

СОЙИБЧОН ТИЛЛОБОЕВ, АКБАР ЗАМОНОВ

ТАЪРИХИ ЎЗБЕКИСТОН

(НИМАИ ДУЮМИ АСРИ XIX – ИБТИДОИ АСРИ XX)

*Китоби дарсӣ барои донишомӯзони синфҳои 9-уми
мактабҳои таълими миёнаи умумӣ*

Нашри сеюми аз нав коркарда ва такмилшуда

*Вазорати таълими халқи Республикаи
Ўзбекистон ба нашр тавсия намудааст*

САРТАҲРИРИЯТИ ШИРКАТИ
САҲҲОМИИ ТАБЪУ НАШРИ «SHARQ»
ТОШКАНД – 2019

Бинобар хулосаи гурӯҳи эксперти ба нашр омода ва чоп кардани адабиётҳои таърихӣ аз ҷониби Шӯрои илмиву методии фанни таърихи Маркази таълими республика ба нашр тавсия гардидааст.

Муҳаррири масъул:

Д.и.т., профессор Д.А.Алимова

Тақриздиҳандагон:

- Қ.К. Раҷабов** – роҳбари шӯбаи Институти таърихи ФУРҶ, д.и.т., профессор;
Қ.А. Тӯхтабоев – сарнозири КАО-и назди Девони Вазирони РҶ, н.и.т.;
Й.Болтабоев – муаллими калони кафедраи таърихи Донишгоҳи давлатии Намангон;
Б.Т.Маҳмудбоев – омӯзгори фанни таърихи литсейи академии Гулистони назди Донишгоҳи давлатии Гулистон;
Н.М.Қурбонова – омӯзгори мактаби рақами 255-уми ноҳияи Яшнободи шаҳри Тошканд;
У.Ф.Ҳайдаров – омӯзгори мактаби таълими умумии давлатии ихтисосонидашудаи рақами 13-уми ноҳияи Бухорои вилояти Бухоро.

Аз ҳисоби маблағҳои Бунёди мақсадноки китоби республика чоп шудааст

Аломатҳои шартӣ:

Дар ёд доред!

Худатонро санҷед!

Шарҳи истилоҳот:

Чамбаст мекунем!

Савол ва супоришҳо:

ISBN 978-9943-26-928-6

© Сартаҳририяти Ширкати саҳҳомии таъбу нашри «Sharq», 2010, 2014, 2019.
Тарҷума ба забони тоҷикӣ, 2010, 2014, 2019.

Бидуни ҳофизаи таърихӣ оянда нест

Ватан хокест, ки дар он мо зода шуда ба воя расидем, хуни нофамон рехтааст, кишварест, ки нақши бобоёнамонро дорад ва мероси аҷдод ба авлоди мо менад.

Дар олам ягон эҳсоси пурзӯртар аз муҳаббати Ватан ва ҳиссе неру-мандтар аз пазмони он вучуд надорад. Ватан эҳсоси сеҳрноки ҷозибадореро мисли ғурури миллӣ, ки миллатро воло месозад, бедор мекунад. Ҳар қадар, ки халқ дорои ору номус ва ғурур бошад, эҳсоси Ватан ва шуури миллӣ низ дар он ҳамон андоза баланд мешавад. Модар – Ватан – макони ҳамешагӣ, табиати диёр, урфу одат, анъана, афсона ва ривоятҳои халқ мебошад. Ватан ҳамеша ҷавону маҳбуб аст. Ватан заминаи маънавиву фарҳангии миллатро ба вучуд меорад ва муҳаббати ба кишвар доштаи аҷдоди ҳар як авлодро дар худ таҷассум намуда, бо меҳри безаволи Ватан ба ин дунё қадам мегузорад.

Модоме ки ҳар як халқ арзишҳои миллиашро бинобар мақсаду муддаои худ, дар баробари ин, дар асоси комёбиҳои рушди умумибашарӣ ривҷ дода, барои баланд бардоштани олами маънавии худ саъю кӯшиш ба ҳарч медиҳад, дар ин бобат ҳофизаи таърихӣ аҳамияти алоҳида касб менамояд. Яъне эҳсоси ҳофизаи таърихӣ баъди мукамал барқарор гардидан, роҳи тайкардаи халқ пас аз ҳолисона ва ҳаққонӣ омӯхта шудани ҳамаи муваффақият ва зафарҳо, бохтҳо ва қурбониҳо, хурсандӣ ва изтиробҳои худ таърихи воқеӣ мегардад.

Китоби дарсии таърихи Ўзбекистон, ки дами дасти Шумо қарор дорад, воқеаҳои нимаи дууми асри XIX ва ибтидои асри XX содиршударо дар бар мегирад. Ин давр солҳои мураккаб ва зиддиятноктарини таърихи Ватани мо мебошад. Ин аз як тараф, ба тӯфайли истилои империяи Россия қулфатҳои вазнин ва бохтҳо оварда бошад, дувум, аҷдоди мо ба муқобили ҷабру зулми мустамлика барои озодӣ ва истиқлолияти Ватан муборизаҳои қаҳрамононаи худро идома доданд, саввум, дар роҳи рушди Ватан хизматҳои фидокорна анҷом дода, қорҳои бузурги бунёдкоронаи маънавиву моддиро амалӣ намуданд.

Донишомӯзони азиз! Шумо ҳангоми мутолиаи ин китоби дарсӣ бо тафсилоти ҳодисаҳои таърихӣ гуногуни гузаштаи наздик дучор меоед. Ба ин ҳодисаҳо ҷавоби амиқ додан ниҳоят мушкул аст. Барои пурра дарк кардани моҳияти давлатдорӣ мустақили мо воқеаҳои таърихро дар бобати саргузашти халқҳои дар шароити мустамликадорӣ дар ҳамин ҳудуд зиндагикарда, ба ҷабру зулм, ситамҳои гуногун нигоҳ накарда, эътиқоду арзишҳо ва собитқадамиашонро дар роҳи некӣ ҳифз кардани онҳоро доништан муҳим аст.

Ба ғайр аз ин, ҳангоми шиносӣ бо китоби дарсӣ бинобар масъалаҳои мазкур ҳаматарафа маълумот мегирад:

– Дар арафаи истилои империяи Россия ҳолати фарҳангӣ, иҷтимоиву иқтисодӣ ва сиёсӣ дар хонигариҳои Осиёи Миёна (Аморати Бухоро, хонигариҳои Хева ва Қўқанд);

– Аз ҷониби империяи Русия истило гардидани хонигариҳои Осиёи Миёна;

– Сохтори маъмурии нав дар Осиёи Миёна – ташкилшавии генерал-губернатории Туркистон ва тартиби идоракунӣ;

– Сиёсати пешгирифтаи империяи Россия барои аз ҷиҳати иҷтимоиву иқтисодӣ, сиёсӣ ва маданияту маърифатӣ ба мустамлика табдил додани Туркистон ва оқибатҳои он;

– барқарорсозии давлатдорӣ миллии дар кишвари Туркистон ва муборизаҳо барои ноил шудан ба истиқлолият, ҳаракатҳои ҷадидия ва қадимҳои нахустини он.

Савол ва супоришҳо:

1. Бо таърихи китоби дарсии “Таърихи Ёзбекистон”-и синфи 8 оиди ба империяи Русия ҷӣ гуна аҳамият доштани ҳудудҳои Осиёи Миёна фикратонро гӯед.
2. Ибораи “Ҳофизаи таърихӣ”-ро шарҳ диҳед.
3. Дар мавзӯи “Ҳолати иҷтимоиву иқтисодӣ ва ҳарбиву сиёсии хонигариҳои Осиёи Миёна дар миёнаҳои асри XIX” машғулияти “дебат” ташкил кунед.
4. Бо таърихи донишҳои дар синфи 8 гирифтаатон гӯед, ки дар Осиёи Миёна дар рақобати Россия ва Англия зиёд будани имкониятҳои империяи Россия дар ҷӣ намоён шуд?

ХАЁТИ СИЁСӢ, ИҚТИСОДИ ҶАМӢАИ ФАРӢАНГИИ ХОНИГАРИӢОИ ӢЗБЕК ДАР МИЁНАӢОИ АСРИ XIX

Дар натиҷаи омӯхтани дониш:

- Дар бораи аҳвали сиёсӣ, иҷтимоиву иқтисодии хонигариҳои Осиёи Миёна;
- Рушди хоҷагии қишлоқ, хариду фурӯш ва ҳунармандӣ;
- шаклҳои моликияти замин, андоз ва маҷбуриятҳо;
- ҳаёти фарҳангии аҳолии Туркистон дар миёнаҳои асри XIX.

§ 1. ҲУДУД ВА АӢОЛИИ ДАВЛАТӢОИ ОСИЁИ МИЁНА ДАР МИЁНАИ АСРИ XIX

Ҳудуди давлат- ҳои Осиёи Миёна

Дар асри XIX дар Осиёи Миёна се давлати мустақил мавҷуд буда, онҳо Аморати Бухоро, хонигариҳои Хева ва Қўқанд мебошанд. Дар ин давлатҳо истеҳсолот, муносибатҳои иҷтимоиву иқтисодӣ, хариду фурӯш ва соҳаҳои дигар ривож ёфта бошад ҳам, аммо тараққиёти онҳо аз дараҷаи давлатҳои пешқадами Аврупо поён буд.

Пойтахти аморат аз марказҳои дини ислом буда, савозовори номи “Бухорои Шариф” гардидааст. Сарҳадҳои аморат дар ҷануб аз соҳили чапи Амударё шурӯъ шуда, то Сирдарё, дар шарқ аз қўҳҳои Помир, дар ғарб то заминҳои хонигарии Хева қад қашидааст. Ҳудуди давлат дар миёнаҳои асри XIX бо Эрон, Афғонистон, хонигариҳои Қўқанд ва Хева, заминҳои қўзҳои қазоқ ҳамсарҳад будааст. Қисми марказии аморат водии Зарафшон, ки шаҳрҳои Бухоро ва Самарқанд ҷойгир шуда буданд, ба шумор мерафт. Дар аморат шаҳрҳое мисли Бухоро, Самарқанд, Шаҳрисабз, Қаршӣ, Китоб, Ғузор, Термиз, Шеробод, Ҳисор, Қўлоб, ки марказҳои калони хариду фурӯш, ҳунармандӣ ва фарҳангӣ ба шумор мерафтанд, низ мавҷуд буданд. Заминҳои водии дарёҳои Вахш, Кофарниҳон, Панҷи Тоҷикистон, воҳаҷойҳои дарёи Мурғоби Туркманистони имрӯза ба он тобеъ буданд. Дар баробари ин, аз ҷиҳати ҳудуд ба бекигарӣҳо ва ноҳияҳо ҷудо шуда, онҳоро бекҳои аз ҷониби амир таъиншуда идора мекарданд. Дар аморат 40 бекигарӣ будааст.

Заминҳои хониғарии Хева дар нимаи дувуми асри XIX дар ҷануб бо Эрон, дар шарқ бо Аморати Бухоро, дар ғарб бо баҳри Каспий, дар шимол бо заминҳои ҷузҳои қазоқ ҳамсарҳад будааст.

Маркази маъмурии хонӣ шаҳри Хева ба ҳисоб мерафт. Хонӣ ба мисли Хева, Кат, Урганчи кӯҳна, Ҳазорасп, Қўнғирот, Хўҷайлӣ барин марказҳои бекигарӣ дошт. Хонии Хева чун хони Бухоро ба 18 бекигарӣ ва 2 ноибӣ тақсим гардида, онро бекҳо ва тўраҳои аз тарафи хон таъингардида идора менамуданд.

Дар аввалҳои асри XVIII асосан ҳудудҳои водии Фарғона ва пастоби Сирдарё аз аморати Бухоро ҷудо шуда, давлати мустақил — хонии Қўқандро ташкил намуданд. Хонии Қўқанд аз шарқ бо Туркистони шарқӣ, аз ғарб бо аморати Бухоро ва хони Хева ҳамсарҳад буд. Сарҳадҳои ҷанубии хонӣ Қаротегин, Қўлоб, Дарвоз, Шўғнон барин кишварҳои кўҳиро дар бар гирифта, барои ин ҳудуд бо аморати Бухоро тез-тез бархўрдҳо ба амал меомад. Хонӣ Қўқанд, Тошканд, Андиҷон, Марғелон, Намангон, Ўзган, Ўш, Пишпак, Туркистон, Чимкент барин шаҳрҳоро соҳибӣ мекард, ки ба маркази калони маъмурӣ, савдову тиҷорат ва фарҳангӣ табдил ёфта буданд. Ҳудуди хонӣ нисбати аморати Бухоро ва хонии Хева бештар дарёҳои сероб, водӣҳои обод, заминҳои серҳосил дошт. Хонӣ ба 15 беки тақсим гардида, онҳоро асосан одамони аз тарафи хон таъингардида — ҳешовандону пайвандонаш идора намудаанд.

Харитаи давлатҳои Осиёи Миёна дар миёнаи асри XIX.

Аҳолии давлатҳои Осиёи Миёна

Ба миёнаи асри XIX омада аҳолии аморати Бухоро, хонигарии Хева ва Қўқанд аз ҷиҳати таркиби миллий ба якдигар наздик буда, дар онҳо асосан ўзбекон истиқомат кардаанд. Баробари ин дар ҳудуди ҳар се хонигарӣ тоҷикон, қазоқон, қароқалпоқҳо, туркманҳо, қирғизҳо ҳам истиқомат намудаанд. Аз он ҷумла, дар ин давр шумораи аҳолии аморат дар атрофи 2 миллион нафар буда, таркиби миллии аҳолиро асосан ўзбекон, ҳамчунин тоҷикон, туркманҳо, қароқалпоқҳо, туркманҳо, қирғизҳо, қазоқҳо ташкил додаанд. Қисми асосии аҳоли дар воҳаҳои сероб истиқомат кардаанд. Дар аморат манғит, сарой, қўнғирот, кенагас, қарлук, қалмоқ, найман, қипчоқ барин қавмҳои ўзбек аксариятро ташкил медоданд.

Шумораи аҳолии хонии Хева аз 800 ҳазор нафар зиёд буд. Таркиби миллии хониро асосан ўзбекон, боз туркманҳо, қароқалпоқҳо ва қазоқҳо ташкил дода буданд. Шумораи аҳолии хонии Қўқанд қариб 3 миллион нафар буда, асосан ўзбекон истиқомат намудаанд. Баробари ин дар ҳудуди хонӣ қирғизҳо, тоҷикон, қазоқҳо уйғурҳо, яҳудиён, ҳиндҳо ва вакилони дигар қавмҳо истиқомат кардаанд.

Дар ин давр дар ҳар се давлат ҳам қисми асосии аҳолиро ўзбекон ташкил дода, онҳо бо тарзи зиндагонии муқимӣ ҳаёт ба сар бурда, бо кишоварзӣ, ҳунармандӣ, савдову тиҷорат банд шудаанд. Қазоқҳо, қароқалпоқҳо, туркманҳо ва қирғизҳо бо тарзи зиндагонии бодиянишин умр ба сар бурда, бо чорводорӣ шуғл варзидаанд.

Ҷамъбаст мекунем!

- Ҳудуди онҳо Ўзбекистони имрӯза, як қисми заминҳои давлатҳои Қирғизистон, Қазоқистон, Тоҷикистон ва Туркменистонро ҳам дар бар гирифтааст.
- Аморати Бухоро; 40-то бекӣ – 2 миллион нафар аҳоли.
Хонии Хева: 18-то бекӣ, 2 ноибӣ – 800 ҳазор нафар аҳоли.
Хонии Қўқанд: 15-то бекӣ – 3 миллион нафар аҳоли.

Савол ва супоришҳо:

1. Ҳудуди хонигарии Хева, Бухоро, Қўқандро дар миёнаи асри XIX аз харита муайян кунед.
2. Дар бораи аҳолии хониҳо дар миёнаи асри XIX нақл кунед.
3. Аз харитаи саҳ. 6 истифода бурда чадвали поёниро пур кунед. Ҳудудҳои ба хонигарӣ тааллуқдоштаро ҷудо кунед.

Аморати Бухоро	Хонии Хева	Хонии Қўқанд

§ 2. НИЗОМИ ИДОРАВЌ-МАЪМУРИИ ХОНИГАРИҲОИ ЎЗБЕК ДАР МИЁНАИ АСРИ XIX

Идоракунии давлати аморати Бухоро

Дар аморати Бухоро ҳукмдори олий амир ба ҳисоб рафта, ҳокимияти он аз авлод ба авлод ба таври меросӣ мегузашт. Аморатро ҳукмдорони мансуби сулолаи манғитиҳо, ки соҳиби ҳокимияти номаҳдуд будаанд, идора кардаанд.

Маркази маъмурии аморат шаҳри Бухоро буд. Дар аморат ҳокимияти иҷроия дар дасти сарвазир — *қушбегӣ* буд. Ҳокимони вилоят ва ноҳияҳо бо тавсияи қушбегӣ таъин гардидаанд. *Девонбегӣ* бо корҳои молиявӣ ва хазина, идораи ҷамъоварии андоз барин соҳаҳо шугъл варзидааст. Ба зиммаи *девинбегӣ* пеш бурдани робитаҳои беруна ҳам гузошта шуда буд. Ба вай *мирозобонӣ* — масъули корҳои таъмини таърихи

Арки Бухоро.

аморат итоат менамуд. Ба ҷамъоварии саривактии андозҳо ва ҳисоби онҳо дар аморат *мушириф* масъул буд. Шахсе, ки дар лавозими *додхоҳ* фаъолият пеш мебурд, шикоятҳоро аз аҳолии қабул мекард. *Парвоначӣ* фармонҳои аморатро эълон менамуд. Риояи қонуни қоидаҳои шариат, назорати корҳои судиро *шайхулислом* ба иҷро расондааст. Ба шайхулислом *муфтий* ва *мӯҳтасибҳо* итоат мекарданд. Муфтий бо масъалаҳои динӣ-ҳуқуқӣ, мӯҳтасибҳо бошанд, бо масъалаҳои риояи меъёр ва қонунҳои шариат шугъл варзидаанд. Дар аморати Бухоро — сарвари судҳо — *қозикалон*, *раискалон* буданд. Бо корҳои вақф ва амволдорӣ *садр* машғул будааст. Дар арк, ки қароргоҳи амир ба ҳисоб мерафт, бо тарбияи вориси тахт-валиаҳд *оталиқ* машғул буд. *Тўпчибонӣ* Сарфармондеҳи қўшунҳои амир буд. Ба риояи озоиштагӣ ва тартиботи шаҳрҳои аморат сарвари посбонони амир — *мирозобонӣ* масъул ба ҳисоб мерафт. *Кўкалдош* бо амнияти мамлакат, ҷамъоварии маълумот дар бораи пайвандон, дўстон ва душманони амир машғул буд. Дар аморати Бухоро иҷрои корҳои идораи давлатӣ — молия, суд, миршабӣ ва ҳарбиро пайвандони амир, одамони ба ӯ наздик дар зимма доштанд. Онҳо хангоми иҷрои фаъолияти худ дорои ҳуқуқ ва имконияҳои калон буданд.

**Идоракунии
давлат дар хонии
Хева**

Ҳарбӣ буд. Қароргоҳи хон, ки ҳукмдори олий ба ҳисоб мерафт, дар шаҳри Хева ҷой гирифта буд. Дар шаҳр қалъаи дохилӣ — Ичанқалъа ва қалъаи беруна — Дишанқалъа бо деворҳои муҳофизатӣ ихота гардида буд. Дар хонӣ Хева, Урганҷ, Қиёт, Ҳазорасп, Қўнғирот барин шаҳрҳо буданд, ки марказҳои маъмурӣ, савдову тичорат ва фарҳангӣ ба ҳисоб мерафтанд. Дар хонӣ амалдори олий *деворбегӣ* ба ҳисоб рафта, дар ихтиёри вай аз *қўшбегӣ*, *меҳтар*, *оталиқ* иборат девон фаъолият нишон додааст. Бо оромиву осоиштагии аҳолии *мирозобонӣ*, бо корҳои нигоҳ доштани тартибот дар хонӣ сарфармондеҳи қўшунҳо — *ясавулбонӣ*, масъалаҳои риояву амали корҳои динӣ ва қоидаҳои шариат *шайхулислом*, иншоотҳои обёришаванда ва таъминоти тақсимоти об *мироббонӣ* масъул ба ҳисоб мерафтанд. Ба қисмҳои ҳарбӣ *сарлашқарон* фармондеҳи кардаанд. Онҳое, ки дар хизмати ҳарбӣ буданд, аз андоз озод карда шудаанд.

**Идоракунии
давлати хонии
Қўқанд**

Дар хонигарии Қўқанд ҳукмдори олий хон ба ҳисоб мерафт. Хонигарӣ аз ҷониби сулолаи мингҳо идора карда шудааст ва маркази маъмурии он шаҳри Қўқанд буд. Дар хонии Қўқанд ҳокимияти хонӣ меросӣ буда, хон ҳокимияти номаҳдуди сиёсӣ, маъмурӣ ва ҳарбиро дошт. Лавозими олии ҳарбӣ *амирлашқар* буда, вай вазири ҳарбӣ ба ҳисоб мерафт. Ба дастаҳои алоҳидаи ҳарбии хонӣ *мингбонӣ*ҳо роҳбарӣ намудаанд. Онҳо баъдтар вазифаи *сарвазирро* ба ҷо овардаанд. Корҳои хазина ва хароҷотро *меҳтар* назорат кардааст. *Қозикалон*, *қозихо* дар пояи қоидаҳои динӣ, қоидаҳои шариат, дуруст ба роҳ мондани корҳои савдову тичоратро назорат намудаанд. Дар хонӣ бо корҳои тартибу интизоми дохилӣ *миришабҳо* шуғл варзидаанд.

Хонии Хева аз тарафи *сулолаи қўнғиротҳо* идора гардида, ҳукмдори олии он хон ба ҳисоб мерафт. Хон соҳиби ҳокимияти номаҳдуди маъмурӣ,

Хева. Ичанқалъа (расми замонавӣ).

Қасри Худоёвхон. Охири асри XIX.

Чамъбаст мекунем!..

- ▶ Дар хонигариҳои Осиёи Миёна ҳукмдори олий соҳиби ҳокимияти номаҳдуди сиёсӣ, маъмурӣ, судӣ буд.
- ▶ Вилоят ва ноҳияҳоро шахсони таъинкардаи ҳукмдори олий идора намудаанд.
- ▶ Қозихо қорҳои судиро дар асоси қоидаҳои динӣ пеш бурдаанд.

Савол ва супоришҳо:

1. Мансабҳои давлатии хонии Хеваро гӯед.
2. Аз хусуси идораи давлати хонигарии Қўқанд сухан ронед.
3. Мансабҳои аморати Бухоро таъриф диҳед.
4. Қорҳои судӣ дар хонигариҳо дар дастони кӣҳо буданд?
5. Қадвали поёниро пур кунед.

Номи давлат	Ҳудудаш	Аҳолиаш	Идорааш

§ 3. ҲАЁТИ ИҶТИМОӢ-ИҚТИСОДИИ ХОНИГАРИҲОИ ЎЗБЕК ДАР МИЁНАИ АСРИ XIX

Низомии заминдорӣ ва андозҳо

Асри XIX хонигариҳои Осиёи Миёна давлатҳои аграрӣ буда, вазъи иҷтимоӣ-иқтисодии аҳоли ба ҷиғунагии муносибатҳо ба заминдорӣ, миқдори андоз ва пардохтҳо муайян гардидааст. Дар ин давр қисми асосии замин, алалхусус, майдонҳои кишт дар дасти хон, пайвандони ӯ ва якҷанд заминдорони калон гирд омада буд. Аксарияти аҳоли дар майдонҳои қорами ба заминдорони калон тааллуқдошта меҳнат кардаанд, барои заминҳои ба иҷора гирифтаашон як қисми ҳосил (дар бисёр ҳолат аз панҷ як қисми ҳосил) ё ки аз се як қисми онро ба тарзи андозии маҳсулот — ба сифати *хироч* супурдаанд.

Дар хонии Хева деҳқонони иҷоракорро «*яримчӣ*» меномиданд. Чунки онҳо нисфи ҳосили рӯёндаро ба сифати ҳаққи иҷора супурдаанд. Дар аморати Бухоро, хонигариҳои Хева ва Қўқанд шакли заминдорӣ қариб ки як хел буд. Заминҳои онҳоро асосан се шакли моликият ташкил меод. Онҳоро *амлок* — заминҳои давлат, *мулк* — заминҳои хусусӣ, ҳамчунин *вақф* — заминҳои масҷиду мадрасаҳо, муассисаҳои динӣ меномиданд. Дар хонигариҳо заминҳо ба амалдорони калон, сарлашқарони ҳарбӣ

инъом гардидаанд. Бо ҳисобу китоби фоида ва тақсимои ин заминҳо *мутавалли* шуғл варзидааст.

Ба чуз ин, сохтмони иншоотҳои обёрику-нанда, роҳҳо, кӯпрукҳо ва таъмири онҳо барин корҳо маҷбуран ба иҷро расидаанд. Ўҳдадории меҳнатӣ барои беподшоҳ кор карда додани аҳоли буда, он *бегар* ҳам номида мешуд.

Дар ин давр аз аҳоли *хироч*, *закот*, *андози об*, *осиё*, *намак*, *молу мулк*, *қитъаи замини наздиҳавлиғ*, *боғ ва дигар андозҳо* чамъ гардидаанд. Дар хонии Хева андозии асосӣ *солғут* номида шудааст. Дар ўҳдадории ҳарбӣ ҳар як мард бо хўрокворӣ, яроку аслиҳаи худ якҷоя иштирок менамуд. Аҳолии чорводор аз чорвои худ андозии *закот*, барои истифода аз чарогоҳу об ҳам андоз месупурд. Дар ин давр аз аҳолии шаҳр — хунарманду тоҷирон *пули савдо*, *пули дўкон*, *пули тарозу* барин андозҳоро ситондаанд.

Низом ва тартиби обёрӣ

Худуд ва иқлими Осиёи Миёна барои рӯёндани маҳсулоти кишоварзӣ созгор буд. Инкишофи соҳаи мазкур ба ҳолати корҳои обёрикунӣ ва дар кадом сатҳ будани таъминоти об вобастагӣ дошт. Аз ин рӯ, соҳаи обёрӣ ва таъминоти об дар Осиёи Миёна муҳим ва ба дараҷаи аҳамияти давлатӣ бардошта шудааст. Ҳатто даромади асосиро, ки ба хазина ворид мешуд, андозҳои аз деҳқонон чамъшаванда ташкил медод.

Дар ҳар ҳудуд вакилони аҳоли ва маъмурият дар соҳаи обёрикунӣ масъулу ҷавобгар буданд. Бо пешбурди корҳои обёрӣ ва назорати онҳо мутахассисони соҳа — *миробон* шуғл варзидаанд. Онҳо шахсоне буданд, ки корҳои обёрикунӣ, сохтмон, таъминоту таъмир, тозакунии иншоотҳои об, тақсимои обро хуб медонистанд. Низоми обёрии Осиёи Миёна аз қадим соҳаи ривҷоёфта ба ҳисоб меравад. Корҳои мазкур асосан аз тарафи оммаи халқ бо роҳи ҳашар ба иҷро расидаанд.

Дар водии Фарғона аҳоли асосан бо деҳқонӣ шуғл варзидаанд ва майдонҳои кишт бо обёрии сунъӣ обшор гардида, ба низоми обёрикунӣ эътибори калон додаанд. Дар ҳудуди водӣ каналҳои калони обёрикунӣ Шаҳрихонсой,

Кишти замин. Асри XIX.

Чигирхо.

Андичонсой, Марғелонсой, Янгиарик, Улуғнор, Қорадарё буд. Дар ин давр чойхоеро, ки об баровардан душвор буд, бо ёрии асбоби махсус — *чигир* обёрӣ кардаанд. Оби Амударё, Сирдарёро канал кофта, сарбанд сохта, ба майдонҳои кишт равона намудаанд. Маҳсулоти кишоварзиро, ки дар ин ҳудуд тайёр мешуд, асосан пахта ва ғалла ташкил медод.

Хунармандӣ ва савдову тичорат

Дар ҳаёти халқҳои Осиёи Миёна хунармандӣ мавқеи муҳим дошта, ҳаёти қисми аҳолие, ки бо кишоварзӣ, чорводорӣ ва савдову тичорат шуғл меварзид, низ бо хунармандӣ бевосита алоқадор буд. Ба ғайр аз ин, боғдорӣ, тоқпарварӣ карда, маҳсулоти полизӣ, сабзавот рӯёндаанд. Зеро ҳар як деҳқон ва чорводор баробари истифода аз маҳсулоти хунармандӣ меҳнат карда, дар айни замон ба соҳаҳои гуногуни хунармандӣ ашёи хом расонда додааст. Точирон бошанд, бо маҳсулоти хунармандӣ савдо кардаанд. Дар давлатҳои Осиёи Миёна бисёр марказҳои хунармандӣ мавҷуд буда, онҳо мувофиқи хусусиятҳои маҳаллӣ ба соҳаҳои хунармандӣ ихтисосонида шуда буданд. Масалан, дар Марғелон атлас, тоқӣ, дар Риштон кулолгарӣ, дар Шаҳрихон кордсозӣ, тоқидӯзӣ, дуредгарӣ, дар Чуст тоқӣ, кордсозӣ, дар Кӯканд оҳангарӣ, дуредгарӣ, заргарӣ, дар Бухоро заргарӣ, дар Самарқанд заргарӣ, дар Хева меъморӣ, гачкорӣ ва дигар навъҳо ривоч ёфтаанд. Дар аморати Бухоро кулолгарӣ, оҳангарӣ, мисгарӣ, зардӯзӣ, шишасозӣ, кандакорӣ, зардӯзии бадеӣ васеъ паҳн гардида буд. Дар хонигарихо соҳаи оҳангарии маҳаллии коркарди металл ривоч ёфт, чунки эҳтиёҷ ба маҳсулоти оҳангарӣ калон буд.

Дар ин давр аз тарафи хунармандон асосан дос, доси калон, каланд, асбобу анҷомҳо, либос, чизҳои зиннатӣ, зарфҳо, ҷиҳози рӯзгор, асбобу анҷоми деҳқонӣ, ашёе, ки чорводорон истифода мебуданд, сохта шудаанд.

Тошканд. Бозори Чорсу дар асри XIX.

Дар байни халқҳои Осиёи Миёна аз азал ҳурмату эҳтиром нисбати хунармандон баланд буд, хунар омӯхтан ва ба ин касб муносиб шудан фазилати хуб ба ҳисоб мерафт. Дар байни халқ беҳуда ин қабил хикматҳо паҳн нагардида буд: «Аз хунар месабзад», «Шаҳси хунарманд хор намешавад», «Ба як ҷавон чил хунар ҳам кам аст». Дар ин давр хунармандӣ аз намуди хунармандии

хонадон ва устохонаи хурд иборат буда, дар он асосан меҳнати дастӣ истифода мегардид. Маҳсулоти ҳунармандӣ на танҳо барои қонеъ гардондани эҳтиёҷи маҳаллӣ, балки ба хориҷ аз тарафи тоҷирон бароварда шудааст. Тоҷирони Осиёи Миёна ба Эрон, Чин, Ҳиндустон, Афғонистон, Россия барин давлатҳо ва бо ҷузҳои қазоқ тижоратро ба роҳ мондаанд. Дар ин давр барои боз ҳам бо суръати баланд рушд ёфтани савдои дохилӣ ва берунӣ номуросой, низоъҳо ва нооромии дохилӣ дар байни се хонигарӣ таъсири манфӣ расондааст.

Худро озмуда бинед!

**Намудҳои заминдорӣ...
Мироб...**

**Намудҳои андозӣ... Чигирҳо ...
Ба рушди қорҳои савдои тижорат...**

Чамбасти мекунем!

- Се намуи заминдорӣ дар Осиёи Миёна мавҷуд буд. Дар зимми аҳоли бисёр андозу ӯҳдадориҳо буданд.
- Ҳунармандӣ аз қадим дар Осиёи Миёна инкишофи серсоҳа буд.
- Тоҷирон маҳсулоти маҳаллиро ба хориҷ бурда, аз ин ҷо молҳои заруриро овардаанд.

Шарҳи истилоҳот:

Аграр (лотинии agrarius) – оид ба замин, саҳро нисбати маҳалле истифода бурда мешавад, ки дар он аҳолии ҳудуд бо кишоварзӣ машғул мешаванд.

Савол ва супоришҳо:

1. Дар хонигарӣ дар миёнаи асри XIX кадом намуи заминдорӣ мавҷуд буданд?
2. ӯҳдадориҳои дар хонигарӣ мавҷуда ба омми халқ чӣ таъсир расондаанд?
3. Дар бораи иншоотиҳои обёрикунӣ чӣ хоро доништа гирифтед?
4. Кадом намуи ҳунармандӣ дар хонигарӣ васеъ паҳн гардида буданд?
5. Хонигарӣ ба кадом давлатҳо алоқа доштанд?

КОРИ МУСТАҚИЛОНА:

Чадвали андозҳои рои пур кунед, ки дар давлатҳои Осиёи Миёна қорӣ шуда буданд.

Хонии Хева	Аморати Бухоро	Хонии Қўқанд

§§ 4–5. ҲАЁТИ ФАРҲАНГИИ АҲОЛИИ ОСИЁИ МИЁНА ДАР МИЁНАИ АСРИ XIX

Эҷодиёти халқ

Аксарияти аҳолии хонигариҳо бо забони ўзбекӣ харф задаанд. Бо ин забон часорати қаҳрамон ва баҳодурони олиҳиммат, ғалабаву муборизаи онҳо барои тантанаи адолат дар дostonҳо — эпосҳои қаҳрамонӣ васф гардиданд. Дар асри XIX қариб 40 дoston маълум буд, вале нисбатан машҳуртаринашон «Алпомиш», «Гўрўғлӣ», «Кунтуғмиш», «Ширин ва Шакар» буданд. Дар идҳо, сайрҳои халқӣ ҳофизони халқӣ — бахшиҳо дostonҳои «Тоҳир ва Зўҳро», «Бўз йигит»-ро месароиданд, ки дўстӣ ва муҳаббати ҳақиқиро тараннум кардаанд.

Дар эҷодиёти шифоҳии (даҳонакии) халқ афсона мавқеи калонро ишғол намуда, дар онҳо бо тарзи киноя иллатҳои амалдорон, нуқсонҳо ва хасисии дарбориён ба зер тозиёнаи танқид гирифта шудааст. Баъзе амалдор ва сарватмандони ноинсофро мазаммат карда, олиҷанобӣ, мардии халқӣ меҳнаткаш мадҳ гардидаанд. Дар афсонаҳо бисёр вақт ғояи ғалабаи нехӯҳӣ аз болои бадкорӣ устуворӣ дошт. Дар он мазмуни иҷтимоии ҳимоя намудани халқ аз золимон, фoш кардани беку хонҳои ноинсоф, меҳру муҳаббати ҷўшон нисбати одамони оддӣ ба назар мерасид. Дар инкишофи адабиёт ва эҷодиёти шифоҳии халқӣ ўзбек масҳарабозон ва аскиячиён ҳиссаи сазовор гузоштаанд, ки ҳудашон мавзўҳоро мустақилона эҷод карда, иҷро намудаанд. Ҳар сол баҳорон дар боғу бўстонсаро, дашту даманҳо ва ёнаҳои атрофи шаҳру деҳот сайрҳои халқӣ мегузаштанд. Ҳангоми сайрҳои халқӣ дар майдонҳои назди бозор гурўхҳои (труппаи) артистони сирк намоишҳо нишон медоданд. Дар байни паҳлавонҳо мусобиқаҳо гузаронда шудаанд. Дар ҳар се хонигарӣ таълим қариб як ҳел бурда мешуд. Низомии Аморти Бухоро дар хонигариҳои Қўқанд ва Ҳева низ ҷорӣ карда шудааст. Шахси дорони вазифаи ясовули олимон (ин мансаб дар асри XVI пайдо шудааст), ки таълими мадраса-ро назорат карда, муносибати байни зинаи болоӣ, яъне, хон ё амирро бо мадраса ба роҳ мемонад, оғоз шудани мавсими хонишро мефаҳмонд. Муддати таҳсил дар мадрасаҳо аз нимаи дуоми моҳи сентябр оғоз шуда, то охири моҳи март

Тамошоҳои халқӣ. Асри XIX.

идома мекардааст. Ба ҳамин тариқ мавсими таҳсил 6 моҳ идома меёфт. Ин гуна муайян шудани мавсими таҳсил бо ҳаёти иқтисодиву иҷтимоии халқ вобаста буд. Дар охири моҳи март дар саҳро кори кишт сар мешуд. Дар охири моҳи сентябр ҳосил пухта мерасид. Дар байни 6 моҳ донишҷў имкон дошт, ки ба қорҳои саҳро ширкат карда, ба падару модар ва оилаи худ ёрии моддӣ расонад. Дар мадрасаҳо ҷор рўз – шанбе, якшанбе, душанбе, сешанбе рўзи таҳсил

ба ҳисоб мерафт. Рӯзҳои чоршанбе, панҷшанбе, ҷумъа таътил буд. Донишҷӯён дар рӯзҳои таътил супоришҳоеро, ки бинобар мавзӯҳои гузашта барои кори мустиқона дода мешуд, иҷро мекарданд. Ҷумъа рӯзи иди анъанавии мусулмонон ба шумор мерафт ва ҳама ба ибодати ин рӯз тайёрӣ медидаанд. Барои донишҷӯён бошад, ба сифати рӯзи машғулияти амалии мустиқамкунии дониши омӯхташавандаи онҳо доништа мешуд.

Муддати гирифтани таълим дар аксари маврид маҳдуд набуд. Маълум аст, ки мадрасаҳо ба сифати омӯзишгоҳ ва донишгоҳҳо ташаққул ёфта, барои мактабҳо муллоҳо, барои масҷидҳо имомҳо, барои идораҳои ҳукуматӣ қозихо, мирзоҳо, иҷрокунадагони қорҳои молиявӣ, тақсимкунадагони заминро об барин амалдоронро тайёр мекарданд.

Илму фан. Адабиёт

Дар ин давр дар хонигарии Хева ва Қўқанд, аморати Бухоро илму фан ба дараҷаи маълум инкишоф ёфтааст. Дар хонигарии Хева бо амри Элтузар Шермуҳаммад Мўнис таърихи Хоразмро то соли 1812 навиштааст. Номии аслии ӯ Шермуҳаммад Амир Авазбӣ ӯғли буда, баробари ин муаррих, шоир, мутарҷим, хаттот, маърифатпарвар ба ҳисоб мерафт. Ў соли 1819 ба тарҷумаи асари таърихӣ Мирхонд «Равзат-ус-сафо» («Боғи мусаффо») ба забони ўзбекӣ шурӯъ намуд. Мўнис танҳо тарҷумаи ҷилди якуми онро ба анҷом расонд. Таълифи асари ӯ «Фирдавс-ул-икбол» («Боғи бахт») ва тарҷумаи «Равзат-ус-сафо»-ро шогирд ва ҷиянаш Оғаҳӣ ба охир расонд. Номии аслии Оғаҳӣ Муҳаммад Ризо Эрназарбек ӯғли буда, солҳои 1809—1874 ҳаёт ба сар бурдааст. Вай муаллифи 16 асари таърихӣ, маърифатӣ, тарҷумаҳост. Забонҳои арабӣ, форсӣ, туркиро мукамал медонист. Ў таърихи солҳои 1812—1872-юми Хоразмро навиштааст. Оид ба таърихи хонии Хева асарҳои таърихиро бо унвонҳои «Риёз-уд-давла», «Зубдат-ут-таворих», «Гулшани давлат», «Шоҳиди иқбол» таълиф намудааст. Халқпарварӣ ва нисбат ба аҳволи халқ бепарво набудани Оғаҳӣ дар ғазалаш «Зимистон» ифодаи ҳудро ёфтааст. Шеърҳо, ғазолияти таърихнависӣ ва тарҷумонии Оғаҳӣ на танҳо дар ҳудуди Осиёи Миёна, балки дар ҳаёти фарҳангии дунёи Шарқи асри XIX осори ба ҳуд хосеро гузоштааст.

Дар аморати Бухоро ҳам як қатор намояндагони илму фан ба воя расиданд. Яке аз онҳо нависанда, файласуф, мусаввир, маорифпарвар Аҳмади Дониш буд. Соли 1857 бо сафирони амири Бухоро Насруллоҳон дар шаҳрҳои Маскав ва Петербург шудааст. Ба як қатор шаҳрҳои дигари Россия сафар кардааст. Вай муаллифи асарҳои «Саёҳат аз Бухоро то Петербург», «Таърихи мухтаса-

Аҳмади Дониш.

ри амирони манғитияи Бухорои Шариф», «Наводир-ул-вақоъ» («Воқеаҳои нодир») мебошад. Аҳмади Дониш соли 1865 бо таклифи амир Музаффар китоби худро оид ба астрономия бо унвони «Манозир-ул-кавокиб» («Ҷойгиршавии сайёраҳо») навишт. Ёро на фақат дар аморати Бухоро, балки дар дигар хонигариҳои Осиёи Миёна ба сифати арбоби намоёни фарҳанг мешинохтанд.

Дар аввали асри XIX ҳангоми ҳукмронии амир Умархон дар хонии Қўқанд роҳандозии ҳокимияти марказонидашуда, ба тартиб овардани муносибатҳои савдову тиҷорат ба низоми омада, дар бобати барқарории сиёсӣ, иҷтимоиву иқтисодӣ, рушди илму фан мавқеи муҳимро бозид. Дар қасри хон сафи намоёндогоне афзуд, ки ба ривочу раванги фарҳанги миллии ўзбек сахми арзанда гузоштаанд.

Дар сарой таърихнависӣ, адабиёт, ҳаттотӣ ривоч ёфт. Таърихнависи сарой Муҳаммад Юнус соли 1859 асари «Худойқул Анвар»-ро навиштааст, ки дар он воқеаҳои таърихии даври Муҳаммад Алихон муфасссал баён шудаанд. Дар хонигарӣ ҳаттоти аз ҳама машхур Турдӣ Алӣ буд. Баъди сохтани ўрдаи хонигарӣ Худоёрхон ба иҷро расондани корҳои ҳаттотии деворҳои саройро ба ду шахс – Турдӣ Алӣ ва Мирзо Махмуд супурда буд. Нуфузи Турдӣ Алӣ дар саройи хон баланд буда, аз рӯи баъзе тадбирҳои маданӣ хон аз вай маслиҳатҳо гирифтааст.

Худро озмуда бинед!

Мўнис...

Турдӣ Алӣ —

соли 1819 — ин...

...Аҳмади Дониш...

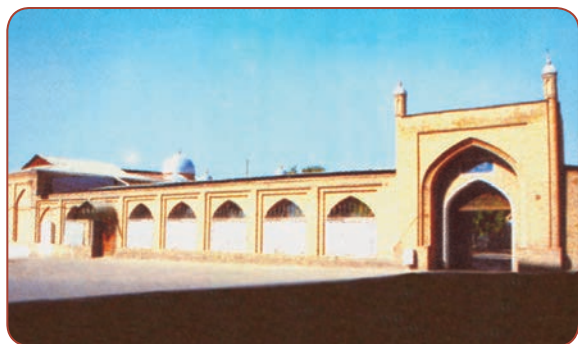
Огаҳӣ — ...

соли 1857 — ин...

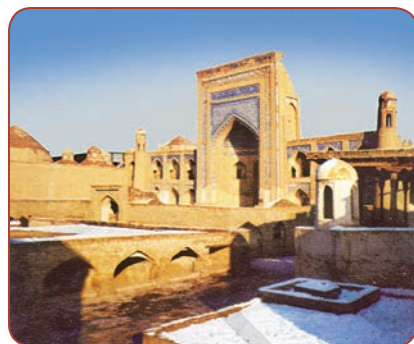
Меъморӣ

Дар асри XIX дар шаҳрҳои давлатҳои Осиёи Миёна корҳои бунёдкорӣ авҷ гирифтанд. Алалхусус, дар миёнаи асри XIX дар хонигарии Ҳева корҳои бинокорӣ ба авҷи аълои худ расиданд. Дар ин давр дар Ҳева ва дигар шаҳрҳо бисёр иморатҳо — сарой, бозор, мадраса, масҷид, хонақоҳ ва дигар иншоотҳо сохта шуданд. Мадрасаи Оллоҳқулихон, қасри Раҳмонқул Иноқ, мадрасаи Муҳаммад Аминхон (1851—1855), ки ба маҷмӯаи меъмории Ичанқалъа шомил аст, мадрасаи Муҳаммад Раҳимхон (1871) имрӯзҳо ҳам хусни шаҳри Ҳева ба ҳисоб мераванд. Деворҳои он бо усули меъмории ба ҳамон давраи Хоразм хос аз болои ранги равшани зангорӣ пӯшондаи бо кошинҳои дорои гулҳои сафеду сабз оро дода шуда буданд.

Дар ин давр дар хонии Қўқанд мадрасаи Ҳазрати Калон Соҳибзода (1862), мадрасаи Ҳоким Ойим (1869—1870), мадрасаи Султон Муродбек (1872) сохта шудааст. Дар байни онҳо қасри Худоёрхон (1863—1870), ки беш аз сад ҳучра дошта, ёдгории нодири меъмории нимаи дуюми асри XIX ба

Масчиди Тиллошайх. Ибтидои асри XX.

**Мадрасаи Муҳаммад Раҳимхон
(расми замонавӣ).**

ҳисоб мерафт, мақоми алоҳида дорад. Он бо нақшу нигор, рангорангии нақшҳо, ҷилои равшани худ фарқ мекард.

Дар миёнаи асри XIX дар маркази бузурги хонигарӣ – шаҳри Тошканд корҳои таъмири иншооти қадима – маҷмӯаи Ҳазрати Имом, соли 1859 бошад, мадрасаи Барокхон сар шуданд. Дар ҳамон давр дар шафати мадрасаи Барокхон мадрасаи Мӯйи муборак (аввали асри XX), масчиди ҷомеи Тиллошайх барин иншоотҳо қад афрохтанд.

Дар ин давр дар қиёфаи меъмории аморати Бухоро тағйиротҳо ба амал омаданд. Дар гузарҳои маҳаллаҳо ва истиқоматгоҳҳои аҳоли анъанаи истифода аз усулҳои кӯфӣ, райҳонӣ, настаълиқ барин навиштаҷот (хат) дар бобати ороиши биноҳо давом кард.

**Хусусияти ба худ
хоси фарҳанги
халқҳои Осиёи
Миёна**

Дар ин давр эҷодкороне буданд, ки ҳам ба забони ўзбекӣ ва ҳам ба забони форсӣ-тоҷикӣ бо ду забон (зуллисонайн) эҷод менамуданд. Дар айни замон ба ин фарҳанг таъсири намояндагони бузурги адабиёти ўзбек, дар навбати аввал Алишери Навоӣ, ки ба анъанаҳои инсонпарварӣ ва демократӣ асос гузошта буд, ҳис карда мешуд.

Таърихи муштаракӣ халқҳои Осиёи Миёна дар заминаи дӯстии муштаҳкам ба вуҷуд омадааст. Ҳазорон шеърҳо гузашта, ҳикояву қисса ва ривоятҳои шифохӣ аз даҳон ба даҳон гузашта, ҷасорати ҷавонмардони нотарсро мадҳ мекард, қаҳрамонон ва паҳлавононро васф менамуд, садоқат, дӯстӣ ва муҳаббати онҳо ба одамон эътиҳод бахшида, эҳсосоти байниҳамдигарии ҳурмату эҳтиромро бедор сохта, ба некиву нақӯкорӣ даъват менамуд.

Худро озмуда бинед!

**Мадрасаи Муҳаммад Аминхон — ...
Қасри Худоёрхон — ...
Зуллисонайн — ...**

**Масчиди Тиллошайх — ...
Соли 1859 — ...
Мадрасаи Мӯйи муборак — ...**

Иншоотҳои гурӯҳи Ичанқалъа (расми замонавӣ).

Чамъбаст мекунем!

- ▶ Эҷодиёти халқ: бахшиҳо, масхарабозон, хофизон, аскиягӯйҳо;
- ▶ Мӯнис (1778—1829), Огаҳӣ (1809—1874), Аҳмади Дониш (1827—1897);
- ▶ Хаттотӣ — Муҳаммад Юнус, Турдӣ Алӣ.
- ▶ Меъморӣ: Муҳаммад Аминхон, Ҳазрати Калон Соҳибзода, Тиллошайх.

Шарҳи истилоҳот:

Эпос — маҷмӯи дostonҳо дар бораи шучоаткорӣ ва қаҳрамонӣ дар эҷодиёти шифоҳии халқ.

Хонақоҳ — манзилгоҳ барои дарвешон иборат аз кироатхонаву масҷидҳо.

Труппа — ҷамоаи хунарварони театр ё ки сирк.

Савол ва супоришҳо:

1. Намунаҳои аз ҳама васеъ паҳнгардидаи эҷодиёти халқи аҳолии Осиёи Миёнаро дар миёнаи асри XIX номбар кунед.
2. Ҷиҳатҳои ба худ хоси эҷодиёти Мӯнис, Огаҳӣ ва Аҳмади Донишро биғӯед.
3. Ҷиҳатҳои ба худ хоси меъмории Хева дар асри XIX чист?
4. Имрӯзҳо барои абадӣ гардондани номҳои адабони он давр кадом корҳо ба иҷро мерасанд?
5. Ҷиҳатҳои ба худ хоси меъмории хонигарии Қўқанд дар чӣ намудор аст?
6. Ҷадвали поёниро пур кунед.

Номи аллома	Соли зист	Асархояш

ОСИЁИ МИЁНАРО ЗАБТ НАМУДАНИ ИМПЕРИЯИ РОССИЯ

Дар натиҷаи омӯзиши боб инҳоро доништа мегиред:

- ▶ мақсадҳои асосии истилои Осиеи Миёна аз ҷониби империяи Россия;
- ▶ юришҳои истилогаронаи империяи Россия ба Осиеи Миёна ва марҳилаҳои он;
- ▶ муқовимат ба юришҳои истилогаронаи ҳарбӣ;
- ▶ пеш бурдани сиёсати мустамликадорӣ империяи Россия дар Осиеи Миёна ва ба роҳ мондани ҳукмронӣ.

§ 6. ОҒОЗИ ҲАРАКАТ БАРОИ ИСТИЛОИ МУСТАМЛИКАВИИ ОСИЁИ МИЁНА АЗ ҶОНИБИ ИМПЕРИЯИ РОССИЯ

Тайёрӣ барои истило

Россияи подшоҳӣ дар сиёсати берунаи худ ба мақсади тӯл кашондани сарҳадҳои худ ба шарқ сараввал бо аморати Бухоро, хонигариҳои Хева ва Қўқанд барон роҳ мондани алоқаҳои ҳарҷониба ҳаракат намуд. Барои ин аввало ба мақсади бештар чамъ овардани маълумот дар бораи Осиеи Миёна сафирони худро ба ин сарзамин мефиристод. Дар давраи ҳукмронии Пётр I экспедитсияи ҳарбӣ тахти сарвари Александр Бекович-Черкасский ба ин кишвар фиристода шуд. Аммо кори экспедитсия бебарор шуду ҳукумати подшоҳӣ ба сохтани истеҳкомҳо шурӯъ намуд. Соли 1718 дар соҳили дарёи Иртиш ҳафтто аз ин қабил истеҳкомҳо қад афростанд.

Барои маълумот гирифтани дар бораи вазъияти сиёсӣ, иҷтимоӣ-иқтисодӣ аҳволи ҳарбӣ, роҳҳои обӣ ва хушкигарди Осиеи Миёна ҷосусонро ба сифати сайёҳ, савдогар, сафир фиристода чамъ оварда шуд. Асри XIX эҳтиёҷи саноати Россия ба ашёи хом афзуд, барои маҳсулоти тайёр бозори иловагии истеъмол зарур шуд, барои саноати бофандагӣ наҳи арзони пахта лозим гашт. Чунин ҳудуд Осиеи Миёна буд ва муаммоҳои мазкур ба истилои кишвар суръати баланд бахшид. Аз ин сабабҳо истилои Осиеи Миёна дар миёнаи асри XIX ба Россияи

подшоҳӣ вазифаи аввалиндараҷа гардид. Ба ғайр аз ин, дар доираи байналхалқӣ ба Осиёи Миёна молҳои англис ворид гашта, ҳаваси Англия ба Осиёи Миёна баланд шуду он боиси суръатфизоии истилои ҳукумати подшоҳӣ гардид. Дикқату эътибори ширкати Ост-Индияи Британияи Кабир аз асри XIX сар карда, ба Осиёи Миёнае, ки аҳамияти калони стратегӣ дошт, боигариҳои табиӣ, ашёи хомаш фаровон буд, афзуд. Соли 1825 М.Муркрофт ба Осиёи Миёна барои ба роҳ мондани равобит бо Англия фиристода шуд. Вай ба Бухоро омада, хангоми бозгашт бо ду ҳамсафараи ҳалок гаштааст. Соли 1832 ба Бухоро А. Бёрнс, соли 1844 майор И. Волф, соли 1843 ба Хева ва Бухоро капитан Ч. Аббот фиристода мешавад.

Вакилони ширкати Ост-Индияи Англия бо таклифи расондани кӯмак ба соҳаи ҳарбии давлатҳои Осиёи Миёна ва созмон додани иттифоқи ҳарбӣ ба муқобили Россияи подшоҳӣ ба Бухоро Ч. Стоддарт ва А. Конноли меоянд ва соли 1842 аз тарафи амир ба қатл расонда мешаванд. Баъди қатли сафирон ҳукумати Англия ба муқобили Бухоро бо Афғонистон сулҳ баста, онҳоро мусаллаҳ гардонд. Баъди он Афғонистон як қисми ҳудуди аморати Бухороро забт менамояд ва соли 1855 ҳудудҳои соҳили ҷанубии Амударё, ки ўзбекон ва тоҷикон истиқомат мекарданд, ба вилояти Афғонистон таъдир дода шуд.

Россияи подшоҳӣ аз ин сиёсати пешбурдаи Англия нисбати Осиёи Миёна дар миёнаи асри XIX норозӣ гашта, барои тезтар истило намудани аморати Бухоро, хонигариҳои Қўқанд ва Хева ҳаракат кард. Дар ин давр мағлубияти Россияи подшоҳӣ дар ҷанги Қрим (1853—1856) ба ҳаракати истилои Осиёи Миёна аз тарафи империяи Россия суръат бахшид. Барои ин сараввал роҳҳо, алалхусус, роҳҳои тичоратиро пурра ба дасти худ гирифтанд. Оқибат дар роҳи Оренбург, ки роҳи асосӣ ба сӯи Тошканд буд, истеҳкомҳои ҳарбӣ сохта шуд. Дар резишгоҳи Сирдарё соли 1847 қалъаи Раим қад афрохт.

Ба оғози юришҳои ҳарбии ҳукумати подшоҳӣ ба Осиёи Миёна бартараф намудани гурӯҳҳои таҷовузкор, ки нисбати шаҳрвандони дар ҳудудҳои сарҳадии империяи Россия истиқоматкунанда ғоратгариву истилои истифода мебарданд, баҳона гардид. Ба ғайр аз ин, дар ин давр ҷанги шаҳрвандии байни шимолу ҷануб дар ИМА (1861—1865) оғоз ёфта, барои саноати бофандагии Россия танқисии ашёи хоми пахтаро ба вучуд овард.

Дар нимаи якуми асри XIX муҳорибаҳои бардавоми байниҳамди-

гари хониғариҳои Осиёи Миёна боиси аз ҷиҳати иқтисодиву ҳарбӣ заифгардии онҳо гардиданд. Чунин вазъият оқибат истилои хониғариҳо хеле осон гардонд.

Ҳамин тавр, дар миёнаҳои асри XIX набардҳои байниҳамдигарии хониғариҳои Осиёи Миёна, низоъ ва зиддиятҳои дохилӣ, дурро андешида, сиёсати дохила ва берунро пеш набурдани сарварони давлатҳо ба аҳволи ночорӣ овард. Дар чунин вазъият ҳукумати подшоҳӣ манфиатҳои сиёсӣ, иқтисодӣ ва геосиёсии худро ба назар гирифта, ҳаракати ҳарбии истилогаронаро ба Осиёи Миёна оғоз намуд.

Аскарони Округи ҳарбии Туркистон.
Соли 1867.

**Марҳилаҳои
юриши ҳарбии
истилогарона дар
Осиёи Миёна**

Истилои Осиёи Миёна аз ҷониби Россияи подшоҳӣ дар чаҳор марҳила амалӣ гардидааст. Марҳилаи якум солҳои 1847—1865 аз ҷониби Россия вилоятҳои шимолии хонии Қўқанд ва шаҳри Тошканд забт гардид. Дар ҳудудҳои истилошуда вилояти Туркистон ташкил ёфта, ба

таркиби генерал-губернатории Оренбург дохил шуд.

Марҳилаи дуум солҳои 1865–1868-ро дар бар гирифта, дар ин вақт амалиётҳои истилогарона зидди хонии Қўқанд ва аморати Бухоро пеш бурда шуданд.

Марҳилаи сеюм давоми солҳои 1873–1879 аз забти заминҳои хониғариҳои Хева ва Қўқанд иборат буд.

Марҳилаи чорум солҳои 1880–1885 тобеъ сохтани қabilaҳои туркман буд. Ҳамин тавр, солҳои 1864–1885 дар давоми 20 сол Россияи подшоҳӣ барои истилои Осиёи Миёна тайёрии дарозмӯҳлатро ба юришҳои ҳарбии истилогарона бо набардҳои бераҳмонаи забткорӣ давом дод. Оқибат қисми зиёди ҳудуди Осиёи Миёна забт гардида, мустамлика гашт.

Худро озмуда бинед!

Сабабҳои истило...
Марҳилаи дуум — ...
Марҳилаи сеюм—...

Марҳилаи якум — ...
Марҳилаи чорум — ...
Солҳои 1864—1885 — ...

**Оғози юришҳои
ҳарбии истилога-
рона ба муқобили
Осиёи Миёна**

Императори Россия Александри II (1855—1881) соли 1859 қарорро дар бораи давом додани истилои хонии Қўқанд доду ҳаракатҳои ҳарбӣ нисбати хонии Қўқанд пурзӯр гашт. Барои ин сараввал мебоист шаҳри Тошкандро забт менамуданд. Қалъаи Оқмасҷид барои истилои Тошканд ба пойгоҳ табдил ёфт. Соли 1852 қўшунҳои подшоҳӣ хангоми забти қалъаи Оқмасҷид ба мағлубият дучор гардиданд, соли 1853 маротибаи дуюм ҳуҷум оғоз ёфт. Ба қўшуни ҳарбии беш аз 3 ҳазор нафар ғимоятгарони аз 400 нафар иборат 20 рӯз муқовимат нишон доданд. Ғимоятгарони дар муҳосира мондаи қалъа то имконияти охирин ҷангиданд, азбаски қувваҳо нобаробар буд, қўшунҳои подшоҳӣ қалъаро ишғол намуданд. Баъдтар қалъаи мазкур барои ҳаракатҳои ҳарбӣ ба маскани тақиягоҳӣ мубаддал ёфт ва ба он форти *Перовский* ном доданд.

Соли 1864 Н. Верёвкин ва М. Черняев бо қўшуни беш аз се ҳазор нафара аз ду самт – яке аз ҳисори Перовский (тарафи Оренбург), дигаре аз шаҳри Верный (Алмати) барои забти Тошканд ба роҳ баромаданд. 4 июн таҳти сарпарастии М. Черняев қўшун шаҳри Авлиёто (ҳозира шаҳри Тароз)-ро забт намуд. Барои роҳбарӣ ба мудофияи шаҳрҳои Туркистон ва Чимкент фармондеҳи қўшунҳои хонии Қўқанд амирлашқар Алиқулӣ (Алимқул) фиристода шуд. Н. Верёвкин агар ғимоятгарон таслим нашаванд, тамоми шаҳр зери оташ фаро гирифта шуда, мақбараи Аҳмад Яссавӣ, ки аз тарафи Амир Темур сохта шуда буд, яксон карда мешавад, ғўён бонги хатар зад. Оқибат Алиқулӣ қўшунҳои худро аз Туркистон бароварда, барои мудофияи Чимкент ақибнишинӣ кард. Отряди Н. Верёвкин шаҳри мутааллиқи хонии Қўқанд Туркистонро

бо набарди 3-рӯза 12 июл ишғол менамояд ва ба забти Тошканд, ки бо девори қалъагии 20 километра ихота гардида буд, тайёри дид.

Ба ин ҳаракатҳои ҳарбӣ М. Черняев қўмондон таъин гардид. Тирамоҳи соли 1864 шаҳри Чимкент ишғол гардида, дар асоси хатти Қўқанди нав ҳисорҳои ишғолшударо муттаҳид сохтанд. Дар ин

Намуди шаҳр дар охири асри XIX.

A map of the region around Shahriston and Urd. The map shows a network of roads connecting various cities. The cities labeled are: Сағбон, Корасарой, Чигатой, Тахтапул, Бўзсув, Лабзак, Човли, Қашгар, Қўқанд, Қўймас, Бешёғоч, Камолон, Самарқанд, and Кўкча. The central area is labeled ШАЙХОНТОХУР and ЎРДА. The map is enclosed in a decorative border.

23

дидбонӣ мекарданд. Дар паси девори мудофиавии шаҳр хандаки об буд, ки бо оби наҳри Кайковус пур мегардид. Тошканд ба чор даҳа (ноҳия) — Бешёғоч, Кӯкча, Себзор ва Шайхонтоҳур тақсим шуда, ҳар яки он аз ҷониби оқсақоли (сарвари) худ идора гардидааст. Дар миёнаҳои асри XIX аҳолии шаҳрро қариб 80 ҳазор нафар ташкил медоданд.

Барои забти Тошканд ҳукумати подшоҳӣ тайёрии ҷиддӣ дид. Зеро ишғоли Тошканд доманфарох, фарогири ҳудуди тақягоҳи пеш бурдани юришҳои ҳарбии империяи Россияро ба Осиёи Миёна таъмин месохт. Шаҳри мазкур барои забти Осиёи Миёна роҳи асосӣ буд, барои ҳаракатҳои минбаъдаи қўшунҳои ҳарбӣ вазифаи нуқтаи тақягоҳиро иҷро мекард ба ҳисоб мерафт.

Ҳучуми аввал ба шаҳр

1-уми октябри соли 1864 М.Черняев барои ба подшоҳ ҳудро нағз карда нишон додан ба тезӣ Тошкандро ба даст овардани мешавад. Лекин нақшаи ӯ барбод ёфт. М.Черняев аз 70 нафар аскари худ маҳрум гашта, ба Чимкент ақибнишинӣ кард. Азбаски ҳучуми яқум ба Тошканд бе-

Тошканд. Шаҳри кўҳна. Асри XIX

барор омад, ӯ ба ҳучуми навбатӣ то баҳорон тайёрии пухта дид. Моҳи апрели соли 1865 қўшунҳои ҳарбии рус дар наздики Тошканд ҷойгир шуданд. Қўшуни асосии ҳарбӣ 25 км. дуртар аз шаҳри Тошканд дар ҳисори Ниёзбек, ки дар соҳили чапи дарёи Чирчиқ воқеъ буд, ҷойгир гашта, тақлиф кард, ки қалъа бидуни ҷанг таслим гардад. Лекин ҳимоятгарони қалъа ҷавоби рад дода, ба ҳимояи он шурӯъ намуданд. Қувваи ҳарбии ҳимоятгарони қалъа ва истилогарон фарқи калон дошт. Қалъа аз тўпҳо беист ба зери оташ гирифта шуда, деворҳои ӯ сўроҳ гаштанд. Аз ҷойҳои сўроҳгардидаи девор истилогарон ба қалъа зада даромада, ба ишғоли он муваффақ гаштанд. Оқибат ҳисори Ниёзбек, ки дарвозаи Тошканд ном гирифта буд, ба дасти душман гузашт. Ба даст овардани ҳисори мазкур ба М.Черняев имкон дод, ки Тошкандро аз таъминоти об маҳрум созад. Бо фармони ӯ сарбанди дарёи Чирчиқро, ки аҳолии шаҳри Тошкандро бо оби ошомидани таъмин мекард, вайрон менамоянд.

Ишғоли шаҳр

Истилогарон таҳти сарпарастии М.Черняев моҳи майи соли 1865 ба Тошканд ҳучум оварданд. Ба

ҳимояи Тошканд ҳимоятгарони шаҳр ва кӯшунҳои хонии Қўқанд бо сарвари амирлашкар Алиқулӣ муқовимат нишон медиҳанд. Ҷанги беамон оғоз ёфта, Алиқулӣ захмӣ шуда, вафот карду ҳимоятгарони шаҳр ба саросема афтоданд. Азбаски ҳимоятгарон бе сарвари ягонаи ҳарбӣ монданд, боиси дастболоии истилогарон гашт. Мутаассифона, ба ҳимояи Тошканд кӯмак аз аморати Бухоро дер расид. Қўшунҳои деррасида амалан ғоида надод. Қўшунҳои ҳукумати подшоҳӣ девори назди дарвозаи Камолонро вайрон карда, ба шаҳр даромад. Сарбозони тошкандӣ, аҳолии маҳаллаҳо, ки дар кӯчаҳо монеахоро сохта буданд, муқобилияти саҳт нишон доданд. Барои ҳар як ваҷаб замин дар кӯчаву маҳаллаҳо ҷангҳо давом карданд. Ҷанги асосӣ дар кӯчае сурат гирифт, ки аз дарвозаи Камолон то бозори марказии Хадра тӯл мекашид. Қўшунҳои рус аз хатте гузашта натавонист, ки дар ҳимояи чор тӯп буд. Аммо ин вақт як қисми қўшунҳои М.Черняев қалъаи шаҳрро ишғол намуда, аз он ҷо дохили шаҳрро гулӯлаборон кард. Ҳимоятгарони шаҳр ба мақсади раҳой аз оташ ба қалъа оташ заданд. Бо ҳамин роҳ қўшунҳои рус маҷбур шуданд, ки қалъаро партофта раванд.

Қўшунҳои М.Черняев, ки ба сӯи дарвозаи Камолон ақибнишинӣ карда буданд, субҳ ҷангро аз нав сар карданд. Иморатҳои шаҳр вайрон гашта, дар даруни оташ монд. Бастани роҳҳои об имкони ҳомӯш кардани сӯхторҳоро надод.

М.Черняев шаҳрро бо қувваи силоҳ ба даст оварда, 17 июн оқсақолони даҳаҳои шаҳр, яъне Бешёғоч, Кӯкча, Себзор ва Шайхонтоҳурро ба наздаш хонд. Қозикалони Тошканд Ҳакимхӯча, Абулқосим эшон, Солеҳбек додхоҳ барин одамони бонуфузи шаҳр ба гуфтушунидҳо шурӯъ намуданд. М.Черняев ба мақсади дар доираи байналхалқӣ сафед кардани рафтори худ аз онҳо талаб намуд, ки илтимоснома ба унвони император дар бораи ихтиёран супурдани Тошканд ва барои оромиву осоиши аҳоли ҳуди тошкандиён аскарони Россияро даъват карданд, нависанд. 9 оқсақол барои имзои аҳднома оиди ба тавфи ихтиёрий супурдани шаҳр маҷбур шуданд. Барои боҳабар гардидани аҳли ҷаҳон аз мазмуни хати мазкур ҳукумати подшоҳӣ кулли чорахоро дида буд. Солеҳбек додхоҳ, Абулқосим эшон, Ҳакимхӯча барин ватанпарастон, ки ба ин хатти сохта зид буданд, ба Сибир бадарға гардиданд. Бо ҳамин

Калидҳои рамзии заррини дарвозаҳои Тошканд.

шаҳр ба ихтиёри ҳукумати подшоҳӣ гузашта, ба маркази ҳарбӣ, сиёсӣ ва маъмурии кишвари Туркистон табдил ёфт.

Дар натиҷаи юришҳои ҳарбии истилогарона ҳудудҳои забтшуда ба вилояти Туркистон табдил дода, ба он қўмондони қўшуни ҳарбӣ генерал-майор М.Г.Черняев губернатор таъин шуд. Мувофиқи Низоми муваққатӣ аз 6 августи соли 1865 «Дар бораи идоракунии вилояти Туркистон» дар вилоят тартиботи идораи ҳарбӣ ҷорӣ гашт. Мақсади ҳукумати подшоҳӣ дар асоси ҳарбӣ ташкил кардани вилоят барои минбаъда амалӣ гардондани нақшаҳои ҳарбӣ буда, он мебоист вазифаи ҳудуди маъмурии тақягоҳиро ба ҷо орад.

Чамъбаст мекунем!

- ▶ 12-то дарвоза, 80 ҳазор нафар аҳоли, 4-то даҳа.
- ▶ 1 октябри соли 1864 ҳучуми аввалини М. Черняев, ишғоли қалъаи Ниёзбек, соли 1865 забт гардидани Тошканд.
- ▶ Соли 1865 дар таркиби генерал-губернатории Оренбург вилояти Туркистон ташкил меёбад. Ба он М. Черняев генерал-губернатори ҳарбӣ таъин мегардад.

Шарҳи истилоҳот:

Ултиматум (лотини охири) — баёноти ҳукумати як давлат ба ҳукумати дигар давлат аз рӯи ягон масъала, талаби қатъие, ки ба эътироз ҳочате наместонад.

Россияи подшоҳӣ (*Царская Россия*) — дар забони русӣ шоҳ «Цар» номида мешавад. Аз ин рӯ, дар адабиётҳо ба забони тоҷикӣ бо ҳамин намуд дохил карда шудааст.

Савол ва супоришҳо:

1. Ба расми «Харитаи шаҳри кўҳна» нигоҳ карда сохти шаҳрро тасвир намоед.
2. Мақсади империяи Россия оиди ишғоли Тошканд чӣ буд?
3. Дар бораи мудофияи Тошканд ҳарф занед.
4. Аҳолии маҳаллӣ ба муқобили истило чӣ гуна ҳаракатҳо намуд?

§ 8. ТАЪСИС ЁФТАНИ ГЕНЕРАЛ-ГУБЕРНАТОРИИ ТУРКИСТОН

**Ба роҳ мондани
идораи мустамликавӣ
дар кишвари
Туркистон**

Натиҷаи юришҳои ҳарбии истилогаронаи ҳукумати подшоҳӣ ба мақсади ба мустамликаҳои худ табдил додани Осиёи Миёна ҳудудҳои калони он ишғол гардид. Ҳукумати подшоҳӣ

ҳангоми юришҳои ҳарбӣ ба бисёр маҳрумияту талафотҳо нигоҳ накарда нақшаҳои навбатии ҳарбию тахти фармонҳои император Александри II давом дод.

Вилояти Туркистон, ки соли 1865 ташкил ёфт, барои пеш бурдани ҳаракатҳои ҳарбӣ дар Осиёи Миёна нақши маркази ҳарбию бозид. Вазифаи навбатӣ акнун аз мустаҳкамкунии ҳукмронии ҳукумати подшоҳӣ дар ҳудудҳои забтгардида, ташкил намудани воҳидҳои ҳудудии маъмурӣ иборат буд. Барои амалӣ гардондани ин мақсадҳо ҳаракат шуд, ки ҳудуди маъмурӣ-идоравие, ки қаламрави истилошудаи Осиёи Миёнаро дар бар мегирифт, ташкил гардад. Яъне генерал-губернатории алоҳида ташкил ёбад. Сабаби он аввало генерал-губернатории Оренбург аз Осиёи Миёна дур буд, баъдан муттаҳид сохтани сарзаминҳои Осиёи Миёна буд, ки минбаъд бояд истило мешуд. Аҳоли ва ҳудуди он барои ташкил кардани боз як генерал-губернаторӣ кифоят мекард. Баробари ин, ба воситаи дар Осиёи Миёна ташкил додани генерал-губернатории алоҳида хусусиятҳои табиӣ-ҷуғрофӣ, милли ва тарзи зиндагонии онро ба манфиатҳои империя ҳамаҷониба мувофиқ гардондан буд.

Соли 1867 дар ҳамаи ҳудудҳои истилошуда генерал-губернатории Туркистон таъсис дода мешавад. Баробари генерал-губернаторӣ округи ҳарбии Туркистон низ таъсис ёфт. Ҳамон қисмҳои ҳарбие, ки дар юришҳои истилогарона аз соли 1847 иштирок карданд, ба таркиби он шомил гардиданд. Шумораи умумии ҳарбиёни Округи ҳарбии Туркистон дар ин давр то 40 ҳазор ҳарбиёнро ташкил меод.

Шаҳри Тошканд маркази генерал-губернаторӣ муайян гашт. Он дар макони мусоиди ҷуғрофӣ ҷойгир буда, барои ба амал баровардани мақсадҳои ҳарбӣ, сиёсӣ, стратегӣ тамоми имкониятҳоро дошт.

Генерал-губернатории Туркистон кӯмондони кӯшунҳои ҳарбии дар кишвар ҷойгиршуда, сарвари казакони Еттисув ва баробари ин, суди асосӣ ба ҳисоб мерафт. Бо фармони императори Россия аз соли 1867 ба вазифаи генерал-губернатори Туркистон генерал-адъютант Константин Петрович фон Кауфман (1867—1881) таъин гардид. Дар як вақт ӯ кӯмондони округи ҳарбии Туркистон ҳам буд.

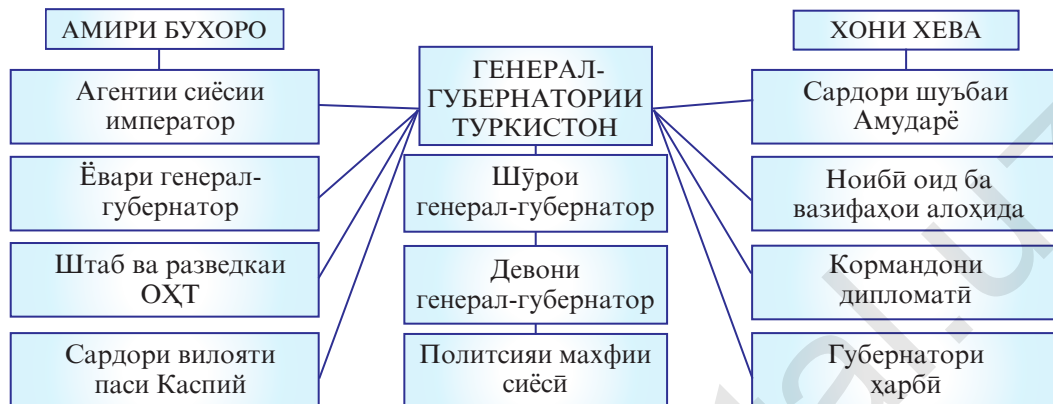

К.П.Кауфман

**Ташкилѳбии
худудҳои нави
маъмурӣ**

Генерал-губернатории Туркистон вилояти Туркистон ва қисми ҷанубии вилояти Семипалатинскро дар бар мегирифт. Сараввал

Идораи марказии генерал-губернатории Туркистон

генерал-губернатории Туркистон аз ҷиҳати маъмурӣ ба ду вилоят: Сирдарё (марказаш Тошканд) ва Еттисув (марказаш Верный) тақсим гардид. Ба ҳудуди вилояти Сирдарё асосан ҳудуди мутааллиқи вилояти Туркистон, ки соли 1865 ташкил ёфта буд ва ҳудудҳои шимолӣ истилошудаи хонии Қўқанд дохил шудааст. Вилояти Еттисув бошад, аз ҳисоби заминҳои округи Сергиопол, Копал ва Олатавски вилояти Семи-палатинск ва як қисми вилояти собиқ Туркистон ташкил ёфт. Баъдтар, аз ҳисоби ҳудудҳои истилошуда воҳидҳои зерини маъмурӣ-ҳудудӣ ба вучуд омаданд: Соли 1868 дар заминҳои мансуб ба аморати Бухоро округи Зарафшон (марказаш Самарқанд), соли 1873 ҳудудҳои мансуби хонигарии Хева шӯъбаи Амударё (марказаш Петро-Александровск, ҳозира Тўрткўл), соли 1876 вилояти Фарғона (марказаш Янги Марғелон, баъдтар Скобелев, Фарғонаи ҳозира), соли 1881 вилояти паси Каспий (Марказаш шаҳри Ашқобод) ташкил ёфтанд.

Ҳудуди вилоятҳои кишвари Туркистон калон буда, майдони онҳо нисбати ҳудуди баъзе губернияҳои қисми аврупоии Россия ҳам бузургтар метофт. Аз он ҷумла, майдони вилояти Самарқанд, ки аз ҷиҳати ҳудуд вилояти хурдтарини кишвар ба ҳисоб мерафт, 2000 верст мураббаъ (1 верст ба 1,066 км мураббаъ баробар) буда, аз ҳудуди губернияи Саратов, ҳудуди вилояти Сирдарё аз ҳудуди губернияи Маскав калонтар буд.

Генерал-губернатории Туркистон ба ғайр аз ҳудуди дар лоиҳаи «Низом»-и соли 1867 нишондода ба ҳуқуқи ба таври мустақил амалӣ гардондани тамоми тадбирҳои лозимаву зарурӣ оиди идора кардани кишвар бо назардошти шароити маҳаллӣ молик буд.

Ба К. П. Кауфман ба фарқ аз дигар сарварони дигар губернияҳои империяи Россия барои дар кишвари Туркистон амалӣ гардондани

мақсадҳои сиёсӣ, иқтисодӣ, ҳарбӣ ва геосиёсӣ ваколатҳои калон дода шуд. Барои ҳамин ҳам дар байни халқ номи «ним подшоҳ»-ро гирифта буд.

Дар хотир доред!

Дар кишвари Туркистон ба мақсади пурра амалӣ гардондани сиёсати мустамликавӣ ва мустаҳкам кардани ҳуқуқонӣ ба амалдорони истилогари кишвар ваколатҳои зиёд дода шуда буданд.

Худро озмуда бинед!

Фон Кауфман соли ... генерал-губернатори Туркистон таъин гардид. Шўъбаи Амударё ... таъсис ёфт. Маркази генерал-губернатории Туркистон...

Савол ва супоришҳо:

1. Вилояти Туркистон барои чӣ дар асоси ҳарбӣ ташкил гардидааст?
2. Вилояти Туркистон барои чӣ ба генерал-губернатории Туркистон таъин ёфт?
3. Ваколатҳои генерал-губернатории Туркистон аз генерал-губернатории дигари империя бо чӣ фарқ мекунад?
4. Дар бораи ҳудуд ва идораи генерал-губернатории Туркистон чиро доништа гирифтаед?

§ 9. ОҒОЗИ ҲАРАКАТҲОИ ҲАРБӢ БА МУҚОБИЛИ АМОРАТИ БУХОРО

Оғози истилои аморати Бухоро

Баъди истилои шаҳри Тошканд нақшаи минбаъдаи ҳукумати подшоҳӣ бо навбат забт намудани хонигариҳо буд. Тамоми ҳаракатҳои ҳарбӣ аз шаҳри Тошканд ташкилу идора мегардид. Ба ҳамин мақсад дар кишвар мустаҳкам ҷойгир шуда, хонигариҳоро аз якдигар ҷудо карда, барои муттаҳидшавиашон роҳ нагузоштанд. Яъне, мустамликадорон ба қоидаи асосии худ — шиори «Таксим куну ҳуқуқонӣ намое!» амал намуданд.

Дар ин айём ҳукумати подшоҳӣ М.Черняевро аз Осиёи Миёна ба Санкт-Петербург даъват намуда, ба ҷои ӯ Ф.Романовскийро губернатори вилояти Туркистон таъин кард. Ф.Романовский соли 1866 бо баҳонаи он ки амири Бухоро ба муқобили Россия омодагӣ мебинад, ба оғози ҳаракатҳои ҳарбӣ рухсат пурсид. Таклифи Романовский аз

Кӯшунҳои ҳарбии Бухоро.

Кӯқанд, Балх ва Бухоро барин маҳалҳои байни хонигарии Кӯқанд ва аморати Бухороро бо ҳам мепайваст.

Хучанд аз тарафи кӯшунҳои ҳукумати подшоҳӣ муҳосира гардида, аз 20 тӯп гулӯлаборон шуд. То субҳ муҳосира давом карда, баъд хучум оғоз ёфт. Баъди бартараф кардани хучуми аввал боз шаҳр тирборон гардид. Муҳосира ва тирборон ду рӯз давом кард. Муҳозифатгарони шаҳр ба муқобили истилогарон барои ҳар як ваҷаб замин мардонавор ҷангиданд. Вале кӯшунҳои руси аз техникаи ҳарбӣ ва шумора бартарӣ дошта шаби 24 май муқовимати муҳофизатгаронро шикаст доданд. Дар кӯчаҳои шаҳр бисёр ҳасади муҳофизатгарон ва аҳоли, хонадонҳои вайроншуда монд.

**Муҳорибаҳои барои
Ўротеппа ва Чиззах**

Генерал-губернатори Оренбург Н. Крижановский ба губернатори вилояти Туркистон Ф. Романовский амр дод, ки ҳаракатҳои ҳарбиро бар зидди хонии Кӯқанд оғоз намояд. Мувофиқи нақшаи ҳаракатҳои ҳарбии империяи Россия ба Осиёи Миёна тақдир хонии Кӯқанд соли 1866 ҳал гардида, дар Хучанд тамоми чизҳо ба муқобили Кӯқанд ба ҳолати тайёр оварда шуд. Барои сарвари ҷириши Кӯқанд худи Н. Крижановский омад. Ў бо сафири аморати Бухоро мувофиқи шартномаи сулҳ вохӯрда, дар бадали 10 рӯз ба миқдори 100 ҳазор рубл пардохтро талаб кард. Вақте ки ин муддат гузашт, Н. Крижановский аз ҷониби амири Бухоро иҷро нашудани талабро баҳона карда, ба кӯшунҳои худ фармон дод, ки ба муқобили амири Бухоро хучумро оғоз намоянд.

Тирамоҳи соли 1866 кӯшуни ҳарбии иборат аз 6 ҳазор аскарӣ пиёда, 500 казак, 28 тӯп, 600 аriba ва 800 шутур ба сӯи Ўротеппа ҳаракат намуд. Ба ин ҳаракат қувваҳои ба муқобили Кӯқанд омодагардида ҳам ҷалб шуданд. Корвони ҳарбӣ-нақлиёти Романовский баробари ба Ўротеппа расидан шаҳр се рӯз аз тӯпҳо гулӯлаборон гардид. Баъди он субҳ хучум сар шуд. Аҳолии шаҳр ба муқобили истилогарон мардонавор муқовимат

нишон дод. Дар натиҷаи гулӯлаборон кардан Ўротеппа вайрон гашта, аз тарафи душман забт гардид. Бар асари ҳучум беш аз 2 ҳазор нафар аҳоли ҳалок шуд.

Баъди ишғоли Ўротеппа аз тарафи қўшунҳои ҳарбии Россияи подшоҳӣ ҳаракати навбатӣ 12 октябр ба Ҷиззах оғоз ёфт. Дар натиҷаи тирпарронии бардавом деворҳои шаҳр вайрон гашта, баъди муҳорибаи ду шабонарӯзӣ 18 октябри соли 1866 шаҳри Ҷиззах ба дасти ҳукумати подшоҳӣ гузашт. Ҳангоми истилои Ҷиззах дар набардҳо аз ҳар ду тараф беш аз 6 ҳазор нафар ҳалок шуданд. Қувваҳои кўмакрасон аз аморати Бухоро дер расид. Онҳо ба муҳофизатгарон ягон кўмаке нарасонда, ақибнишинӣ карданд. Ҳукумати подшоҳӣ дар Ҷиззах аз 3 ҳазор аскар, 300 казак ва 12 тўп иборат қувваҳои ҳарбиашро гузошт. Дар ҳудудҳои давоми солҳои 1864—1866 истилошуда вилояти Сирдарё таъсис ёфт.

Худро озмуда бинед!

Эрҷар-н...
Солҳои 1864—1866—...

Соли 1866—...
Н. Крижановский...

Шарҳи истилоҳот:

Казак — дар асрҳои миёна дар давлати Рус шахсонанд, ки аз байни деҳқонони крепостной гурехта, ба озодӣ баромадаанду қўшун ташкил намудаанд.

Савол ва супоришҳо:

1. Омиле, ки ба юриши муқобили аморати Бухоро аз ҷониби Россияи подшоҳӣ баҳона гардидааст, чист?
2. Истилои Ҷиззахро чӣ тавр эзоҳ медиҳед?
3. Дар бораи мутеъ сохтани шаҳрҳои Хучанд ва Ҷиззах чӣхоро донистед?
4. Ҳудудҳоеро аз ҳарита нишон диҳед, ки солҳои 1864—1866 истило шудаанд.

§ 10. БА РОҲ МОНДАНИ ПРОТЕКТОРАТИ РОССИЯИ ПОДШОҲӢ ДАР АМОРАТИ БУХОРО

Муҳориба барои Самарқанд

Генерал-губернатори Туркистон фон Кауфман қарор дод, ки истилои Осиёи Миёнаро бо забти аморати Бухоро идома диҳанд. Қувваҳои ҳарбии аморат аз ҷангҳои пайдарпай бо хонии Қўқанд, низоъҳои дохила, аз ҷиҳати техникаи замонавӣ ҳарбӣ қафо монданаҳ заиф гардида буданд. Фон К.П. Кауфман ҳудудҳои сарҳадии аморати Бухороро пухта омўхта, ба амир Музаффар пешниҳод намуд, ки лоиҳаи нави сарҳадҳои

**Кӯчаи марказии Самарқанд.
Асри XIX.**

тағйирдодаи ба нафъи мулки Россияро тасдиқ намояд. Амир Музаффар аз имзои шартномаи мазкур сар тофт. Кауфман амиро дар тайёр намудани ҳучум ба сарҳадҳои генерал-губернаторӣ муттаҳам сохта, кӯшуни ҳарбии беш аз 4 ҳазор нафараро чамъ оварда, моҳи апрели соли 1868 ба истилои Самарқанд шурӯъ намуд. Аммо тахмини вай дар бораи он ки амир Музаффар кӯшунҳои худро дар Самарқанд

чамъ овардааст, тасдиқи худро наёфтанд.

Ин вақт кӯшунҳои Бухоро дар теппагиҳои Чӯпонато мавқеъ гирифта буданд. 1 майи соли 1868 фон Кауфман теппагиро мавриди ҳучум қарор дод. Кӯшунҳои Россияи подшоҳӣ сарфи назар аз оташи беисти туфангу тӯпҳои сарбозони бухороӣ аз об гузашта, ба теппагии Чӯпонато часпида баромаданд. Оқибат сарбозони бухороӣ барои ақибнишинӣ маҷбур шуданд. Бо ҳамин кӯшунҳои пешсафи ҷанговари Бухоро торумор гаштанд. Баъди он муҳорибаи дуҷум дар теппагиҳои Зирабулоқ ба вуқӯъ пайваست. Ҳарчанд муқовимати шадид нишон дода бошанд ҳам, кӯшунҳои амири Бухоро мағлуб шуданд ва баъд кӯшунҳои подшоҳӣ бе ягон ҷанг ворида Самарқанд гаштанд. К.П.Кауфман ба амир Музаффар бо пешниҳоди шартӣ додани бекии Самарқанд ба Россия, пардохти «товон ҷанг» ва эътирофи мулки Россия эълон намудани тамоми дастовардҳо дар кишвари Туркистон аз соли 1865 мактуб фиристонд. Аммо мактуб бечавоб монд.

Ба юришҳои ҳарбии Россияи подшоҳӣ дар Осиёи Миёна на танҳо кӯшунҳои ҳарбии аморат ва хонигариҳо, балки вакилони аҳолии маҳаллӣ ҳам муқовимати сахт нишон доданд. Масалан, хангоми юришҳои ҳарбии Кауфман ба муқобили аморати Бухоро лашкари ҳалқие, ки дар Ургут чамъ омад, ба муқобили кӯшунҳои ҳукумати подшоҳӣ мубориза бурд. К.П.Кауфман генерал Абрамовро бо кӯшун ба Ургут фиристонда, шаҳр таслим шуданаширо пешниҳод намуд. Аммо таклиф аз тарафи аҳолии маҳаллӣ рад гардид. Дар набарди байниҳамдигарӣ аҳолии маҳаллӣ мардонавор ҷангид. Гулӯлаҳои аз тӯпҳо паррондашуда чун дар дигар маҳалҳо дар Ургут ҳам устувории ҳарбии ҳукумати подшоҳиро таъмин сохт. Оқибат қалъаи шаҳр аз тарафи истилогарон ишғол шуд. Кӯшунҳои ҳукумати подшоҳӣ баъди Ургут шаҳри Каттакӯргонро ҳам забт намуданд.

Ба муқобили юришҳои истилогаронаи империяи Россия дар Самарқанд тахти сарпарастии ҳокими Китоб Ҷӯрабек ва ҳокими Шаҳрисабз Бобобек ҳаракати озодиҳоӣ оғоз ёфт. Ин ду сарвари ҷунбиши мардумӣ бо кӯшунҳои худ 2 июни соли 1868 якҷоя бо шӯришгарони самарқандӣ ба қалъаи шаҳр ҳучум оварданд, ки дар ин ҷо гарнизони кӯшунҳои подшоҳӣ ҷойгир буд. Кӯшуни дар муҳосира монда қосидонро бо дархости кӯмак ба назди Кауфман мефиристад. 6 июн ба муҳосирашудагон кӯмак расонданд. Барои ишғоли қалъа аз 4 то 7 июн набардҳо давом кард. Дар он ҳар ду ҷониб ҳам талафоти калон дид. 8 июн ба муҳосирашудагони қалъа қувваҳои ҳарбии Кауфман расида омаданд, баъди он муҳофизатгарони мардумӣ аз Самарқанд баромада, барои ба кӯҳсор ақибнишинӣ кардан маҷбур шуданд.

Ба тобеъияти Россия таъдил ёфтани Аморати Бухоро

Дар ҳудудҳои нави аз ҷониби ҳукумати подшоҳӣ истилошуда округи Самарқанд иборат аз шӯъбаҳои Самарқанду Каттакӯргон созон ёфт. Ба он генерал Абрамов сардор таъин гардид.

Баъди ҷанг дар Зирабулоқ Амир Музаффар мағлубияти худро эътироф намуда, барои қабули таклифи Кауфман оид ба сарҳадҳои нав байни генерал-губернатории Туркистон ва аморат маҷбур шуд. Бо ҳамин марҳилаи дуҷуми юришҳои истилогаронаи Россияи подшоҳӣ ба анҷом расид.

Фон Кауфман 23 июни соли 1868 дар Самарқанд бо Амир Музаффар дар бораи ба вассали империяи Россия таъдил ёфтани аморати Бухоро шартнома имзо намуд. Аз рӯи шартнома амир худро гунаҳкори ба вуқӯъ пайвастании ҷангҳо дониста, ба нишони дӯсти «ҷовидона» барои хароҷотҳои ҳарбии кӯшунҳои рус пардохтани 500 ҳазор рублро эътироф намуд. Мувофиқи шартнома тамоми ҳудуди аз Тошканд то Самарқанд — шаҳрҳои Хучанд, Ўротеппа, Панҷакент, Ҷиззах, Самарқанд, Каттакӯргон истилошуда ба ихтиёри Россияи подшоҳӣ гузашт. Аммо амир хангоми идораи ҳудудҳои дар ихтиёраш монда ба риоя намудани нишондодҳои генерал-губернатории Туркистон ўҳдадорӣ гирифт. Амир ўҳдадор шуд, ки ба тоҷирони Россия дар тамоми аморат савдои озод

Ҳокими Шаҳрисабз
Бобобек.

Ҳокими Китоб
Ҷӯрабек.

фароҳам орад, ҳифзи онҳоро таъмин созад. Ба тоҷирони россиягӣ барои таъсиси агентҳои савдо рухсат доданд, боч аз моли онҳо то 2,5 фоизи арзиши умумӣ муайян гардид. Тоҷирони рус ҳуқуқ пайдо карданд, ки ба дигар давлати дилхоҳ аз тариқи ҳудуди аморат озодона ҳаракат намоянд.

Шартномаи мазкур зухуроти шармандагӣ дошт, ки давлати мағлубро ба таҳқир, беҳуқуқӣ ва бенавоӣ маҳкум мекард. Қувваҳое, ки аз тобеъгии амир норозӣ буданд, ҳаракати худро оғоз намуданд. Қўшуни мардумӣ таҳти сарпарастии писари калонии Амир Музаффар — Абдумалик тўра, Чўрабек ва Бобобек барои озодкунии Самарқанд муборизаро идома доданд. Онҳо аз тахт сарнагун шудани амир Музаффар ва Абдумалик тўра амир таъин шуданашро эълон карданд. Қўшунҳои мардумӣ аввал Шаҳрисабз, сипас шаҳрҳои Қаршӣ ва Карманро ба дасти худ гирифтанд. Генерал-губернатори Туркистон Кауфман барои пешгирии паҳши ин чунбишҳо таҳти сарпарастии И.Ф.Абрамов қўшун фиристод. Азбаски ошўбгарон соҳиби силоҳи замонавӣ набуданд, паси ҳам аз ҳудудҳои ишғолгардида ронда мешаванд. Оқибат Абдумалик тўра ба ҳудуди хонии Хева, сипас ба Афғонистон гузашта меравад. Амири афғон Шералихон азбаски ба ҷанги наздикшудаистода бо Англия боварӣ дошт, Россияро тақияҳои худ қарор дода, ба ӯ дасти мадад дароз накард. Абдумалик тўра аз ягон ҷо кўмаке нагирифта, ба Пешовар рафт ва соли 1909 дар он ҷо вафот кард. Баробари истилои Самарқанд ва ба вассали (тобеъияти) империяи Россия табдил ёфтани аморати Бухоро марҳилаи дуҷуми ҷангҳои мустамликавии империяи Россия дар Осиёи Миёна ба анҷом расид.

Шартномаи соли 1873

Соли 1873 Россияи подшоҳӣ шартномаи нави ҳуқуқи таъин намудани намояндаи худро дар аморати Бухоро ба имзо расонд. Ягон масъалаи дохилӣ ва берунии сиёсӣ бе розигии ин вакил ҳал карда намешуд. Дар моддаи 14-уми шартнома ин сатрҳо иншо гардида буд: «Бе

Қасри амири Бухоро (Когон).

иҷозати ҳукумати Россия қатъи назар аз кӣ буданашон ягон шахсро ҳукумати Бухоро қабул намекунад». Мувофиқи шартнома ҳар субҳ қўшбегӣ аз намоянда супоришро гирифта, ба амир расонданаш шарт буд. Амир ин ҳуҷҷатҳоро расман тасдиқ мекарду ҳалос. П. Лессар аввалин намояндаи Россияи подшоҳӣ дар аморати Бухоро таъин гардид.

Намояндаро дар амал губернатори ғайрирасмии Бухоро ҳисобидан мумкин буд. Вай 15 км. дуртар аз Бухоро шаҳри Когонро қароргоҳи худ донист. Бо ҳамин ҳукумати подшоҳӣ Бухороро пурра ба таркиби империя ҳамроҳ накарда, идора кардани мамлакатро бо воситаи амир ва амалдорони худ афзал донист. Оқибат ҳукумати подшоҳӣ аморати Бухороро ба доираи таъсири худ дароварда, аз он баҳри манфиатҳои худ истифода бурд.

Солҳои 1869—1870 Вазорати корҳои хориҷии Россияи подшоҳӣ бо Англия гуфтушунидҳоро дар бораи муайян кардани сарҳадҳои Афғонистон ва Осиёи Миёна гузаронд. Оқибат барои хатти сарҳад дар ноҳияи Панҷ аз рӯи Амударё гузаштан аҳду паймон ҳосил гардид. Қисми дигари сарҳад, байни Туркменистон ва Эрон, дар шартномаи махфӣ, ки аз ҷониби сафири Россия дар Техрон ва шоҳи Эрон 10 декабри соли 1881 ба имзо расидааст, муайян гардид. Дар натиҷаи гуфтушунидҳои солҳои 1885—1887 аз тарафи комиссияи англису рус муайян кардани хатти сарҳади Россияи подшоҳӣ дар сарзамини аморати Бухорои Осиёи Миёна ва Афғонистон ба анҷом расид.

Чамъбаст мекунем!

- Соли 1868 аморати Бухоро ба протекторати империяи Россия табдил ёфт;
- Воҳаи Зарафшон ба генерал-губернатории Туркистон чун худуди мансуби Россия ҳамроҳ шуд;
- Таҳти сарпарастии Абдумалик Тӯра, Ҷӯрабек ва Бобобек чунбишҳои халқӣ ба амал омаданд.

Шарҳи истилоҳот:

Протекторат — (лотинии ҷимоятгар) — як шакли тобеияти мамлакатаи мустамлика. Ин мамлакат дар сиёсати дохилӣ як андоза мустақил бошад ҳам, дар сиёсати беруна тобеи давлати мустамликавӣ мегардад.

Тӯра — шахси мансуби табақаи боло. Унвонест, ки дар хонигарии Хева ба пайвандон ва наздикони хон дода мешуд.

Вассал — итоати як давлат ба дигараш.

Савол ва супоришҳо:

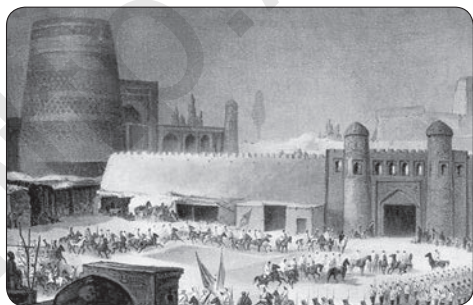
1. К.П.Кауфман чаро ба Самарқанд юриш намуд?
2. Барои чӣ дар муҳорибаи Зирабулоқ кӯшунҳои амир шикаст хӯрданд?
3. Ба чунбишҳои мардумии Самарқанд кӣ сарварӣ карданд?
4. Мувофиқи шартномаи соли 1868 кадом ҳудудҳои аморат ба ихтиёри Россияи подшоҳӣ гузаштанд?
5. Моҳияти шартномаи соли 1873-ро маънидод кунед.

§ 11. БА РОҲ МОНДАНИ ПРОТЕКТОРАТИ РОССИИИ ПОДШОҲӢ ДАР ХОНИИ ХЕВА

**Оғози юришҳои
ҳарбӣ ба муқо-
били хонии Хева**

Сараввал Россияи подшоҳӣ ба ҳудудҳои дар натиҷаи юришҳои истилогарона ишғолнамудаи Осиёи Миёна мустаҳкам ҷойгир шуд. Вай ба юриши ҳарбӣ ба муқобили хонии Хева панҷ сол тайёрӣ дид. Сабаби асосии ба юриши ҳарбии муқобили хонии Хева ин қадар тайёрии дуру дароз дидан мағлубияти қўшун таҳти сарпарастии А.Бекович-Черкасский (1717) бошад, сабаби дигар, соли 1839 ба сарҳади хонии Бухоро расида натавониста, ба ақиб баргаштани қўшунҳо таҳти роҳбарии В.Перовский буд. Истилои Хева барои империяи Россия ба даст даровардани Амударё ба ҳисоб мерафт. Ишғоли Амударё дар навбати аввал манбаи об, ба воситаи об алоқаҳои савдо, имконияти истифодабарии заминҳои серсоҳили ҳамвориҳои поёноби дарё буд.

Марҳилаи сеюми истилои Осиёи Миёна аз тарафи Россияи подшоҳӣ дар тўли солҳои 1873—1879 бо истилои хонии Хева сурат гирифт. Ҳучум аз ғарб аз Манқишлоқ, аз шимол аз Оренбург, аз шарқ аз Туркистон ва аз ҷануб аз Красноводск барин чор округи ҳарбӣ сар шуд. Дар он беш аз 12 ҳазор сарбоз, 4600 асп ва аз 20 ҳазор шутур иборат қўшуни ҳарбӣ иштирок кард. Ба қўшун К.П.Кауфман роҳбарӣ кард. Ин қувваи калони ҳарбӣ феввали соли 1873 аз маскани ҷойгирифта — Тошканд, Оренбург, Манқишлоқ ва Красноводск дар як вақт ба роҳ даромад. Бад будани роҳе, ки ба хонии Хева мебарид, яъне сараввал дар 25 дараҷа хунукӣ, сипас 40 дараҷа гармӣ роҳгардиро душвор гардонд. Ба ҷуз ин ҳарорати тоқатфарсои аз 60 дараҷа боло, роҳҳои дашти беоб сафи қўшунро то ба манзил рафта расидан ихтисор кард. Бештари қўшуни ҳарбӣ бемор гардид. Як қисмаш вафот намуд ва як қисмаш ба пас баргашт. Ба Хева танҳо 7,5 ҳазор рафта расиду халос. Қўшуни аз Красноводск ва

Қўшунҳои подшоҳӣ дар остонаи Хева.

Манқишлоқ ба Хева роҳгирифта аз гармии тоқатфарсо ва нарасидани об азият кашида, аз ҳол рафт ва аз нисф зиёдаш ба пас баргаштан маҷбур гашт. Танҳо қўшуни аз Тошканд ва Оренбург ба роҳ баромада моҳи майи соли 1873 ба сарҳади хонии Хева расид. Ба ғайр аз душвориҳои зиёде ба онҳо дар роҳ гурӯҳҳои хурд ҳучум оварда, мадорашонро хушк намуд. Ба ин нигоҳ

накарда байни кӯшунҳои Россияи подшоҳӣ ва хонии Хева миёнаи моҳи май дар қалъаи Ҳазорасп, наздикии шаҳри Қўнғирот, шаҳрҳои Хўҷайлӣ ва Манғит ва наздикии шаҳри Хева набардҳо ба амал омаданд. Қувваи ҷонибҳо баробар набуд, нисбати хевагиён талафоти истилогарон бештар бошад ҳам, вале азбаски кӯшунҳои ҳукумати подшоҳӣ хуб мусаллаҳ буданд, муҳофизатгарон наштаи мағлубиятро чашиданд.

Миёнаҳои моҳи май соли 1873 кӯшунҳои асосии ҳукумати истилогар ба Хева расида омад. Ҳучуми аввалин ба Хева аз тарафи муҳофизатгарон баргардонда шуд. Дар ин набард ҳар ду тараф талафоти калон دیدанд. Ба ин ҳучум генерал Верёвкин роҳбарӣ карда, захмӣ гашт. Азбаски кӯшунҳои ҳукумати подшоҳӣ талафоти калон دیدанд, ақибнишинӣ карда, барои ба қувваҳо тахти сарпарастии фон Кауфман мунтазир гаштан маҷбур шуданд.

Кӯшуни тахти сарпарастии К.П. Кауфман расида омада ба шаҳр боз ҳамла овард. Ин дафъа низ шаҳрро ишғол карда натавонистанд. 29 май кушодани дарвозаи Ҳазораспи шаҳр боиси истилои он гардид. Баъд аз он К.П.Кауфман роҳи гуфтушунидро пеш гирифт.

Имзошавии шартномаи Гандумиён

К.П. Кауфман баъди забти Хева хазинаи хонро ба ивази *контрибуция* (товон) мусодира намуда, баробари хазина дастхатҳои қадима, тахту тоҷи хон, тамғаи сикказании танга ва тасвири сикказанӣ, рамзҳои ҳокимияти хонии сулолаи қўнғиротро ба Санкт-Петербург фиристод. К.П. Кауфман баъди забти Хева бо мақсади амалӣ гардондани гуфтушунидҳо бо хонии Хева ба қароргоҳи ӯ ба кишлоқи Гандумиён рафт. Хони Хева Муҳаммад Раҳимхони II маҷбур гардид, ки шартномаи сулҳи Кауфман пешниҳодкардари 12 августи соли 1873 имзо намояд. Мувофиқи шартномаи мазкур хони Хева ба тобеияти империяи Россия гузашта буд. Дар моддаи 1-уми он чунин қайд кардаанд: «Сайид Раҳим Баҳодурхон худро қораманди фармонбардори императори умумирусӣ эътироф мекунад. Ў аз барқарор кардани ҳар гуна муносибатҳои бевоситаи дӯстӣ бо ҳокимони ҳамсоя ва хонҳо, бастанӣ ҳар гуна шартномаҳои тичоратӣ ва ғайра даст мекашад, бидуни иҷозати ҳокимияти Олии Россия дар Осиёи Миёна ҳеҷ гуна амалиётҳои ҳарбиро бар зидди он амалӣ намегардонад». Бо ин хони Хева ба таври мустақил алоқа бастан бо дунёи

Имзошавии шартномаи
Гандумиён.

Бозори хонигарии Хева.

берунӣ, ҳатто ҳамсоҳҳои наздикаш маҳрум гашт. Танҳо бо онҳо метавонист бо иҷозати империяи Россия муносибато ба роҳ монад.

Тамоми соҳили рости Амударё ва тамоми заминҳои ҳамсарҳади он, аҳолии муқим ва бодиянишине, ки дар ин ҷо истиқомат мекарданд, аз тасарруфи хон баромаданд. Ба заврақҳои Россия барои ҳаракати озодона саросари Амударё ҳуқуқҳои калон дода шуд. Хон ва ҳокимони маҳаллӣ ба амнияти тоҷирони рус, молҳои онҳо ҷавобгар буданд. Тоҷирони Россия ҳуқуқ доштанд, ки дар тамоми қаламрави хонӣ озодона ҳаракат намоянд ва бидуни пардохти ҳеҷ гуна боч муомилаи тиҷоратиро ба амал бароранд.

Дар шартномаи Гандумиён инчунин сабт шуда буд: «Дар он ҷойҳои соҳили чапи Амударё, ки зарурат ва мусоидат ба вучуд меояд, русҳо ҳуқуқ доранд борандозҳои бандарии худро бунёд намоянд. Хонӣ ба беҳавфӣ ва маҳфузӣ ин борандозҳои бандарӣ аз ҳокимияти олии русӣ дар Осиёи Миёна вобаста аст».

Мувофиқи шартнома ба зиммаи хонии Хева ба маблағи 2 миллиону 200 ҳазор рубл товони ҷанг гузошта шуд. Муайян шуд, ки товонпулӣ бояд дар бадали 20 сол пардохта шавад. Азбаски дар ҳазинаи хон маблағи зарурӣ набуд, товон аз аҳоли ғун карда мешуд.

Шартномаи Гандумиён ҳучҷат дар бораи тобеъ будани хонии Хева ба Россияи подшоҳӣ, хон ҳамчун дараҷаи сарвари давлат ба дигар давлат мутеъ буд. Шартнома баробари ин аҳолии хониро ба вазъияти душвор андохт. Баробари товон пардохти андоз ва ӯҳдадорӣ навро ба зиммаи халқ гузошт. Худуди хонӣ се баробар кам гашта, мавҷуд будани хон ба ном, истиқлоли худро аз даст додана ба давлати тобеъ табдил ёфтани онро нишон меод.

Шарҳи истилоҳот:

Контрибутсия — пардохти давлати мағлӯб ба давлати ғолиб.

Пристан — (русии омада истодан) — Ҷои махсусе, ки барои дар соҳили дарё истодани қайиқҳо, киштиҳо ҷиҳозонида мешуд, бандаргоҳ.

Савол ва супоришҳо:

1. Дар бораи ҳаракатҳои аввалини истилои хонии Хева ҳарф занед.
2. Ба муқобили Хева чаро К.П. Кауфман дуру дароз тайёри дид?
3. Юриш ба муқобили Хева чӣ тавр ташкил гардид?
4. Шартномаи Гандумиён ба вазъияти хонии Хева чӣ гуна таъсир гузошт?

§ 12. ИСТИЛОИ ХОНИИ ҚЌҚАНД

**Пурзўр гардидани
низоўҳои дохилии
сиёсӣ дар хонии
Қўқанд**

Россияи подшоҳӣ солҳои 50—60-уми асри XIX бо роҳи истилои ҳарбӣ як қисми ҳудуди хонии Қўқандро забт намуд. К.П.Кауфман ба мақсади ба ҳудудҳои боқимондаи хонии Қўқанд расондани таъсир соли 1868 бо хон шартномаро имзо намуд. Мувофиқи шартнома ба тоҷирони Россия имкониятҳои калон дода шуданд. Дар ин давр заминҳои хонӣ хеле кам гардид, даромади хазина ҳам ночиз буд. Зарари аз ҷанг дида ба дўши оммаи халқ афтод, андоз ва ўҳдадориҳо зиёд гаштанд. Оқибат дар хонӣ низоўҳои дохилӣ, норозии халқ афзудан гирифт.

Солҳои 70-уми асри XIX дар хонии Қўқанд бисёр исёнҳо ба амал омаданд. Баҳори соли 1875 исён авҷ гирифт. Ба исён Мулло Исҳоқ Мулло Ҳасан ўғли бо номи «Пўлодхон» роҳбарӣ кард. Худоёрхон барои паҳши исён қўшунро тахти сарпарастии Абдурахмон Офтобачӣ, Исо Авлиё фиристод. Лекин онҳо 17 июл ба тарафи исёнгарон гузаштанд. Писари Худоёрхон Насриддинбек ҳам ба исёнгарон пайвасту 20 июл Худоёрхон маҷбур шуд, ки аз Кауфман дасти ёрӣ пурсад. Бародар ва дуюмин писари Худоёрхон ҳам ба тарафи исёнгарон гузаштанду хон ба Тошканд фирор намуд. К.П. Кауфман ўро ба Оренбург гусел кард. Баъди он Худоёрхон аз Оренбург ба воситаи Ҳиндустон ба Макка рафт. Вақти бозгашт ба беморӣ гирифторм шуда, соли 1882 дар Афғонистон вафот намуд.

Баъди фирори Худоёрхон ба тахт Насриддинбек нишаст. Пўлодхон, ки барои ишғоли тахт ҳаракат менамуд, ба ҳарифи Насриддинбек ва Абдурахмон Офтобачӣ табдил ёфт. Вазъияти сиёсӣ дар хонии Қўқанд пуршиддат гардид, исён саросари водиро фаро гирифт. Ҳукумати истилогар ба муқобили исёнгарон қувваи калони ҳарбиро мефиристад. Вақте ки муҳорибаҳо шадид гардид, Насриддинбек тарсида, 22 сентябри соли

Қўшунҳои Қўқанд

М.Д.Скобелев.

1875 бо фон Кауфман дар Марғелон шартномаро имзо карда, худро «ғуломи содиқ» эътироф намуд. Дар сиёсати беруна ба имзо нарасондани ягон шартнома, додани ду миллион рубл товонпулӣ, заминҳои соҳили рости Сирдарё, Намангону Чуст ба ихтиёри Россия гузаштанашро маълум мекунад. Дар ин заминҳо шӯъбаи Намангон ташкил гардида, М. Скобелев сарвар таъин шуд.

Ҳучум ба Андиҷон

Исёни аҳоли, ки аз имзои шартномаи Насриддинбек норозӣ буданд, пурзӯр гардид. Сафи ҷонибдорони Пӯлодхон афзуда, оқибат Насриддинбекро фишор овард ва ҳокимият ба дасти Пӯлодхон гузашт. Ҳукумати мустамликавӣ аз пайваста афзудани нерӯи исёнгарон таҳти сарпарастии Пӯлодхон ба хавотир омада, чораҳои торумор кардани онро дид. Дар ин бобат ҳуҷуми асосӣ ба Андиҷон нигаронда шуд. Зеро қувваи асосии исёнгарон дар атрофи Андиҷон ҷойгир буд.

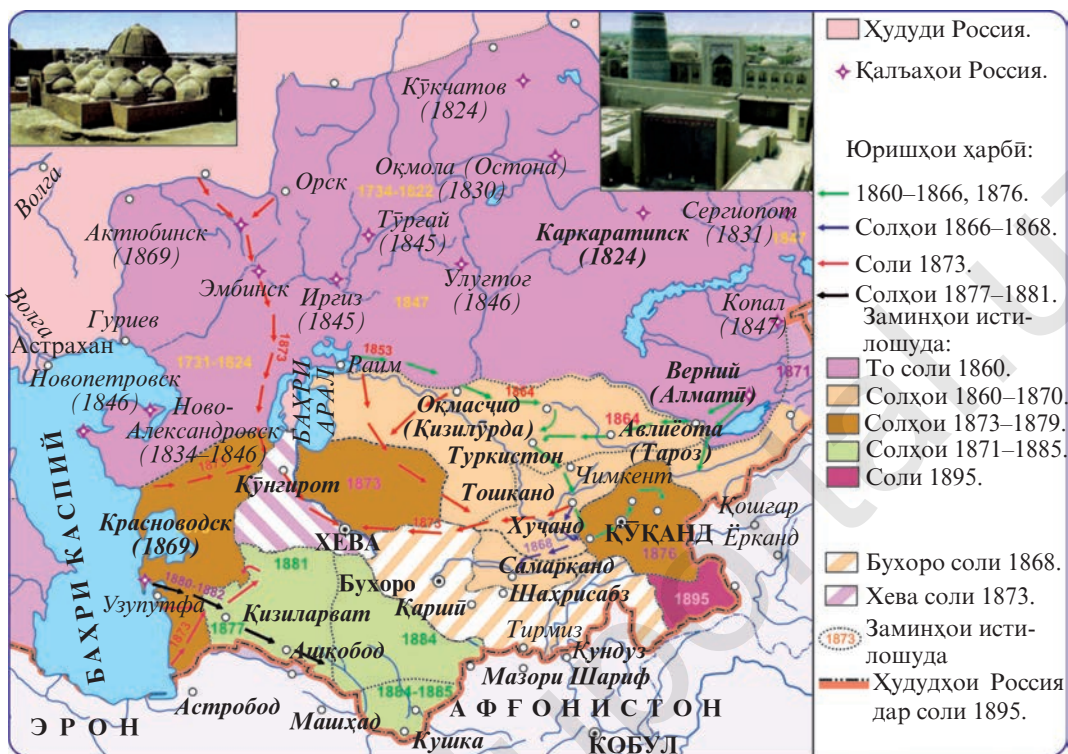

Хони Кӯканд
Худоёрхон.

Қўшун таҳти сарпарастии генерал М.Скобелев субҳи аввали моҳи октябри соли 1875 ба шаҳр ҳучумро оғоз намуд. Шаҳр тамоми рӯз аз тўп оташборон гардид. Дар саросари шаҳр ба душман муқовимат нишон доданд. Ҳаракатҳои қўшун таҳти сарпарастии Скобелев ба зиддияти ҷиддӣ дучор омад. Баъди он қўшунҳои ҳукумати подшоҳӣ ба иморат ва хонадонҳои сари роҳаш оташ зада, шаҳрро саросар сўхтор фаро гирифт. Боз шаҳрро беист аз артиллерия гулӯлаборон карданд. Вазъияти муҳофизатгарон бад гардид. Баъди оташфишони бардавоми сесоата бегоҳӣ қўшунҳои ҳукумати подшоҳӣ боз ба шаҳр ҳучум карданд, он тамоми рӯз давом намуд. Муҳофизатгарони шаҳр нобаҳангом ба ҳучуми ҷавобӣ гузаштанду қўшунҳои ҳукумати подшоҳӣ ба ақибнишинӣ маҷбур шуданд. Шаҳр моҳи январӣ соли 1876 дар натиҷаи ҳучуми дуҷум бо душворӣ ишғол гардид.

Истилои Намангон

Қўшунҳои ҳукумати подшоҳӣ таҳти сарпарастии М. Скобелев шаҳри Андиҷонро ишғол карда натавониста, барои ҳалосӣ аз таъқиб тамоми деҳоти атрофро оташ заданд. 18 октябри соли 1875 онҳо дар Намангон паноҳ бурданд ва ба қувваҳои ҳарбӣ таҳти сарпарастии К.П.Кауфман пайвастанд. Муқобилият бар зидди қўшунҳои истилогар дар Намангон як моҳ давом кард. Барои озодкунии шаҳро деҳоти атроф қувваҳои иловагӣ меомаданд. Ба ин нигоҳ накарда нисфи шаҳри Намангон ба дасти қўшунҳои ҳукумати

Осиёи Миёна дар охири асри XIX.

подшоҳӣ гузашт. Қувваи ҳарбии ҳукумати подшоҳӣ давоми се рӯз дар қалъа паноҳ шуд. Ҷанги байниҳамдигарӣ то охири моҳи январӣ соли 1876 давом кард. Қўшуни М.Скобелев танҳо ибтидои моҳи феврал бар асари устувории силоҳи ҳарбӣ ғалаба ба даст овард. Пўлодхон ва тарафдорони ўро ба қатл расониданд.

19 февралӣ соли 1876 ҳукумати подшоҳӣ фармони худро дар бораи барҳамхўрии хонии Қўқанд эълон намуд. Ҳамин тавр ба ҷои ҳудуди хонигарии Қўқанд вилояти Фарғона таъсис ёфт, ки ба таркиби генерал-губернатори Туркистон шомил буд. Ба вилоят сарвари юришҳои ҳарбӣ ба муқобили хонии Қўқанд М.Скобелев губернатори ҳарбӣ таъин гардид.

Дар нимаи дуюми асри XIX бар асари юришҳои ҳарбии истилогаронаи империяи Россия ба Осиёи Миёна хонии Қўқанд, аморати Бухоро ва хонии Хева ба сифати давлатҳо амалан барҳам хўрданд. Оқибат низоми ҳоси идораи маъмурӣ ва воҳиди ҳудудии ба тарзи зиндагонии анъанавӣ дар давоми асрҳо ташаккулёфта барҳам зада, ба ҷои он низоми идораи

нави мувофиқи манфиатҳои империя, баробари ин барои идораи аҳолии маҳаллии муқим ва аҳолии чорводор аз тарафи маъмурияти мустамликавӣ мусоид қарор ёфт.

Баробари мутеъ сохтани водии Фарғона марҳилаи сеюми юришҳои истилогаронаи Россияи подшоҳӣ ба Осиёи Миёна (солҳои 1873—1879) ба анҷом расид. Дар натиҷа ҳудуди калони Осиёи Миёна забт гардида, ба мустамликаи империяи Россия табдил ёфт.

Худро озмуда бинед!

**Истилои Осиёи Миёна аз ҷониби империяи Россия солҳои ...
марҳилаи сеюм гардид. М. Д. Скобелев — ...**

Мутеъсозии туркманҳо

Дар ин вақт қабилаҳои туркман, ки дар сарҳадҳои Қоракуми байни Амударё ва Копеттоғ зиндагонӣ мекарданд, ба империяи Россия мутеъ нагардида буданд. Моҳи июли соли 1879 баъди он ки Англия як қисми ҳудуди Афғонистонро забт намуд, ба Осиёи Миёна роҳ боз гардид. Аз ҳамин сабаб моҳи июли соли 1879 аз Красноводск таҳти сарпарастии И. Лазарев кӯшун ба ҳудудҳое, ки туркманҳо истиқомат мекарданд, фиристода шуд. Ҳаракатҳои аввалин дар бобати мутеъсозии туркманҳо натиҷае набахшид, кӯшунҳои ҳукумати подшоҳӣ мағлӯб шуданд. Кӯшун таҳти сарпарастии М.Скобелев, ки дар юришҳои ҳарбии истилогаронаи муқобили хонии Қўқанд таҷрибаи калон андӯхта буд, моҳи майи соли 1880 ба муҳорибаи дуҷум шурӯъ кард. Соли 1881 баъди набарди семоҳа ҳисори туркманҳои дар муҳосира монда — Гўктеппа ба даст гирифта шуд. Оқибат вилояти паси Каспий (Закаспий) бо марказаш Ашхобод таъсис ёфт, ки ҳудудҳои фарогирандаи ин маҳалро дар бар мегирифт. Пурра мутеъ сохтани қабилаҳои туркман соли 1885 амалӣ гардид.

Баъди мутеъ сохтани ҳисори асосии туркманҳо соли 1881 байни Россияву Эрон сарҳадҳо муайян гаштанд. Худи ҳамон сол баъди аз тарафи кӯшунҳои ҳукумати подшоҳӣ паҳш гардидани ошӯбҳо дар кишвари Илии Туркистони Шарқӣ сарҳадҳои байни Россия ва Чин муқаррар шуданд.

Ҳамин тавр, дар ҳудудҳои истилошуда панҷ вилоят, яъне вилоятҳои Сирдарё, Ёттисув, Фарғона, Самарқанд ва паси Каспий таъсис ёфта, ба таркиби генерал-губернатории Туркистон шомил гардид.

Дар натиҷаи амалӣ гардондани юришҳои ҳарбии истилогарона дар миёнаи асри XIX аз тарафи Россияи подшоҳӣ аморати Бухоро ва хонии Хева ба тобеъияти империя табдил ёфта, хонии Қўқанд тамоман барҳам хӯрд.

Худро озмуда бинед!

Солҳои 1880—1885 — ...

И. Лазарев — ...

Пӯлодхон — ...

Мухорибаҳо барои Андиҷон — ...

Вилояти Фарғона соли ... ташкил ёфт. Вилояти паси Каспий — ...

**Сабабҳо ва оқи-
батҳои мағлубият**

Дар нимаи дуюми асри XIX халқҳои Осиёи Миёна ба муқобили юришҳои ҳарбии Россияи подшоҳӣ мардонавор мубориза бурданд. Оммаи васеи халқ барои истиқлоли Ватан ва муҳофизати озодии он қаҳрамонона ҷангид. Вале низоъҳои дохилӣ, набардҳои байниҳамдигарии он давр, дурнаморо наандешидани хону амирон оқибат боиси истилои кишвар аз тарафи мустамликадорон гардид.

Инҳо сабабҳои асосии аз тарафи Россияи подшоҳӣ истилои Осиёи Миёна, мағлубияти хонигариҳои Қўқанду Хева ва аморати Бухоро гардиданд: аввало, се давлати мустақили Осиёи Миёна — аморати Бухоро, хонигариҳои Хеваву Қўқанд нисбати империяи Россия аз ҷиҳати пешрафти ҳарбӣ ва иқтисодӣ хеле қафо монда буданд. Алалхусус, вазъияти соҳаи ҳарбии Осиёи Миёна аз дараҷаи ҳамонвақтаи тараққиёти миқёси дунё паст буда, хонигариҳо дар сиёсати беруна сиёсати одилоноро пеш бурда натавонишанд ва оқибат ҳуди онҳо аз арсаи ҷаҳонӣ ҷудо шуда монданд. Дуюм, байни се давлат муносибати байниҳамдигарии дӯстона, ҳамкорӣ ва яқдилӣ набуд. Онҳо нисбати якдигар сиёсати душманоноро пеш бурданд. Сеюм, хангоми набардҳо як хонигарӣ ба дуюмӣ дасти мадад дароз накард, оромиву осоиши худро фикр карда, муносибати бефарқона зоҳир намуд. Он бошад, барои дар алоҳидагӣ торумор кардани хонигариҳо даст дод. Ҳамаи он ба ҳукумати империяи Россия имкон дод ва он аз вазъият истифода бурда, ҳар як мамлакатро ба мустамликаи худ табдил дод. Низоми сиёсӣ, идоракунии давлатии давлатҳои Осиёи Миёна аз идоракунии замонавӣ дур буда, асосанро якҷаҳокимиятӣ, зӯроварии ба асрҳои миёна хос ташкил мебуд. Оқибат зиддиятҳои дохилӣ зиёду низоъҳо пурзӯр гаштанд. Набардҳои байниҳамдигарӣ, мубориза барои тоҷу тахт авҷ гирифт. Аз ин рӯ, Осиёи Миёна истило гардид, ба мустамлика табдил ёфт.

Дар хотир доред!

Истилои Россияи подшоҳӣ баробари бисёр дигар сабабҳо сараввал дар оқибати бесарусомониҳои сиёсии дар ҳамон давр мавҷудбуда, дурнаморо дида натавонишани қувваҳои ҳукмрон, заифии маънавият руҳ доданаширо мисолҳои таърихӣ собит менамояд.

Савол ва супоришҳо:

1. Сабаби аз тарафи Россияи подшоҳӣ истило гардидани хонии Қўқанд чист?
2. Барои забти хонии Қўқанд муҳорибаҳо дар кучо бештар сурат гирифтаанд?
3. Вилояти Фарғона кай ва дар кучо ташкил ёфтааст?
4. Сабабҳои мағлубиятро маънидод кунед.
5. Ҷадвали поёниро пур кунед.

Номи ҳудуд	Соли истило	Шахси забткарда	Тафсилоти ҷанг

Сохтори маъмуриву ҳудудии генерал-губернатории Туркистон

БОБИ III

СИЁСАТИ МУСТАМЛИКАВИИ ИМПЕРИЯИ РОССИЯ ДАР ТУРКИСТОН

§ 13. НИЗОМИ ИДОРАИ СИЁСӢ-МАЪМУРИИ ГЕНЕРАЛ-ГУБЕРНАТОРИИ ТУРКИСТОН

Тартиботи мустамликавии идоракунӣ

Барои дар худудҳои истилошуда ба роҳ мондани ҳукмронии империя, мустаҳкам ҷойгиршавии он, аз даст надодани ҷойҳои истилошуда мустамликадарон, пеш аз ҳама, тартиби идоракунӣ ба худ хосро қор қарда, онро бояд дар кишвар ҷорӣ мекарданд. Барои пурра ба амал баровардани сиёсати мустамликавӣ тартиботи идоракунӣ таъяғҳои асосӣ ба ҳисоб мерафт. Тартиботи идоракунӣ яққоя бо ҷуришҳои истилогарона дар намудҳои мухталиф ташкил гардида, аз таҷрибаву озмоишҳои гузаронда, тағйир дода шудаанд.

Дар натиҷаи идома додани сиёсати истилогаронаи империяи Россия дар Осиёи Миёнаи забтшуда худудҳои мустамликавӣ доманадор гардид. Тартиботи идораи худудҳои забтшуда ва масъалаи он қӣ тавр шуданаш лозим дар доираи мухталифи ҳукмрон бо иштироқи вақилони соҳа бисёр маротиба ва дурудароз мавриди муҳокима қарор гирифт. Барои ҳаллу фасли масъалаи мазкур эҳтиётқорона ва дурнамо қор пеш бурдан, ба тамоҷули тавакқалқорӣ ҳеч гоҳ тақя нанамуда тадбир андешиданд. Чуноне ки генерал-губернатори Туркистон С.М. Дуҳовский (1898—1901) таъқид намудааст: «Бо назардошти гузаштаи таърихӣ, ҳусусиятҳои этнографӣ кишвари Туркистон нисбат ба дигар кишварҳои эътибори алоҳида доданро талаб менамояд».

Ҳуқумати подшоҳӣ баъди истилои Тошқанд 6 августи соли 1865 аз тарафи Александр II Низоми муваққатио «Дар бораи идоракунии вилояти Туркистон» тасдиқ намуд. Идора ба дасти афсарони ҳарбӣ гузашт. Мувофиқи он низоми идора номи «идоракунии ҳарбӣ-халқӣ» гирифта, дар дасти губернатор қорҳои ҳарбӣ ва шаҳрвандӣ қамъ гардид. Вилоят ба шӯъбаҳои тақсим шуда, роҳбарони он, яъне сарварони шӯъбаҳои дар айни вақт комендантҳои ҳарбӣ ба ҳисоб мерафтанд. Ба сарварони шӯъбаи идоракунандагони аз қумлаи амалдорони рус таъингардида итоат қардаанд, ки аз болои аҳолии заминдор назорат бурдаанд.

Солҳои 1908—1910 сенатор К. Пален, ки кишвари Туркистонро тафтиш қарда буд, чунин гуфтааст: «идоракунии дорои аҳамияти ҳурди

кишвар ҳам дар дасти сарварони ҳарбӣ буд». Ба вакилони аҳолии маҳаллӣ лавозимҳои аз ҳама хурди идора дода мешуд. Ба ҷумлаи онон сарварони вилоят (волост, мингбошиҳо), оқсақолони деҳа, сарварони овул, қозӣ, бий ва ёварони онҳо шомил буданд.

Девони генерал-губернаторӣ мақомоти (органи) иҷроияи дорои ваколатҳои калон ба ҳисоб мерафт. Дар империяи Россия дар ягон губерния мақомоти (органи) иҷроия соҳиби чунин ваколатҳо набуд. Кишвари Туркистон аз ҷиҳати маъмурӣ-ҳудудӣ ба вилоятҳо тақсим гардида, онҳоро губернатори ҳарбӣ идора кардааст, ки дар дасти худ ҳокимияти шахрвандӣ ва ҳарбиرو муттаҳид сохта буд. Вилоятҳо ба уездҳо тақсим гардида, онҳоро афсарони ҳарбӣ идора кардаанд. Уездҳо ба қитъаҳо (участкаҳо) тақсим шуда, приставҳо онҳоро идора намудаанд. Империяи Россия барои нигоҳ доштани ҳукмронии худ дар ҳудудҳои истилошудаи Осиёи Миёна мустаҳкамкунии онро вазифаи аввалиндараҷа ҳисобида, оғози кор тағйиротҳои калонро амалӣ нагардонд. Мақомоти поёнии идора ва низоми андоз, ки аз намояндагони аҳоли иборат буд, тахти назорати болоӣ қарор гирифт. Сабаби асосии нигоҳ доштани идораи поёни марҳилаи аввал ба ҳаёти дохилаи аҳоли ҷиддан даҳлат намудан ва ба тарзи ҳаёти анъанавии аҳоли тағйиротҳои калон даровардан боиси оқибатҳои манфӣ гардиданаш мумкин буд. Ба ғайр аз ин дар заминҳои нав истилошуда ҳанӯз муқовимат ва ҳаракатҳои норозиёна давом мекард, дар низоми идора одамони зарурӣ фаъолият пеш намебурданд, вақтҳои аввал шароити маҳаллиро пурра надоништан барои иштироки вакилони аҳолии таҳҷой дар идораи поёни роҳ гузошта шудааст. Нигоҳ доштани низоми идораи поёни ба маъмурияти кишвар дар бобати ҳаллу фасли муаммои дарёфти одамони барояшон бозғатимод аз ҷумлаи намояндагони аҳолии маҳаллӣ, ки ба манфиати империя хизмат мекарданду шароити маҳаллиро хуб медонистанд, кӯмак

**Қароргоҳи генерал-губернатор.
Тошканд. Асри XIX.**

мерасонд. Дар бобати ҳалли муаммои мазкур ба ҳукумати империя низоми интиҳоботи кӯмак расонд, ки аз рӯзҳои аввали ҳукмронӣ дар Туркистон таҳия сохта буданд.

Уездҳо ба волостҳо, волостҳо ба ҳудудҳои аҳолии муқимнишин — деҳаҳо, ҳудудҳо, аҳолиаш бодиянишин ба овулҳо тақсим гардиданд. Дар марҳилаи поёнии низоми идора дар *сардори волост*, *оқсақоли деҳа*, *сарвари овул*, *судяҳои*

халқӣ ва ёварони онҳо, оқсақоли ҷӯй, мироб, ӯнбоишӣ, элликбоишӣ ба барин лавозимҳо намоёндагони вакилони маҳаллӣ фаъолият пеш бурдаанд.

Соли 1867 дар асоси лоиҳаи «Низом» аҳолии муқимнишин дар шакли низоми якмарҳилагӣ, яъне ба оқсақолиҳо, аҳолии бодиянишин бошад, ба низоми думарҳилагии намудаш волост ба овулҳо муттаҳид гардид. Ҳар як оқсақоли иборат — аз 100—200 хонадон, овул 100—200 юрта, ҳар як волост бошад, аз 1000—2000 юрта ташкил шуданаш пешбинӣ гардида буд.

Худро озмуда бинед!

Соли 1865 — ...
Волостҳо — ...

Соли 1867 — ...
Оқсақоли — ...

Уездҳо — ...
К. Пален — ...

Хусусиятҳои идоракунии мустамликавӣ

Баробари истилои Осиёи Миёна аз тарафи империяи Россия минбаъда ҷӣ тавр идораву дар роҳи манфиатҳои худ ҷӣ тавр истифодабарии он ҳал гардида буд. Мувофиқи он аз давраи истилои кишвари Туркистон воҳидҳои маъмуруву ҳудудӣ, ки асосанро тартиботи идора ба сифати мустамликаи пурра ташкил медод ва тартиботи идоракунии онҳо ҷорӣ гардидааст. Мақсади асосии он аз дар зери назорати қатъӣ ва мутеъгӣ нигоҳ доштани аҳолии таҳҷой иборат буд. Тартиботи идоракунии ҷоригашта пурра ба тартиботи ҳарбӣ асоснок гардида, барои дар кишвар ба роҳ мондани ҳукмронии сиёсӣ ва иқтисодии империя нигаронда шуда буд.

Боз як мақсади ҳукумати подшоҳӣ дар Осиёи Миёна ин аз ноҳияҳои марказии империя ба ин ҷо кӯчонда оварда ҷойгиркунии аҳоли буд. Маъмурияти кишвар ҳаракат намуд, ки ба аҳолии ба кишвар кӯчидаомада барои ҳаёти озодона ва зиндагонии беҳавф имкониятҳои зарурӣ фароҳам оварад. Кӯчидаомадагон бо заминҳои серҳосил ва маблағи зарурӣ таъмин гаштанд. Инчунин мақсад аз кӯчонда овардани аҳоли дар кишвари мазкур барои пеш бурдани сиёсати мустамликавӣ соҳиби қувваи таъҷогоҳӣ гаштан ва васеъ гардондани имконияти русигардонии аҳолии таҳҷой буд.

Тақсимои маъмурӣ- ҳудудии кишвари Туркистон ва идоракунии он

Ҳудудҳои истилошудаи Осиёи Миёна бо назардошти манфиатҳои империя аз ҷиҳати маъмурӣ тақсим гардида, онҳо пурра дар дасти афсарони ҳарбӣ буданд. Соли 1877 дар Тошканд «Низоми шаҳр» ҷорӣ гардид, ки мувофиқи он идоракунии шаҳр ба Дума гузашта буд. Сеяки аъзои Дума аз шаҳри Кӯҳна ва аз се ду ҳиссаи аъзои он аз қисми шаҳри Нав интиҳоб мегардид. Мувофиқи

он дар Дума аз 80 ҳазор аҳолии маҳаллӣ 21 депутат (вакили халқ), 3900 нафар аз аҳолии асосан, аз русҳо иборат 48 депутат иштирок намудааст. Тамоми корҳои хоҷагии шаҳр дар дасти Дума буд. Шахсе, ки ба кори Дума сарварӣ мекард, бо тавсияи генерал-губернатор аз ҷониби вазири ҳарбӣ тасдиқ гардидааст.

12 июли соли 1886 аз тарафи император Александри III Низоми нави «Низом дар бораи идоракунии кишвари Туркистон» тасдиқ гардид. Мақсади асосии низомии мазкур мустаҳкам намудани идоракунии маъмурии кишвар ва даровардани тағйирот ба тартиби истифодабарии замин буд. Бо назардошти Низом округи Зарафшон ба вилояти Самарқанд табдил дода шуд. Уездҳои Хучанд, Ҷиззах, Каттақўрғон, Самарқанд ба таркиби он дохил гардиданд. Як қисми шӯбаи Амударё ба вилояти Сирдарё гузаронда шуд. Уезди Қурама уезди Тошканд ном гирифт.

Соли 1886 ҳудуди умумии генерал-губернатории Туркистон 1,7 миллион км. мураббаъро ташкил дода, шумораи аҳоли аз 5,2 миллион нафар иборат буд. Миқдори ўзбекон ва дигар халқҳои таҳҷой соли 1897 ба 5 миллион, соли 1911 бошад, қариб ба 6 миллион расидааст. Теъдоди умумии аҳолии рус бо назардошти ҳам украинҳо ва ҳам белорусҳо соли 1897-ум 197 ҳазор нафар, соли 1911 бошад, 400 ҳазор нафарро ташкил додааст. Ва ин ҳолат натиҷаи корҳои ҳукумати подшоҳӣ оид ба афзоиши теъдоди аҳолии кўчонда оварда мебошад, ки тақягоҳ ва ҳимоятгари асосии сиёсати мустамликадорӣ буданд.

Мувофиқи «Низом»-и соли 1886 идоракунии маъмурии генерал-губернатории Туркистон бо идораи нав — Шӯрои генерал-губернатории Туркистон пурра гардонда шуд. Губернаторҳои ҳарбии вилоят, сарвари девони генерал-губернаторӣ, сардори штаби округи ҳарбии Туркистон аъзои доимии Шӯрои мазкур буданд. Тибқи «Низом» дар Бухоро бошад, агентии сиёсии империяи Россия таъсис ёфт. Бидуни рухсати ӯ амири Бухоро сиёсати беруна ва дохиларо мустақилона пеш бурда наметавонист.

Худудҳои ҳамсарҳади кишвари Туркистон дар охири асри XIX.

Шарҳи истилоҳот:

Дума — (русии фикр кардан, андеша рондан) — ҳокимияти қонунофарии империяи Россия. Думаи шаҳр — мақомоти (органи) ҳудидоракунии шаҳр.

Уезд — (русӣ) — воҳиди маъмурӣ-ҳудудии нуфузаш чун ноҳия (аз ноҳия қалон, аз вилоят хурд).

Волост (русӣ) — воҳиди ҳудудии иборат аз якчанд деҳае, ки ба таркиби уезд шомил аст.

Пристави участка — назорати манзилгоҳи аҳоли.

Комендант — сарвари кӯшунҳои қалъа ва тамоми ноҳия.

Савол ва супоришҳо:

1. Идоракунии генерал-губернатории Туркистон дар дасти кӣҳо буд?
2. Мувофиқи «Низом»-и соли 1886 дар идоракунии чӣ гуна тағйиротҳо рӯй доданд?
3. Вакилони аҳолии таҳҷой дар идоракунии дар кадом лавозимҳо кор кардаанд?
4. Вилоят ва волостҳоро кӣҳо идора намудаанд?
5. Вазифаҳои агентии сиёсии империяи Россия аз чӣҳо иборат буд?
6. Аз харита вилоятҳои генерал-губернатории Туркистонро муайян карда, ба кадом вилоят кадом ҳудудҳои имрӯзаи Ўзбекистон дохил шуданашро ишора кунед.

§ 14 . СИЁСАТИ АГРАРИИ ИМПЕРИЯИ РОССИЯ ДАР КИШВАРИ ТУРКИСТОН

Тағйиротҳо дар кишоварзӣ

Дар Осиёи Миёна дар ин давр кишоварзӣ мавқеи пешбарро ишғол намудааст. Россияи подшоҳӣ дар кишвари Туркистон, ки ҳудуди аграрӣ ба ҳисоб мерафт, аз ба зери назорати пурраи худ гирифтани истифодабарии заминро об ва сари вақт пардохтани андозҳо аз онҳо гирифташаванда манфиатдор буд. Дар навбати аввал ба мансубияти замин ва тартиботи истифодабарӣ аз он эътибори калон дода шудааст. Масъалаи аграрӣ на танҳо аҳамияти иқтисодӣ, балки сиёсӣ ҳам дошт. Назорати тартиби заминдорӣ барои ҳукумати подшоҳӣ дар боби таъмини ҳукмдорӣ аз болои аҳоли хеле муҳим буд. Азбаски манбаи асосии зиндагонии аҳолии таҳҷой замин буд, заминдорӣ ҳам зарур ба ҳисоб мерафт.

Боби «Дар бораи сохторҳои замини кишвари Туркистон»-и «Низом»-и соли 1886 муносибатҳои заминдориро тағйир дод. Мувофиқи он, заминҳо, ҷангалзор ва канданиҳои зеризаминии кишвари Туркистон ҳам моликияти давлатӣ эълон гардиданд. Баробари ин онҳо ба мулки Россия табдил ёфтанд. Мувофиқи низом дар кишвар заминдорони калон барҳам ҳӯрданд.

Заминҳои вақф (заминҳои тааллуки масҷид, мадраса ва дигар муассисаҳои динӣ) ба одамоне ичора дода мешуд, ки дар ҳамон ҷо истиқомат карда, бо коркарди замин шугъл меварзиданд. Тасдиқи ҳуҷҷатҳои нави вақф танҳо бо розигии генерал-губернатор, вале бидуни озод кардан аз андоз ва ўҳдадорихои давлатӣ амалӣ гардидааст. Заминҳои вақфӣ хусусӣ, яъне заминҳое, ки дар ихтиёри масҷидҳо не, балки дар ихтиёри шахсони алоҳида буданд, эътироф кардани ҳуҷҷатҳои вақфӣ, назорати истифодаи дурусти даромади вақфӣ ва ҳукуки тафтиши вақф ба зиммаи идораҳои давлатӣ гузошта шуд.

То ин вақт даромади моликияти вақфӣ барои таъмири бинои масҷид, таъминоти моддии коркунони мактабҳои динӣ, фароҳам овардани шароит барои ибодат дар масҷидҳо, хариди ашёи зарурӣ (қолину ҷойнамоз, китобҳои динӣ) ва дигар тадбирҳо харҷ мегардид.

Дар натиҷаи ба дасти вакилони ҳукумати мустамликавӣ гузаштани моликияти вақфӣ вазъияти моддии масҷидҳо ва мактабҳо бад гардид. Ҳокимияти мустамликавӣ бо ин ҳаракат намуд, ки ба пешвоёни дини маҳаллӣ, уламо ва муассисаҳои динӣ зарба зананд.

Худро озмуда бинед!

Заминҳои вақф-... Мувофиқи «Низом»-и соли 1886 заминҳо...

**Сиёсати
муҳочиркунии
Россия ба Осиёи
Миёна**

Бо мақсади ба як қисми тақсимнопазири империя табдил додани Осиёи Миёна ва барои ҳукмронии доимӣ дар кишвар аз тарафи Россияи подшоҳӣ чун ҳудудҳои Сибири Қафқоз сиёсати мустамликавӣ пеш бурда шуд. Дар ин бобат яке аз чораи асосии

амалигардида ин аҳолии губернияҳои марказии империя кӯчонидаро дар ин кишвар ҷойгир сохтан буд. Мақсади мазкури ҳукумати подшоҳӣ дар «Низом»-и соли 1886 ифодаи худро аниқ ёфта буд. Дар он муайян гардида буд, ки дар заминҳои озоди давлатие, ки дар зери тасарруфи давлатӣ мондаанд, аҳолии русро ҷойгир сохтан масъалаи муҳим мебошад.

Машғул гардидан бо сиёсати муҳочират ба зиммаи маъмурияти кишвар гузошта шуда буд. Ба муҳочирон имтиёзи калон дода шуд. Аз он ҷумла, бо маблағ, истиқоматгоҳ, замин, кредитҳо таъмин гаштанд. Муҳочирон давоми 5 сол аз андоз озод гардида, 5 соли минбаъда нисфи андоз супурданд. Муҳочирони россиягӣ асосан аҳолии деҳот буданд. Маъмурияти кишвар барои сохтани мактаб ва калисо маблағ ҷудо мекард. Барои истиқомат дар кишвари Туркистон ва гирифтани қитъаҳои наздиҳавлигӣ ба хизматчиёни ҳарбӣ мумкин буд. Ин имкониятҳо сабаби аз ноҳияҳои марказии Россия бештар муҳочиршавӣ шудаанд. Соли 1875 Авлиёота манзилгоҳи аввалини деҳқонони муҳочири Россия гаштааст. Дар давоми 15 сол (1875—1890) ба кишвари Туркистон 1300 оила кӯчида ҷойгир гашта, 19 деҳаи рус ташкил ёфтааст. Танҳо солҳои 1891—1892-ум 25 манзилгоҳи муҳочирон ба вучуд омад. Баробари гузаштани вақт на танҳо муҳочирон, балки корхонаҳои калон ҳам бо мақсади гирифтани даромад заминҳои кишварро харидаанд. Сиёсати муҳочиркунии империяи Россия дар кишвари Туркистон бо мақсади мустаҳкамкунии низоми мустамликавӣ ҷомаи амал пӯшид. Имкониятҳое, ки барои муҳочирон фароҳам оварда шуданд, боиси ниҳоят афзудани миқдори муҳочирон гардид.

Пайваста зиёдшавии миқдори муҳочирон, ба онҳо додани заминҳои ҳосилхез сабаби норозии ҷиддии аҳолии таҳҷой гардид. Дар шаҳри Тошканд, дигар шаҳрҳои кишвар, аз кабили Марғелони наво, Самарқанд, Андиҷон шаҳракҳои муҳочирон пайдо шуданд. Шаҳрҳои калони кишвар ба ду қисми навқисми ҷойгиршудаи маъмурият ва қисмҳои ҳарбӣ, истиқоматкунандагонаш рус ва кӯҳна-қисме, ки аҳолии таҳҷой истиқомат мекард, тақсим гардид, шаҳри Бӯзсув сарҳади ба ду тақсимшудаи шаҳри Тошканд буд.

Ҳоҷагии муҳочирон.

Дар хотир доред!

Аз соли 1892 эътиборан муҳочирони бо хоҳиши худ кӯчидаомада ҳам ва бо рухсати маъмурият аз Россия кӯчида омада ҳам аз имкониятҳои додашуда як хел истифода бурданашон эълон гардид. Ва он боиси хеле зиёд шудани миқдори муҳочирон шуд.

Савол ва супоришҳо:

1. Ҳукумати подшоҳӣ чаро барои пурра ба даст гирифтани амволдории замин ҳаракат намудааст?
2. Ҳукумати мустамликавӣ нисбати заминҳои вақф чӣ гуна сиёсатро пеш бурд?
3. Ба муҳочирон чӣ гуна имкониятҳо фароҳам оварда шуданд?
4. Дар шаҳрҳои нави кишвари Туркистон кӣҳо истиқомат кардаанд?

§ 15. ТАШКИЛИ НИЗОМИ СУДӢ ВА ТАРТИБОТИ ҲАРБӢ-ПОЛИТСИЯ ДАР ТУРКИСТОН

Мувофиқгардонии низоми судӣ барои манфиатҳои мустамлика

Боз яке аз тадбире, ки баҳри ҳимояи манфиатҳои империя дар кишвари Туркистон нигаронда шуда буд, низоми судиро ташкил меод. Дар давраи ҳонӣ норозиён аз қарори қозиҳо ба қозикалон муроҷиат кардаанд. Қозиҳо қитъаи қатъии муайяншуда надоштанд; ҳар як шахс ба қозие, ки эътимод дошт, муроҷиат намудааст. Қозӣ пеш аз маҷлиси суд таклифро оид ба ифоқа омадани ҷонибҳо пеш гузоштааст. Аз ин таклиф саркашӣ кунанд, қозӣ онҳоро савганд хӯронда, арзи тарафҳо, нишондодҳои гувоҳонро шунида, баъд қарор баровардааст ва қарори мазкур аз тарафи ҳокимияти маҳаллӣ ба зудӣ ба иҷро расидааст. Одатан қозиҳо шахсони донишманд, адолатпарвар ва дар байни аҳолии соҳиби обрӯву эътибори калон будаанд. Қозиҳо нисбати муроҷиаткунандагон бетараф, беғараз шуда, пул, ҳар гуна тўхфаро бояд қабул намекарданд.

Аз тарафи ҳукумати подшоҳӣ сараввал лавозими қозикалон дар низоми судии кишвар барҳам дода шуда, ҳуқуқи тамоми қозиён баробар гашт. Империяи Россия ҳам чун дигар давлатҳои истилогар дар мустамликаҳои худ Туркистон сараввал қозигӣ, ки ба эътиқоди динии аҳолии таҳҷой мувофиқ буду асосанро қоидаҳои шарият, судҳои бийро, ки асосанро урфу одатҳои аҳолии тарзи ҳаёти бодиянишин ташкил

медоданд, тамоман барҳам назада, нигоҳ дошт. Фаъолияти судҳоро, ки асосашро тартиботи милливу динӣ ташкил медоданд, маҳдуд гардонда, аз болояшон назорати пурзӯрро ба роҳ монд. Онҳо марҳила ба марҳила, норозигии аҳолии таҳҷоиро шиддатнок нагардонда, тағйир ёфтанд. Ба ғайр аз ин, бо ҳамин роҳ вакилони ҳукумати подшоҳӣ ҳаракат намуданд ба ҷанҷолу номуросогии байниҳамдигарии аҳолии маҳаллӣ, ки руҳ медод, даҳолат накунад.

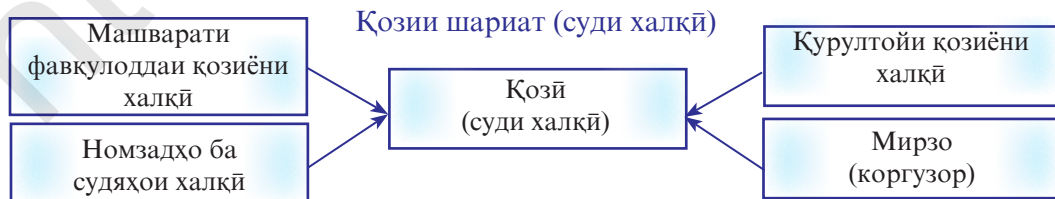
Дар сиёсате, ки нисбати низоми судӣ амалӣ мегардад, оқибат барҳамзании қозӣ ва судҳои бий ва то он вақт аз ҷониби онҳо баррасӣ кардани қорҳои хурди судӣ, яъне мочароҳои оилавӣ, номуросоҳои дар байни одамон мақсади асосӣ буд. Мувофиқи лоиҳаи «Низом»-и соли 1867 дар кишвар суди қозӣ ва суди бийӣ, судҳои уезд, комиссияҳои муваққатии ҳарбӣ-судӣ, шӯъбаҳои судии идораҳои вилоятӣ ва шӯъбаи суди Девони генерал-губернаторӣ созон ёфтанд.

Фаъолияти мақомоти судӣ

Барои қорҳои судӣ ба қисми аҳолии муқими таҳҷой судҳои қозӣ, барои аҳолии бодиянишин судҳои бийӣ, сарварони волостҳо, оқсақолони деҳот, сардорони овулҳо ва ёварони онҳоро аҳоли ба мӯҳлати се сол интихоб намудааст.

Россияи подшоҳӣ бо мақсади пурзӯр кардани таъсири худ ба аҳолии таҳҷой соли 1866 дар Тошканд маҳкамаро ҷорӣ намуд. Ба таркиби он қозии аз ҷониби аҳолии маҳаллӣ интихобгардида ва 7 нафар аълам ворид гардид. Аъзои маҳкама одамони бозътимоди ҳукумати подшоҳӣ дар кишвар ва ёварони садоқатманд ба ҳисоб мерафтанд.

Ба вақолати судя-қозихо дида баромадани парвандаҳо (дело)-и ҷиноӣ ва шаҳрвандии андозаи даъвоёшон аз 100 рубл зиёд набуда, дохил мешуд. Даъвоҳои қалонро анҷумани қозӣён ва бийҳо дида мебаромаданд. Ин маҷлисро *анҷумани судяҳои халқӣ* ҳам номидаанд. Онҳо аз рӯи дараҷа судҳои зинаи дуюм буданд, ки парвандаҳои ҷиноӣ ва шаҳрвандии андозаи даъвоёшон аз 1000 рубл зиёд набударо баррасӣ менамуданд. Аз ҷониби суди қозӣ-судяҳои халқ, яъне судҳои зинаи якум агар қарор ба ҳилофи қонун қабул гардида бошад, шикоятгар ба зинаи навбатӣ муроҷиат менамуд. Ба ҷуз ин судҳои марҳилаи сеюм амал мекарданд, ки парвандаҳои бахснокро байни аҳолии волосту уездҳои мухталиф дида мебаромаданд ва анҷумани ғавқуллодаи судяҳои халқӣ

дар ин бобат ҳалкунанда ба ҳисоб мерафтанд. Қозихо мувофиқи теъдоди аҳоли муайян гаштаанд. Дар чор даҳаи шаҳри Тошканд яктоғӣ қозӣ, дар шаҳри Самарқанд ду қозӣ, вилоятҳо яктоғӣ қозӣ буданд.

Барои аҳолии руси кишвари Туркистон дар асоси қонунҳои империя судҳо ғайриқонунӣ пеш бурдаанд. Сараввал комиссияҳои муваққатии ҳарбӣ-судӣ баробари баррасии қорҳои аз ҷониби аҳолии таҳҷой содиргардида ва ҷиноятҳои муқобили ҳокимиятро дида баромадаанд. Вазифаҳои судҳои вилоят ва кишвар ба зиммаи девону раёсатҳои генерал-губернаторӣ гузошта шуда буд. Генерал-губернатор вазифаи сарпрокурор ва суди олии кишварро ба иҷро расондааст.

**Тағйиротҳои
ҷараёни судӣ дар
охири асри XIX**

Баъди ба мустамлика табдил додани Осиёи Миёна дар қатори дигар соҳаҳо низомии судӣ ҳам зина ба зина тағйир дода шудааст. Интиҳоботи судҳои қозӣ ва бийӣ бо даҳлати ҳукумати истилогар, қорҳои нодуруст оид ба тасдиқи натиҷаҳои интиҳобот боиси сарзадани ҷанҷолу хархашаҳо, низомии байниҳамдигарӣ дар байни аҳолии таҳҷой, нобоварӣ ва норозигиро нисбати маъмурият ба миён овард.

Интиҳоботи ҷоришудаи судҳо дар ихтиёри ҳукумати мустамликавӣ буда, дар интиҳобот ғолиб омадан нисбати интиҳобкунандагон ба азму хоҳиши маъмурият вобаста буд. Агар қасе ба маъмурияти мустамликавӣ маъқул ояд ва ба садоқатмандии он боварӣ ҳосил кунад, вай қозӣ ва бий шуда метавонист. Дар интиҳобот найрангҳои мухталиф ва ришватхӯрӣ авҷ гирифта, оқибат қозӣ ва бийҳои интиҳобгардида дар давоми ғайриқонунӣ хеш барои баргардондани хароҷоти интиҳоботи худ бо роҳҳои мухталиф, алалхусус, ришва гирифтани ҳаракат намудаанд. Бо ҳамин мансаби қозӣ ва бийҳо сердаромад гардиданд. Қозӣён ва бийҳо барои ишғоли вазифа ва нигоҳ доштани он ба хизматкори садоқатманди вакилони ҳукумати мустамликавӣ табдил ёфтанд.

Мувофиқи «Низом»-и соли 1886 дар кишвари Туркистон суди қозихо нигоҳ дошта шуданд. Судҳои уездӣ барҳам дода, ҷои онҳоро судяҳо (судҳо)-и оштии қитъавӣ ишғол намуданд, ки онҳоро сарварони идораҳои шаҳру давлатӣ таъин менамуданд. Шӯъбаҳои судии идораҳои вилоятӣ бо судҳои вилоятӣ иваз гардиданд. Лавозими муфаттишони суд, прокурори вилоятҳо ва ёварони онҳо ҷорӣ гаштанд.

Соли 1898 мувофиқи қоидаҳои ҷорӣ намудани низомии судӣ дар вилоятҳои кишвари Туркистон судҳои вилоятӣ барҳам хӯрда, ҷои онҳо судҳои округӣ ва палатаи судии Тошканд ташкил ёфт. Палатаи судии Тошканд танҳо ба Суди Олии империя – Сенати ҳукуमत итоат мекард. Судҳои округӣ дар ҳамаи вилоятҳои кишвари Туркистон ҷорӣ гардиданд. Онҳо аз раиси суд, ёвари ӯ ва аъзои суд таркиб ёфта буданд. Ҷораҳои ҷазоро судяҳо ва ду

аъзои суд таъин намудаанд. Аз болои қарори онҳо апеллятсияро суди олии империя — сенати ҳукумат дида мебаромад.

Худро озмуда бинед!

Судҳои округӣ — ...

Соли 1898 — ...

Генерал-губернатор вазифаҳои ... ҳам ба иҷро расондааст.

Тартиботи ҳарбӣ-политсия дар кишвар

Ҳукумати подшоҳӣ ба муқобили ҳаракатҳои норозиёнае, ки дар кишвари Туркистон ба ошӯби аҳолии таҳҷой табдил ёфтаниш мумкин буд, тадбир андешида, барои пурра ғимоя намудани манфиатҳои империя бо мақсади ба вучуд овардани асосҳои ҳуқуқӣ ҳаракат намуд. Соли 1881 «Низом» дар бораи ҷораву тадбирҳои тартиботи давлатӣ ва ғимояи озоиштагии ҷамоат» эълон гардид. Мувофиқи «Низом» генерал-губернатор ҳуқуқи бо салоҳдиди худ ҷорӣ кардани ҳолати ғимояи «пурзӯр» ё ки «фавқулодда»-ро ба даст овард. Он чунин маъно дошт: агар дар кишвар ошӯб рух дода, «озоиштагии ҷамоат» ҳалалдор гардад ва «ҳолати таҷвишовар» сар занад, бо ихтиёри худ нерӯ ва зӯравори истифода бурданиш мумкин буд. Аз соли 1892 то соли 1916 Туркистон дар ҳолати «ғимояи пурзӯр» ва «ғимояи фавқулодда» қарор дошт.

«Низом»-и нав ба сохторҳои политсия баробари нигоҳ доштани назорат аз болои ҳар як мавзеи шаҳру деҳот ба тариқи илова ба сардорони уездҳо ҳуқуқи *исправникҳоро* ҳам дод. Онҳо ваколати шахси дилхоҳро ба муддати ҳафт рӯз дар маҳбас нигоҳ доштан, аз ӯ ҷарима ситонданро доштанд. Лавозими пристаи китъаҳо барои онҳо ба тариқи кӯмак таъсис гардида буд. Одатан онҳо афсарон буда, ба ҷамъовариҳои андозҳо, иҷрои ӯҳдадориҳо дар маҳалҳо, ба ҷо овардани қарорҳои сардорони уездҳо роҳбарӣ мекарданд. Дар бораи ҳар гуна тағйирот ба маъмурияти кишвар хабар мерасониданд.

Солҳои 1882—1884 мушовири махфии империя Ф.Гирс кишварро санҷида, дар Туркистон 2404000 нафар истиқомат карданиш ва аз онҳо 1200000 нафар мард буданиашро навиштааст. Ҳамин амалдори подшоҳ (Ф. Гирс) ба масъалаи ӯҳдадориҳои ҳарбии мардон истода, он тадбири ниҳоят хавфноки сиёсӣ буданиашро ишора

Калисон ҳарбии Тошканд.

намуда, сиёсати ба лашкар даъват накардани аҳолии Туркистонро маъкул донистааст. Ҳукумати подшоҳӣ аз дар лашкар мунтазам хизмат кардани аҳолии таҳҷой, ба тарзи аврупоӣ тақомул додани қўшун, баланд бардоштани маҳорати онҳо дар боби истифодаи силоҳи замонавӣ меҳаросид. Чунки аҳолии таҳҷой фурсати муносиб пайдо кунад, ана ҳамин маҳорат ва силоҳи замонавиро ба муқобили ҳуди ҳукумати подшоҳӣ истифода бурданиш мумкин буд. Бесилоҳгардонии аҳолии таҳҷой, аз байн бардоштани ҳар гуна умедворӣ оиди муборизаи яроқнок, пахши рӯҳияти ҷанговарӣ ва аз беҳу бун несту нобуд кардани анъанаҳои қадимии ҷанговарона асоси сиёсати ҳарбии ҳукумати подшоҳиро дар кишвари Туркистон ташкил меод.

Дар хотир доред!

Аз соли 1892 эътиборан то соли 1916 дар Туркистон ҳолати «посбонии пурзўр» ва «посбонии ғавқулудда» ҳукмрон буд.

Чамбасти мекунем!

- ▶ дар Туркистон дар асоси тартиботи ҳарбӣ ва политсиявӣ низоми идора ва назорат ба роҳ монда шуд;
- ▶ шўбаи махсус ба мақсади мубориза ба муқобили ҳаракатҳои миллӣ-озодихоҳӣ таъсис ёфт;
- ▶ аҳолии таҳҷой аз хизмат ба лашкар маҳрум гардид.

Шарҳи истилоҳот:

Политсия (аз немисӣ маъмурият) — ташкилоти таъмини беҳатарии давлат.

Исправник — сарвари политсияи уезд.

Апеллятсия — (лотинии шикоят, норозигӣ) — аз ҳукми суд норозӣ шуда, як шакли додани аризаи шикоятӣ аз болои он.

Земство (русӣ) — идора, раёсати маҳаллии ваколаташ маҳдудгардида.

Судҳои қозӣ — суде, ки дар асоси қоидаҳои шариат кор пеш мебарад.

Судҳои бий — суде, ки дар асоси урфу одатҳои қabila ғавқулият рондааст.

Савол ва супоришҳо:

1. Ҳукумати подшоҳӣ мувофиқи кадом ҳуҷжат ба ҳудуди Туркистон «тартиб» ҷорӣ кард?

2. Дар ибтидои асри XX дар Туркистон политезиячиён ва исправникҳо кадом ҳуқуқҳоро доштанд?
3. Чаро вакилони аҳолии маҳаллӣ ба хизмати ҳарбӣ даъват намешуданд?
4. Корҳои судӣ дар Туркистон то мустамлика чӣ тавр ташкил ёфта буд?
5. Асоси фаъолияти судҳои қозӣ ва бийро чӣ ташкил додааст?
6. Барои чӣ ҳукумати подшоҳӣ дар Туркистон судҳои қозӣ ва бийро нигоҳ дошт?
7. Тартиби интиҳоби судҳои қозӣ ва бийӣ чӣ гуна буд?

§ 16. ВАЗЪИЯТИ ИҚТИМОЙ-ИҚТИСОДИИ ТУРКИСТОН ДАР НИМАИ ДУЮМИ АСРИ XIX — ИБТИДОИ АСРИ XX

Роҳҳои пурзӯр кардани тартиби мустамлика

Асоси тартиботи мустамликаро дар кишвари Туркистон қувваи ҳарбӣ ва низоми политезияи серсоҳа ташкил додааст. Қисмҳои ҳарбие, ки то ин вақт барои пеш бурдани набардҳои мустамликавӣ нигоҳ дошта мешуданд, акнун аз ҷониби маъмурияти подшоҳӣ ба сифати ҳимоятгари тартиботи ҷоригардидаи мустамлика истифода мегардиданд.

Кашидани хатти роҳи оҳан дар Осиёи Миёна баробари аҳамияти қалони амалӣ доштан барои иқтисодиёти Россия мақсадҳои ҳарбӣ-стратегӣ ҳам дошт. Барои қашондани қўшунҳои ҳарбӣ ва силоҳ аз Красноводск то Қизиларват, аз Қафқоз то Осиёи Миёна роҳи оҳан сохта шуд. Сипас сохтмони роҳи оҳан то Ашқобод давом кард. Соли 1888 нахустин поезд ба Самарқанд омад. Соли 1899 ба воситаи Тошканд роҳи оҳан то ба Андиҷон рафта расид.

Базаҳои асосии қувваҳои мусаллаҳи ҳарбии Россия дар Қафқоз ҷойгир буда, аз он ҷо тавассути баҳри Каспий бо киштӣ ба тезӣ гузаштан мумкин буд. Барои аз Красноводск ба воситаи роҳи оҳан расида омадан ба Тошканд ва Самарқанд осон шуд. Ақнун қисмҳои ҳарбиرو аз Красноводск то ба Андиҷон, ки беш аз 3 ҳазор километр масофа буд, қўчонда овардан ягон муаммо надошт.

Дар Туркистон васеъ паҳн гардидани зироати пахта ва ҷорӣ гардидани сармояи Россия дар ибтидои асри XX роҳи оҳан на танҳо аҳамияти ҳарбӣ, балки иқтисодӣ ҳам касб намуд. Соли 1905 аз Оренбург то Тошканд ҳам роҳи оҳан сохта шуд.

Вокзали роҳи оҳани Тошканд.

Худро озмуда бинед!

Соли 1888 — ... Соли 1899 — ...

Роҳи оҳан ба мақсадҳои ... сохта шуд.

**Тобеъ гардондани
иктисодиёт ба
манфиатҳои
мустамликавӣ**

Дар нимаи дуҷуми асри XIX дар ҳаёти сиёсӣ, иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангии халқҳои ҳудуди Осиёи Миёна, ки аз ҷониби империяи Россия истило гардиданд, тағйироти кулӣ рух дод. Ба ҷуз ин иқтисодиёти кишвар ҳам баҳри манфиатҳои империя тобеъ қунонда шуд. Дар ин давр воридшавии сармояи Россия ва маҳсулоти Аврупо, технологияҳои нави истеҳсоли вусъат ёфт. Бисёр банку шӯъбаҳои саноат фаъолият пеш бурданд. Тағйироти маъмур ба ривочи пахтакорӣ, пӯсту чарм, азнавкоркарди аввалини ашёи хом, саноати равшан таъсири бевосита расонд.

Тағйироти иқтисодиёт бо назардошти манфиатҳои империя дар кишвар, яъне яктаарафа ба амал омаданд. Истеҳсолоти то давраи мустамлика мавҷуда ва савдову тиҷорат дар натиҷаи вусъати алоқа бо империяи Россия ва ба воситаи он бо дигар давлатҳо пеш рафт. Барои саноати бофандагии империяи Россия рӯндани пахта вусъат ёфт. Он ба камшавии дигар намудҳои зироат, алалхусус, камчинии ғалладона оварда расонд. Дар ин давр нисбат ба дигар соҳаҳо коркарди аввалини ашёи хоми пахта рушд ёфт. Танҳо тозакунии пахта ва истеҳсоли равшан ба роҳ монда шуда, тайёркунии маҳсулот аз ашёи хоми пахта дар ҳудуди Россия ба иҷро мерасид. Дигар ашёи хоми кишвар, аз он ҷумла, пашму коркарди пӯст ҳам бо ҳамин зайл пеш бурда шуд.

Солҳои 1867—1900 дар ҳудуди генерал-губернатории Туркистон 175 корхонаи саноатӣ ба қор даромада, аксар қорҳо дар онҳо дастӣ ба иҷро расидаанд. Дар онҳо 20 ҳазор нафар қор қардаанд. Сафи қорқунони саноати маҳаллӣ аз ҳисоби деҳқонони хонавайронгашта ё ки ҳунармандони бекормонда зиёд мегардид. Вақти қорӣ дар қорхонаҳо 16 соатӣ буда, ташкилотҳои ҳимоятгари ҳуқуқи қорқунон набуд, қорқарон бо шикоят ба қасе муроҷиат қарда наметавонистанд.

Маҳсулоти саноатӣ ва дигар молҳои дар ноҳияҳои марказии империяи

Ҷои зисти аҳоли. Охири асри XIX.

Россия тайёргардида ба кишвар ворид гашта, маҳсулоти истеҳсолотчиёни маҳаллӣ-хунармандонро касод намуд. Маҳсулоти заводу фабрикаҳои нисбатан арзони аз Россия овардашуда бозори маҳсулоти хунармандони маҳаллиро рӯ ба таъназул ниҳод. Оқибат дар кишвар бисёр одамон, алалхусус, хунармандон бекор монданд.

Тошканд. Бонки давлатии Осиёи Миёна.

Сармояи Россия барои дар кишвар вусъати истеҳсолот не, балки ба азхудкунии боигарихои табиӣ мавҷуда, соҳибӣ кардани ашёи хоми арзон, қашонда бурдани онҳо, маҳсулоти дар худ истеҳсолшударо дар ин кишвар фурӯхтан нигаронда шуда буд. Аз ин рӯ, ба вусъати соҳаи савдову тиҷорат ва домандор кардани роҳҳои оҳан диққату эътибор зиёд гардид. Ҷоидаи аз ин кишвар гирифтаи ҳукумати подшоҳӣ ба тараққиёти кишвар не, балки сарпур кардани ҳазина, сарватманд гардондани савдогару сармоягузори Россия хизмат намуд.

Дар хотир доред!

Сармояи Россия барои дар кишвар ривоч додани истеҳсолот не, балки ба азхудкунии боигарихои табиӣ, фурӯхтани маҳсулоти дар худ истеҳсолкарда, қашонда бурдани ашёи хом ва сохтани роҳи оҳан хизмат кард.

Эҳтиёҷ ба ашёи хоми пахта

Тамоми нақшаҳои империяи Россия дар бобати Туркистон ба ривоч додани соҳаи пахтакорӣ нигаронида шуда буд. Ба ҳудуди асосии тайёркунии ашёи хоми саноати бофандагии Россия табдил додани кишвар пешбинӣ гардид. Чарогоҳҳо оҳиста-оҳиста ба пахтазор табдил ёфтанд. Он боиси пастравии чорводорӣ ва камшавии маҳсулоти чорво гашт. Он махсусан дар водии Фарғона назаррас ба ҷашм мерасид. Ба ин ҷо маҳсулоти чорво ва ғалла аз берун оварда мешуд. Эҳтиёҷи калон ба ғалла, маҳсулоти чорво нархи онҳоро хеле баланд бардошт.

Вилоятҳои Фарғона, Сирдарё ва Самарқанд марказҳои муҳими пахтакорӣ буданд. Соли 1884 дар Туркистон ба рӯёндани нави нави пахта (пахтаи Амрико) шурӯъ карданд. Он нисбат ба навиҳои маҳаллӣ серҳосил буд.

Фиристодани пахта ба Россия.

Хукумати подшоҳӣ васеъ гардондани майдонҳои пахта ва хуб шудани ҳосили он дар Осиёи Миёна ба об вобаста буданашро дарк карда, барои вусъати шабакаҳои ирригация ҳаракат намуд. Соли 1911 ба бунёди Канали магистралии Сирдарё шурӯ намуданд. Соли 1913 сохтмони он анҷом ёфт. Вале дар воҳаи Тошканд, вилояти Самарқанд ва водии Фарғона бисёр қорҳои алоқаманди соҳаи обёрӣ

ба иҷро нарасиданд. Пахта барои ҳукумати мустамликавӣ баъди нафт ва тилло ба соҳаи сердаромад табдил ёфт.

Чамбааст мекунем!

Соли 1888 – То Самарқанд роҳи оҳан сохта шуд.

Соли 1899 – Ба воситаи Тошканд ба Андиҷон роҳи оҳан бунёд гардид.

Савол ва супоришҳо:

1. Дар давраи мустамликадорӣ кадом соҳаҳои иқтисодиёт инкишоф ёфтаанд ва сабаби он дар чист?
2. Сиёсати мустамликадорӣ ба ҳунармандони маҳаллӣ чӣ гуна таъсир расонд?
3. Ба пахта ва дигар боғариҳо чаро ба сифати ашёи хом нигаристаанд?
4. Кадом вилоятҳои Туркистон маркази пахтакорӣ буданд?

БОБИ IV

ҲАРАКАТҲОИ МИЛЛӢ-ОЗОДИХОӢ ДАР ОХИРИ АСРИ XIX ДАР ТУРКИСТОН

Дар натиҷаи омӯзиши боб дар ин бобат маълумоти зарурӣ мегирад:

- ▶ Оғози ҳаракатҳои миллӣ-озодихоӣ дар Туркистон ва сабабҳои он;
- ▶ Ошӯбҳои мардумии солҳои 1885—1890 дар Туркистон;
- ▶ Пурзӯр гардидани сиёсати ҷазодихии маъмурияти подшоҳӣ;
- ▶ Дар бораи «исёни вабо»-и Тошканд, шӯриши Андиҷон (соли 1898);
- ▶ Натиҷаҳо ва аҳамияти ҳаракатҳои миллӣ-озодихоӣ дар нимаи дуюми асри XIX.

§ 17. ОҒОЗИ ҲАРАКАТИ МИЛЛӢ-ОЗОДИХОӢ ДАР ТУРКИСТОН ВА САБАБҲОИ ОН

**Пурзӯр гарди-
дани ҷабру зулми
мустамликавӣ**

Империяи Россия баъди истилои Туркистон аз байн бардоштани эҳсосоти аҳолии маҳаллиро дар боби давлатдорӣ миллӣ, озодӣ вазифаи асосии худ қарор дод. Ҳукумати подшоҳӣ вазифаи мазкурро ба амал набароварда, ҳукмронии худро ба осонӣ нигоҳ надоштанаширо хуб медонист. Ҳар як давлати мустамликавӣ барои толону тороч намудани бойгарӣҳои худуди бо роҳи ҳарбӣ ва истилогарӣ ишғолкарда ҳаракат менамояд. Дар Туркистон ҳам ин роҳ пеш гирифта шуда, империяи Россия барои ба заминаи ашёи хоми худ табдил додани Туркистон шурӯъ кард. Дар Туркистон ҳарчанд саноат инкишоф ёфта, ба муносибатҳои капиталистӣ ба охирагӣ роҳ кушода шуда бошад ҳам, он вазъияти моддии халқро беҳбудӣ набахшид, балки ба сарватманд шудани соҳибони қорхонаҳо, тоҷирон, амалдорон роҳро боз намуд.

Дар дасти бойҳо ва савдогарон ҷамъ шудани замину мулкҳо боиси пурзӯр гаштани мавқеи сармояи савдову судхӯрӣ, зиёдшавии теъдоди деҳқонони камзамину қорякқорон гардид. Судхӯрӣ беҳад авҷ гирифт. Аз маблағҳои қассаии қарзидҳандагон бештар баъзе миёнаравҳо – бойҳо, судхӯрон, савдогарон ва монанди онҳо барин қаззобон истифода бурда, онро мувофиқи хости худ ихтиёрдорӣ мекарданд. Харидорони пахта аз мӯхтоҷии деҳқонон истифода бурда, ба ҳосили соли оянда нархи навро муайян намуда, қарз медоданд. Деҳқони ба ҷанголи судхӯр

Қолинбофон.

афтода аз хочагидории мустақилона махрум гашта, мувофиқи нишондоди қарздиҳанда ба кишти зироат маҷбур мегардид.

Баробари авҷ гирифтани истифодаи қарзу насяҳо вазъияти деҳқонон бад гашта, ба қашшоқӣ рӯ оварданд. Онҳо ба туфайли қарздорӣ ба фурӯхтани заминҳояшон маҷбур шуданд.

Ба мустамлика табдил ёфтани Туркистон на танҳо деҳқонон, балки вазъияти ҳунармандон, косибонро ҳам душвор гардонд, ки манбаи рӯзгузаронии оилаҳо буд. Ашӯи хонаву рӯзгор, алалхусус, маҳсулоти бофандагии саноати Россия, ки бозорҳои Осиёи Миёнаро ишғол намуданд, бисёр намуҷҳои ҳунармандиро ба инқироз овард. Душвориҳои иқтисодӣ, бад шудани шароити зиндагонӣ, бисёрии андозҳо, душвориҳои ӯҳдадориҳои меҳнатӣ аҳволи аҳолии таҳҷоиро вазнин намуд. Ба ҷуз ин, халқҳои Осиёи Миёна аз ҷиҳати сиёсӣ ҳам ба зулми мустамликавӣ афтоданд, давлатдорӣ миллиашонро аз даст доданд ва аз тарафи маъмурияти ҳукмрон ҳаматарафа ба пастзанӣ дучор шуданд.

Огози ҳаракати миллӣ-озодиҳоӣ

Дар натиҷаи сар задани душвориҳои иқтисодӣ ва пурзӯр гардидани ҷабру зулми мустамликавӣ Туркистон дар охири асри XIX ба яке аз марказҳои ҳаракати миллӣ-озодиҳои империяи Россия табдил ёфт. Қувваи ҳаракатдиҳандаи ошӯбҳо, ки дар гӯшаву канори мухталифи кишвар ба амал меомаданд, аҳолии камбағали аз деҳқонону ҳунармандону косибони шахрӣ иборат буданд. Дар ин ҷунбиҳо рӯҳониёни ватанпарвар, мулкдорони дорои ғурури миллӣ, тоҷирон ҳам иштирок менамуданд. Ба муқобили мустамликадорӣ дар маҳалҳои мухталифи кишвар норозигиҳо сар заданд. Аз он ҷумла, соли 1878 дар Мингтеппа (ноҳияи Марҳамати имрӯза) ба муқобили зулми сиёсӣ иқтисодии мустамликадорон тахти сарвари Етимхон ошӯб бархест. Онро ҳукумати истилогар бо кӯмаки қувва паҳш намуд. Тирамоҳи соли 1879 аҳолии таҳҷоии Фарғона дар назди бинои раёсати вилоят норозигии худро қушоду равшан баён сохта, гирдиҳамой намуданд. Онҳо дар уезди Марғелон аз сабаби ғайриқонунӣ сурат гирифтани андозситонӣ, ҳаллу фасли он, кам кардани андозҳоро қатъӣ талаб намуданд.

Аз эҳтимолияти пурзӯршавии шӯриш бохабар шуда, ҳукумати подшоҳӣ комиссия ташкил дода, вазъиятро омӯхт. Комиссия сабаби

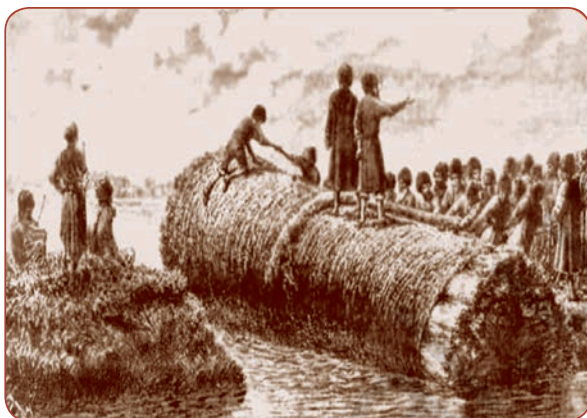
асосии шӯришро дар зиёд шудани майдони пахта ва кам шудани кишти дигар зироат дид.

Ноябри соли 1880 аҳоли ҳарчанд тамоми андозхоро супурда бошад ҳам, сардори уезди Хучанд эълон кард, ки аз аҳолии ноҳияҳои Хучанд ва Ўротеппа андози иловагӣ гирифта мешавад. Оқибат аҳолии косаи сабраш лаб-резгашта таҳти сарпарастии Раҳмонкулиҳочӣ, Миркаримбой ба маҳкамаи сарвари уезд рафта, бекор кардани андози ноадолатонаро талаб намуд. Ҷавобан ба он сардор ба миршабҳо фармон дод, ки роҳбарони намоишро ба ҳабс гиранд.

Торочгарӣ, андозҳо, ҷабру зулми авҷгирифта аввалҳои соли 1882 сабаби сар бардоштани аҳолии Намангон ба муқобили маъмурон гардид. Ин сафар онҳо хонаи сардори уезде печонда гирифтанд. Маъмури уезд қисми ҳарбиرو ба кӯмак даъват карда, ба намоишгарон ҷазои саҳт дод.

Тобистони соли 1885 дар водии Фарғона ошӯбҳои мардумӣ аз нав авҷ гирифта, таҳти сарпарастии Дарвешхон исён бархест. Акнун ошӯбгарон усули муборизаро тағйир дода, ба қароргоҳи бойҳо ва сардорони уезд ҳуҷум карданд. Ҳамон солҳо ошӯбҳо саросари вилоятро фаро гирифт.

Соли 1896 аҳолии деҳаҳои Найманчӣ, Кӯҳна мазор, Лангарбоби волости Оқсув — Шаҳрихони уезди Намангон аз интиҳоботи минг-бошиён норозигӣ баён карданду он ба исёни ошкоро табдил ёфт. Дар бисёр маҳалҳои кишвари Туркистон ба муқобили ҳукмронии ҳукумати подшоҳӣ, амалӣ гардидани сиёсати мустамликадорӣ аҳоли дар шаклҳои мухталиф норозигии худро баён сохтанд.

Сохтани сарбанд. Охири асри XIX.

Худро озмуда бинед!

Соли 1878 — ...   Соли 1882 — ...   Тобистони соли 1885 — ...
Ноябри соли 1880 — ...   Соли 1896 ошӯбҳои ... оғоз ёфтанд.

**Пурзӯр гардидани
тадбирҳои ҷазо
ба муқобили
ҷунбишҳои халқӣ**

Доираҳои савдову саноати империяи Россия барои кишвари Туркистонро ҳаматарафа, алалхусус, аз ҷиҳати иқтисодӣ мутеъ сохтан ғаёлона иштирок намуданд. Ҳукумати мустамликавӣ сараввал деҳоти руснишинро аз кишлоқҳои ўзбек, қирғиз, тоҷикнишин ҷудо карда, мустақил шуданро таъмин намуда бошад, баъдтар ба роҳбарии волостҳои муттаҳидгардидаи деҳотӣ шахсони мансуби миллати аврупоиро гузоштан гирифт. Ба воситаи онҳо аз болои аҳолии таҳҷой ба роҳ мондани идоракунии ва назорати пурраро ба нақша гирифтанд. Маъмурияти кишвар доимо аз мавҷҳои нави ошӯбҳо хавф мебуд. Сарвари шӯъбаи махсуси маҳкамаи генерал-губернатор дар маърузаи худ фикрро дар ин бобат баён карда буд: «вакилони аҳолии «ба исён моил» бояд ба суди ҳарбӣ дода шаванд ва суди мазкур ҷазои қатлро ошкоро иҷро намояд». Вай ҳамчунин зикр карда буд, ки «Халқро дар ҳаросидану мутеъгӣ нигоҳ доштан воситаи ягонаи кодири таъмини тартибот ва осоиштагӣ дар кишвар мебошад».

Қувваи ҷазодихӣ.

Аз соли 1892 истилогарон ба он одат карданд, ки шаҳрванди оддӣ ба маъмурон муқобил нишондодаро бевосита ба суди ҳарбии саҳроӣ медоданд. Он «руҳсати оӣ» барои қатли ошкорои «гунаҳкорон» буда, ба истилогарон дар боби тарсондани одамон ҳуқуқҳои қалонро дод.

Савол ва супоришҳо:

1. Пурзӯр гардидани ҷабру зулми мустамликавӣ дар кадом намуд бевосита ба ҷашм бармехӯрд?
2. Мақсад ва вазифаҳои сиёсати ҳукумати мустамликавӣ дар Туркистон аз ҷиҳати иборат буд?
3. Ба қашшоқшавии ҳаёти халқ чӣ гуна омилҳо сабабгור шуданд?
4. Чаро ҷунбишҳои халқӣ охири солҳои 70-ум маҳз дар водии Фарғона пурзӯр гардиданд?
5. Охири солҳои 80-ум — ибтидои солҳои 90-уми асри XIX дар кадом волосту уездҳои водии Фарғона ошӯбҳои халқӣ шуда гузаштанд?

§ 18. «ИСЁНИ ВАБО» ДАР ТОШКАНД

Сабабҳои оғози ошӯб

Моҳи март соли 1892 дар Афғонистон бемории вабо паҳн гардид. Охири фасли баҳор ин касалӣ дар уезди Ҷиззахи вилояти Самарқанд, 7 июн дар Тошканд ҳам қайд гардид. Маъмурияти шаҳри Тошканд чун яке аз тадбири муқобили беморӣ дарвозаҳои 12 қабристонро баст. Барои вафоткардагон аз канори шаҳр қабристонҳо кушодан ваъда гардид. Дар амал як қабристон кушода шуд. Тадбирҳоеро, ки аз тарафи шифокорон андешида шуданд, ба халқ хуб тавзеҳ надоданд. Ба ҷуз ин азбаски шифокорон, фелдшерон намерасиданд, ташхиси беморон рӯзи сеюм ё чорум гузаронда мешуд. Овозаҳо дар бораи аз ҷониби маъмурони истилогар об, аз ҷониби шифокорони рус қасдан заҳролуд гардидани беморон, аз қабрҳо бароварда партофтани мурдаҳо саросари шаҳр паҳн гаштанд. Дар кишвари Туркистон аз 18 июни соли 1892 «Қоида дар бораи ҷойҳое, ки ҳолати ҳарбӣ эълон гардидаанд» ҷорӣ карда шуд. Вазъияти мазкур дар байни аҳоли саросемагӣ ва воҳимаро ба миён овард. Ҳамин вақт оқсақоли халқпарвару ба истилогарон номақбули шаҳри кӯхнаи Тошканд Иноғомхӯча Умриёхӯчаев аз вазифааш озод гардид. Ба ҷои вай шахси дигарро таъин намуданд. Ў ба мақсади гирифтани ришват фармон дод, ки майитони аз дигар беморӣ вафоткардаро ҳам ба қабристони канори шаҳр гӯронанд. Халқ ба он норозигии қатъии худро баён сохт. Он боиси сарзании ошӯб гардид.

Кӯчаи Тошканд. Асри XIX.

Сабабҳои асосии сарзании норозигии соли 1892 инҳо буданд: аввало, нисбати аҳолии таҳҷой аз ҷиҳати сиёсӣ, иҷтимоӣ-иқтисодӣ ҷабру зулми истилогарон пурзӯр гардид; дуюм, аҳволи душвори оммаи халқи меҳнаткаш, бемайлони истифода бурдани косибони хунарманд ва мардикорон; сеюм, пайваста боло рафтани нархҳои маҳсулоти истеъмоли, зиёд будани теъдоди андозҳо, чорум, мансаби худро сӯиистеъмол кардани мансабдорон, афзун гардидани ҳолатҳо, аз қабили ришватхӯрӣ.

Оғози шӯриш

Шӯриш, ки дар таърих бо номи «Исёни вабо» (ё ки «Воқеаи сангпартоӣ») машҳур аст, 24 июни соли 1892 оғоз ёфт. Сараввал он бо норозигӣ ба муқобили бойҳои ноинсоф, амалдорони ришватхӯр ва судхӯрон, оқсақоли шаҳр, ки ҳокимиятро

**Хучуми ошӯбгарон ба
хокимияти шаҳр.**

сӯиистеъмол мекард, сар шуд. Шӯришгаронро асосан мардикорон ва хунарманд-косибон ташкил медоданд.

Дар бораи воқеаи мазкур, ки яке аз ҳамзамонон бо чашми худ дидааст, навишта буд: «Мақсади исёнгарон қатъ гардондани пастзаниҳо буд. Издиҳом ба қисми руснишини шаҳр, ба сарвари шаҳр С. Путинсев бо илтимоси чорабинӣ ба роҳ даромад. Издиҳом силоҳи тирпаррон ё дигар ярок надошт, тахминан 400 нафарро ташкил медод».

Оқсақоли шаҳри кӯҳна Муҳаммад Ёқуб аз издиҳом тарсида, барои кӯмак ба назди сарвари шаҳр С. Путинсев рафта, пинҳон гашт. Халқ аз Путинсев талаб намуд, ки оқсақолро ба ихтиёри онҳо вогузорад. Полковник С. Путинсев ба ҷои гуфтушунид истифодаи қувваро беҳтар донист. Халқи косаи сабраш лабрезгашта баъди фаҳмидани фармони истифодаи қувва дуру дароз фикр накарда, ба ҳоким хучум намуд. Одамони онро торумор намуда, ҳудахро лагадкӯб карданд. Ба хонаи оқсақоли Тошканд оташ заданд. С.Путинсев ва миршабҳои ӯро лагадкӯб карда, маҳкамаро ҳам чапаву рост намуданд. Барои пахши ошӯб полки казакҳо ва як рота аскарон даъват шуданд.

Худро озмуда бинед!

**Муҳаммад Ёқуб — ...
Сабабҳои ошӯб — ...**

**Полковник Путинсев — ...
Ошӯбгарон аз ... иборат буданд.**

**Тадбирҳои
минбаъда баъди
пахши исён**

Бо усулҳои бешафқатона пахш кардани ҳаракатҳои норозиёна аз ҷониби маъмурияти кишвар, бераҳмона ҷазо додани иштирокдорони ошӯбафту андоми аслии ҳукумати истилогарро нишон дод.

Ошӯби Тошканд маъмурияти мустамликавии Туркистонро ба ташвиш андохт. Вай ба ҳукумат бо таклифи зиёд кардани миқдори маъмуруну полиси ва пурзӯр намудани ваколатҳои онҳо муроҷиат кард. Дар Санкт-Петербург илтимоси генерал-губернатори Туркистонро қонунгардонда, барои дар кишвар ҷорӣ кардани «ҳолати миршабӣ» рӯхсат дод. Ба мустамликадорон ваколатҳои калон дода шуданд. Генерал-губернатори Туркистон дар масканҳое, ки «муҳофизати пурзӯр»-ро

эълон карда буд, ҳукукро дар бораи манъи маҷлису гирдиҳамоиҳо, пӯшидани корхонаҳои савдову саноат, манъи наشري матбуот, бадарға кардану ҷарима андохтан ба шахси дилхоҳ ва дигар ҳукукро ба даст овард. Ҳокимият дар масканҳое, ки «муҳофизати фавқулодда» эълон гардиданд, ба дасти генерал-губернатор ва намояндаи ӯ таъингардида гузашт.

Ҳангоми паҳши исён мустамликадорон дар роҳи манфиати худ аз поймол намудани урфу одатҳои халқӣ, эътиқоди динӣ, арзишҳои миллӣ рӯ нагардонданашонро нишон доданд. Умуман, дар ҳар қадам онҳо дар кишвар ҳоким ва истилогар буданро ба аҳолии таҳҷой намоиш доданд.

Кӯчаи шаҳри кӯҳнаи Тошканд. Асри XIX.

Худро озмуда бинед!

18 июни соли 1892 — ин ...

24 июни соли 1892 — ...

Худудҳои «дар муҳофизати пурзӯр» — ...

Савол ва супоришҳо:

1. Маҳдудсозии ҳукукҳои аҳолии маҳаллиро дар чӣ мебинед?
2. Сабабҳои оғози исёни Тошкандро гӯед ва ба арзишҳои миллӣ чӣ дохил шуданашро шарҳ диҳед.
3. Исён кай оғоз ёфт? Кадом рафтори мустамликачиён ва хизматкорони онҳо халкро ба шӯр овард?
4. Баъди паҳши исён чӣ гуна тадбирҳо андешида шуданд?

§ 19. ШҶҮРИШИ АНДИҶОН

Сабабҳои шӯриш

Дар нимаи дууми асри XIX сохти мустамликадорӣ дар Туркистон ба роҳ мондаи империяи Россия аҳолии таҳҷоиро аз ҳукукҳои сиёсӣ маҳрум сохт, арзишҳои миллӣ, диниро таҳқир намуд, иқтисодиёташро ба мақсади иқтисодии империя тобеъ кард, вазъияти моддӣ, зиндагонии халкро бад сохта, ба қашшоқшавӣ оварда расонд.

Мувофиқи «Низом дар бораи идоракунии кишвари Туркистон»-и соли 1886 сиёсату режими мустамликавӣ дар асоси ҳуҷҷатҳои қонунгузорӣ мустаҳкам гардид. Оқибат ҷабру зулм нисбати аҳолии кишвар пурзӯр шуд. Мақсади асосии «Низом» заминдориро ба манфиати

мустамликачиён мувофиқ гардондан буд. Баъди эълони «Низом» хангоми ба ичро расондани чораву тадбирҳои амалӣ гардондани он хусусиятҳои миллӣ, динӣ ва маҳаллии аҳолии таҳҷой ба инобат гирифта нашуд. Маъмурони подшоҳӣ заминҳои мансуб ба халқи маҳаллиро кашида гирифтанд, дар асоси он ба муҳоҷирони росиягӣ фонди замин таъсис ёфт. Сиёсати мазкур нисбати масъалаи замин нозук буд, алалхусус, дар водии Фарғона, ки аҳолиаш зич ҷойгир шуда, майдонҳои кишти обёришавандааш хеле кам буд, вазъияти аҳолии маҳаллиро хеле бад кард. Ба ҷуз ин водии Фарғона асосан ба ҳудуди тайёркунии ашёи хоми пахтаи империя табдил ёфт. Вусъати ҳаҷми пахтатайёркунӣ боиси кам шудани майдони кишти ғалладона, озуқаи чорво, чарогоҳ, афзудани нархи озуқаворӣ ва дигар маҳсулот гардид.

Соли 1891 ба вилояти Фарғона бештар кӯчонда овардани аҳолии Россия, ҷойгир сохтани онҳо вазъияти водиро, ки заминаш каму аҳолиаш зич ҷойгир гашта буд, боз ҳам бадтар намуд. Бешак, ин қабил саъю кӯшиши ҳукумати подшоҳӣ норозигии аҳолии таҳҷоиро боз ҳам пурзӯр кард.

Ҳукумати мустамликавӣ дар тамоми маҳалҳои кишвари Туркистон арзишҳои миллӣ ва динии аҳолии таҳҷоиро ба назар нагирифта, зидди онҳо сиёсат пеш бурд. Аз тарафи ҳукумати подшоҳӣ мулкҳои вақфи кишвар кам гардид. Чораву тадбирҳо дар бобати аз байн бардоштани заминҳои мансуби мулки вақф боиси ба мулки давлатӣ табдил ёфтани қисми калони заминҳои вақф гардид. Он ба норозигии пешвоёни дин, ки дар ҳаёти кишвар, байни оммаи халқ нуфузи калон доштанд, мутасаддиёне, ки дар муассисаҳои динӣ ва масканҳои таълим фаъолият пеш мебуданд, сабаб шуд.

Ба ҷунбишҳои норозӣна сиёсати маъмурияти кишвар нисбати манфиатҳои аҳолии таҳҷой боло гузоштани манфиатҳои империя, бад шудани шароити зиндагонии аҳолии таҳҷой, зиёд будани намуди андозҳо, ришватхӯрии амалдорон ва сӯиистеъмол аз мансаб, душвор будани андозҳо ва ўҳдадорӣҳо сабабгор буданд. Корҳои маориф, тиббиёт, ободонӣ бесару сомон монд, ба онҳо аз тарафи ҳукумат маблағ ҷудо нагардид. Ин қабил ҳолатҳои манфӣ нафрати халқҳои таҳҷоиро нисбати мустамликадорон пурзӯр гардонд, боиси сар задани исёну ошӯбҳо гардид.

Шикастхӯрии ошӯбгарон.

Оғози шӯриш

Яке аз ҷунбишҳои норозиёнае, ки охири асри XIX дар кишвари Туркистон ба амал омад, шӯриши Андиҷон буд, ки ба муқобили ҷабру зулми мустамликадорӣ халқи таҳҷой бархест. Он соли 1898 рӯй дод. Ба он Муҳаммад Алӣ (1846—1898) роҳбарӣ кард, ки дар байни аҳолии водӣ номи Дукчӣ Эшонро гирифта буд. Дукчӣ Эшон яке аз диндорони мутаассиб буд. Вай аз ҳолатҳои оддии физикавӣ истифода бурда, дар байни халқи содда мӯъҷизаҳо нишон дода буд. Аҳоли, ки ўро «авлиё» мепиндошт, барои ба ошўб сарварӣ кардан водор сохт. Фасли баҳори соли 1898 дар маҳалҳои мухталифи водӣ овозаҳо дар бораи сар задани шӯриш таҳти сарварию Муҳаммад Алӣ паҳн гардид. Аз ин воқеа ва маълумот дар бораи Дукчӣ Эшон маъмурию истилогар ҳам хабардар шуданд.

Ба оғози ҷунбиши ба муқобили ҷабру зулми мустамликадорон нигарондаи аҳолии таҳҷой бо намуди шӯриши ошқоро 17 майи соли 1898 Муҳаммад Алӣ бо одамони худ ба деҳаҳо расондани хабар оиди расидани вақти шӯриш сабаб гардид. Шаби ҳамон рӯз баробари аз тарафи шӯришгарон бурида партофтани симҳои телеграф дар Тоҷиккишлоқ шӯриш оғоз ёфт. Онҳо пристави Асакаи дар роҳ дучоромадаро куштанд. Шӯришгарон таҳти сарпарастии Дукчӣ Эшон ба ду гурӯҳ тақсим гардиданд, ба якеи он Зиёвуддин Махсум сарварӣ кард. Вақте ки шӯришгарон то деҳаи Кутчӣ рафта расиданд, сафашон аз 200 нафар зиёд гардид. Дар деҳаи Кӯйлӣ бошад, мингбошӣ Ғоибназар бо одамони худ ба онҳо ҳамроҳ шуд. Баъди он шӯришгарон ба қазармаи ҳарбии Андиҷон ҳуҷум карданд.

Баъди бо ҳам бархӯрдани шӯришгарон ва қувваҳои ҳарбии маъмурияти мустамликавӣ азбаски қувваҳо ва силоҳу аслиҳа баробар набуд, шӯришгарон ақибнишинӣ карданд. Дар ин задухӯрд 22 ҷанговари қазарма кушта, 22 нафар захмдор гашт. Аз шӯришгарон 11 нафар ҳалок ва 8 нафар захмӣ гашт. Дар натиҷаи тирпарронии

Сарвари волост бо миршабҳо. Вилояти Фарғона. Охири асри XIX.

Дукчӣ Эшон дар ҳабсхона.

беисти байни ҳарбиён ва шӯришгарон на танҳо шӯришгарон, балки вакилони аҳолии оддии шахр ҳам ҳалок гаштанд.

Баробари паҳн гардидани хабар дар бораи оғози шӯриш ҳукумати подшоҳӣ ба зудӣ чора андешид ва ба паҳши он ҳаракат намуд. Шӯриш дар Андиҷон, алаалхусус, шаҳри нав, ки асосан русҳо зиндагонӣ мекарданд, воҳимаро ба вучуд овард. Аз амалдорони истилогар сар карда то шаҳрвандони оддӣ ба саросема афтада, дар хонаи худ пинҳон шуданд. Ҳатто сарвари ноҳия, полковник Коншевский ҳам ба кӯча

набаромада, бо воситаи телефон қувваҳои ҳарбиро даъват намуд. Қувваҳои ҳарбӣ дар бадали се соат ба Андиҷон расида, аҳолии таҳҷоии дар шаҳри нав дучоромадаро тирборон карданд. Оқибат садҳо одамони ба шӯришгарон алоқа надошта аз дасти мустамликадорон нобуд гаштанд.

Худро озмуда бинед!

Муҳаммад Алӣ эшон — ...

17 майи соли 1898 ...

Паҳши исён

Соли 1898 баъди шӯриш подшоҳ Николай II генерал-губернатори Туркистон А. Вревскийро аз вазифа озод карда, вазифаи ӯро муваққатан ба зиммаи губернатори ҳарбии вилояти Сирдарё Н. Королков гузошт. Н.Королков нисбат ба дигар вакилони маъмурият миллатгаро, шахси он қадар хушнакунандаи аҳолии таҳҷой на фақат дар кишвар, балки дар доираи ҳукмронии империя ҳам шинохта мешуд. Ба зиммаи ӯ шахсан сарварӣ кардан ба экспедитсияи чазоро, ки барои несту нобуд кардани шӯришгарон таъин гардида буд, гузоштанд. Рӯзи 20 майи соли 1898 Н. Королков барои пешгирӣ накардани шӯриш губернатори ҳарбии вилояти Фарғона ва боз якчанд амалдоронро аз вазифаашон озод намуд.

Ҳукумати истилогар ҳаракат намуд, ки шӯришро тамоман паҳш намуда, иштирокдорони онро бешафқатона чазо диҳад.

Баъди паҳши ошӯб ду ҳазор нафар ҳабс гардиданд. Дар пеши назари халқ ошӯбгарон намоишкорона чазо дода шуданд. Дукчӣ Эшон ва ҳамсафони наздики ӯро ба дор овехтанд. Аз рӯи маълумотҳои манбаъҳо бармеояд, ки 380 нафар ба чазои қатл маҳкум гардидаанд. Вале

маъмурияти империя аз боз ҳам ғазаболуд шудани халқ ҳаросиданд. Алалхусус вазири ҳарбӣ А.Н.Куропаткин ба генерал -губернатори нав таъингардидаи Туркистон С.М.Духовской барқия фиристода, зиёд накардани шумораи қатлшавандагонро талабид. Дар он нишондод оид ба ҷазои ҳаёс иваз намудани ҷазои қатл баён гардида буд. Аммо ҷазои қатл, ки ба 22 нафар дода шуда буд, бетағйир монд.

Дар шӯриши соли 1898 аҳолии таҳҷой нишон дод, ки ҷони худро ба хатар гузошта, ба муқобили зулми истилогарон мубориза бурда метавонад. Онҳо ба даст силоҳ гирифта, барои ҳуқуқҳои поймолгашта, орзуву омолашон ҷанг карданд. Шӯриш беасар намонд. Он ба оммаи халқ роҳро барои озодӣ кушод, ҳазорон нафар одамонро ба муборизаи ғаёлона ба муқобили ҷабру зулми мустамлика илҳом бахшид.

Шӯриши соли 1898 ҳарчанд торумор гардида бошад ҳам, муборизаи халқҳои таҳҷоиро барои озодӣ ва истиқлол боздошта натавонист. Дар ҳудудҳои мухталифи кишвар ҳаракатҳои норозиёна дар намудҳои гуногун давом карданд. Баъди як сол, яъне 20 июни соли 1899 дар водии Фарғона боз як шӯриш оғоз ёфт. Ба муқобили мустамлика дар тамоми ҳудудҳои кишвар мубориза давом кард. Кишвари Туркистон дар империяи Россия ба ҳудуди аз ҳама ноором, ҳаракатҳои беисти норозиёна ва шӯришҳо табдил ёфт.

Худро озмуда бинед!

Н. Королков ...

25 июни соли 1898 — ...

Каторга (Бадарға) ...

20 июни соли 1899 ...

Хатоҳои шӯришгарон

Шӯриши соли 1898 дар Андичон оғозёфта чун дигар ошӯбҳои маҳалҳои дигар аз тарафи қувваҳои ҳарбии ҳукумати мустамликавӣ паҳн гардид. Азбаски таркиби шӯришгарон аз вакилони аҳолии оддӣ ташкил ёфта буд, онҳо на маҳорати ҳарбӣ доштанду на силоҳи зарурӣ. Бо ин аҳвол ба муқобили мустамликадорони хуб мусаллаҳгардида мубориза бурда, ғалаба ба даст овардани исёнгарон амри маҳол буд. Шӯриш оммаи васеи халқро ҷалб карда натавонист ва дар саросари кишвар паҳн ҳам нагардид.

Шӯришгарон бо ҳаракатҳои муқобили мустамликавӣ сараввал ба ҷабру зулм хотима гузоштани буданд. Аз оғоз то анҷом азбаски шӯриш тартиб ва интизоми қатъӣ надошт, ба мақсади пешгузошта ноил нагардид. Аз рӯзҳои аввал шӯриш пароканда ва бидуни нақшаи пухта гузаштанаш аён гардид. Ҳама дар як вақт шӯриш набардоштанд.

Алалхусус, Чибил бўлис, ки ба шӯришгарони Кетмонтеппа ва Кӯгарт сарварӣ мекард, ба ҷои ба Дукчӣ Эшон ба зудӣ ҳамроҳ шудан ба муқобили аҳолии руси гирду атроф мубориза бурда, ба хатогии тактикӣ роҳ гузошт. Баъзе табақаҳои аҳоли аз тарс, баъзеяшон аз нобоварӣ ба ғалабаи шӯриш ба ӯ ҳамроҳ нашуданд...

Ҳамин тавр, ба дараҷаи зарурӣ тайёри надидани Дукчӣ Эшон, беҳабарӣ аз соҳаи ҳарбӣ, кушоду равшан шӯриш бардоштани одамони хуб мусаллаҳнагардида ба мустамликачиён барои пахши шӯриш имконият дод. Ҳукумати мустамликавӣ, ки дар кишвар ҳукмрон буд, шӯришро пахш карда тавонист. Шӯриши Андичон на фақат маъмурияти кишвари Туркистон, балки ҳукумати империяи Россияро ҳам ба ташвиши калон гузошт. Баъди шӯриш тадбирҳои тахти назорати қатъӣ гирифтани аҳолии ҳар як ҳудуди кайфияташ норозиёна андешида шуд. Ҳар як ҷунбиши норозиёна бешафқатона пахш гардид.

Худро озмуда бинед!

Чибил бўлис — ...

Сабабҳои мағлубияти шӯриш...

Шарҳи истилоҳот:

Эшон — унвони раҳнамои дин, ки дар байни диндорон обрӯ пайдо кардааст.

Дукчӣ (*форсии дук*) — қисми риштапечонии чарх. Дукчӣ — ҳунарманде, ки дук месозад.

Казарма — (*итолиёвӣ хонача, қулба*) — бинои махсусе, ки қисми ҳарбӣ ҷойгир аст.

Каторга — ҷои гузарондани ҷазо барои ҷиноят, ки меҳнаташ хеле сахт буд.

Савол ва супоришҳо:

1. Сабабҳои сар задани шӯриши Андичонро гӯед.
2. Бешафқатона пахш кардани шӯришро дар кадом далелҳо дидан мумкин аст?
3. Чаро шӯриши Андичон мағлуб гардид?
4. Аҳамияти ошӯби мазкур аз ҷӣ иборат аст?

§ 20. АҲАМИЯТИ ҲАРАКАТҲОИ МИЛЛӢ-ОЗОДИХОӢ

Хусусиятҳои умумии шӯришҳои охири асри XIX

Дар нимаи дуюми асри XIX ҳаракатҳои миллӣ-озодихоӣ нишон доданд, ки кишвари Туркистонро ҳукумати подшоҳӣ бо роҳи истилогарӣ забт намудааст. Ҳудудҳои истилогардида ба таркиби империя ба сифати мустамлика дохил карда шуда, дар ин ҷо манфиатҳои сиёсӣ, иқтисодӣ ва геосиёсии империя ба мадди аввал гузошта шудааст. Кишвар ба манбаи ашёи хоми арзон, ба бозори тайёри маҳсулоти дар Россия тайёршуда, аҳолии он ба қувваи кории арзон табдил ёфт.

Дар нимаи дуюми асри XIX ҳаракатҳои миллӣ-озодихоӣ дар кишвари Туркистон пешбурда дар намудҳои гуногуни ошӯбҳои аҳолии акси худро ёфт. Сабаби ҳамаи он душвориҳои андозу ӯҳдадорихо, ба маъмурони подшоҳӣ хоинона хизмат кардани вакилони идораҳои маҳаллӣ, ба муҳоҷирони Россия тақсими карда додани замини кишт, афзудани нархҳо, бад будани шароити зиндагонӣ барин ҳолатҳо буданд. Ба ғайр аз ин набудани хизмати тиббӣ ба аҳолии, ба манфиати танҳо империя хизмат кардани истеҳсолот ва технологияҳои нав боиси дар гирдиҳамоиҳои норозиёна ба таври оммавӣ иштирок намудани вакилони аҳолии таҳҷой гардид. Ҳаракатҳои миллӣ-озодихоӣ дар миёнаҳои асри XIX рухдода дар ҳудудҳои мухталифи кишвар дар вақтҳои гуногун бардавом сурат гирифтанд.

Дар нимаи дуюми асри XIX аксарияти ҳаракатҳои миллӣ-озодихоӣ дар ҳудудҳои маълум ба амал омада бошанд ҳам, он дар саросари кишвар акси садо пайдо кард. Ҳар як исён барои дар дигар ҷойҳо сар задани норозигиҳо, ҳамчунин ба рӯҳияти одамон оиди мубориза ба муқобили мустамликачиён ва ба даст овардани озодӣ таъсири худро гузошт.

Аҳамияти шӯриш

Исёнҳо пахш гардида бошанд ҳам, аммо иштирокдорони он ба ҳудудҳои мухталифи кишвар гурехта, ҳаракатҳои худро идома доданд. Ҳаракатҳои миллӣ-озодихоӣ дар нимаи дуюми асри XIX ба амал омада бо дар онҳо иштирок намудани вакилони тамоми халқҳои кишвар аҳамият дорад. Баробари ин дар шӯришҳо вакилони табақаҳои мухталиф, яъне деҳқонон, ҳунармандон, пешвоёни дин, оқсақолони деҳа, мингбошиҳо, қозиён ва ҳатто заминдорони калон, савдогарон иштирок намуданд.

Аз ин шӯришҳо ҳукумати подшоҳӣ хуб дарк намуд, ки аҳолии таҳҷоии кишвар аз роҳи мустақилӣ ва озодӣ барнамегардад, ҳар гуна ҷабру зулм, назорату ҷазои саҳт онҳоро аз нияти некашон гардонда наметавонад.

Хукумати мустамликавӣ барои аз даст надодани кишвар зарурияти пеш бурдани сиёсати эҳтиёткоронаву ҷиддиро дарк карда, минбаъд барои сар назадани ошӯбҳо ҳаматарафа кор бурданро пеш гирифт.

Ҳаракатҳои миллӣ-озодихоӣ нимаи дуҷуми асри XIX дар таърихи ватанамон ба сифати истиклолияти миллӣ ва мубориза барои озодӣ мавқеи муҳим ишғол менамоянд. Ҳаракати миллӣ-озодихоӣ бо сарвари нафароне мисли Пулодхон, Курбонҷон додхон, Етимхон, Дарвешхон, Муҳаммад Алӣ эшон амалӣ шуд.

Дар ҳаракатҳои миллӣ-озодихоӣ нимаи дуҷуми асри XIX муборизаи сиёсӣ, иҷтимоӣ, иқтисодӣ, динӣ ва озодии миллии аҳолии Туркистон якҷоя ба амал омад.

Алқисса, ҳаракати миллӣ-озодихоӣ нимаи дуҷуми асри XIX қатъи назар аз ҳолати иҷтимоӣ, мансубияти миллии аҳолии кишвар мақсади умумии тамоми онҳо барои истиклолияти Ватан, озодии кишвару халқ буданаширо намоиш медиҳад.

Ҳаракатҳои миллӣ-озодихоӣ дар намуди миллӣ-озодихоӣ руҳ дод, зеро қувваи асосии ин исёнҳо оммаи васеи халқ буда, онҳо ба муқобили тартиботи мустамликачӣ мардонавор мубориза бурданд. Онҳо фарзандони ҳақиқии фидоии кишвар буданро дар амал нишон доданд ва бо ҷасорати худ аз саҳифаҳои таърихи Ватан ҷои муносиб ёфтанд.

Худро озмуда бинед!

**Дар шӯришҳо ... иштирок намуданд. Аҳамияти шӯришҳо — ...
Худудҳое, ки аз ҳама бештар норозигӣҳо ба амал омаданд — ...**

Савол ва супоришҳо:

1. Шӯришҳо дар охири асри XIX дар кадом худудҳои Туркистон васеъ паҳн гардиданд?
2. Дар бораи оқибат ва аҳамияти шӯришҳои охири асри XIX чихоро донистед?
3. Сабабҳои асосии сарзании ошӯбҳои охири асри XIX дар Туркистонро номбар кунед.
4. Ҷадвали зеринро пур кунед:

Раҳбари шӯриш	Санаи шӯриш	Сабабҳои шӯриш	Оқибатҳои шӯриш

ҚАРОҚАЛПОҚҲО ДАР НИМАИ ДУЮМИ АСРИ XIX —
ИБТИДОИ АСРИ XX

§ 21. ҚОЙГИРШАВИИ ХУДУДӢ ВА ҲАЁТИ ИЧТИМОИИ
ҚАРОҚАЛПОҚҲО ДАР НИМАИ ДУЮМИ АСРИ XIX —
ИБТИДОИ АСРИ XX

**Қароқалпоқҳо
дар асри XIX**

Қароқалпоқҳо таърихан дар соҳилҳои Урал, баъд соҳилҳои Волга, сипас дар канорҳои Арал ва ҳавзаҳои поёноби Сирдарё ҳаёт ба сар бурдаанд. Барои бодиянишин шудани онҳо бисёр омилҳо сабаб шудаанд. Ниҳоят, аввали асри XIX дар ҳавзаи поёноби Амударё тарафҳои ҷануб ва ҷануби ғарбии Арал ба тарзи ҳаёти муқим гузаштанд. Қароқалпоқҳо гоҳ ба ҳучуми қазоқҳо, гоҳ туркманҳо дучор гардида, барои ба шаҳрвандии хонии Хева гузаштан маҷбур гаштанд. Онҳо заминҳои саҳроии калони поёноби Амударё ва шӯрхокоро, ки об намебаромад, бо меҳнати машаққатнок азхуд намуданд. Ба тарзи ҳаёти муқим гузашта, бо деҳқонӣ шуғл варзидан дар ҳаёти қароқалпоқҳо мавқеи асосиро ишғол намуд. Баробари ин чорводорӣ ҳам дар ҳаёти қароқалпоқҳо соҳаи асосӣ гардид.

Дар миёнаҳои асри XIX қароқалпоқҳо ба тасарруфи хонии Хева гузашта, дар заминҳои ҳар ду соҳили дарё ва резишгоҳи баҳри Арал зиндагонӣ кардаанд. Теъдоди онҳо ҳамон вақт тақрибан аз 100 ҳазор нафар зиёд набуд. Заминҳое, ки ба қароқалпоқҳо дода мешуданд, мулки давлатӣ буда, онҳо ба ин заминҳо андоз супурдаанд. Ҳар гуна ӯҳдадорихоро ба иҷро расондаанд.

**Ҳаёти иҷтимоии
қароқалпоқҳо**

Дар қароқалпоқҳо уруғҳо (авлод) ба ҷамоаи овул тақсим гардида, дар он ҳам истифодабарӣ аз замин ба тарзи ҷамоавӣ сурат мегирифт. Авлодҳо барои каналҳои обёришаванда масъул буданд. Азбаски чорво мулки хусусӣ буд, ба он тамғаи уруғ зада, дар ҷароғоҳҳои ҷамоавӣ мечаронданд. Ҳар як овули қароқалпоқҳо ба як авлод мансуб буд. Барои он ки идоракунии қароқалпоқҳо созгор бошад, Муҳаммад Раҳимхон II «улуси қароқалпоқ»-ро ташаққул дод ва тамоми ҷамоаҳои қароқалпоқ ба таркиби ин улус дохил шуданд. Идоракунии улус дар ихтиёри хон буд. Уруғҳо ва қабिलाҳо ба гурӯҳҳои калон муттаҳид гардида, барои идоракунии онҳо амалдорони олии қаср — *оталиқ* ва *бегларбегӣ* (беки бекон) таъин шуданд. Барои идоракунии

баъзе вилоятҳо ҳокимон таъин гардида, одатан хешовандони наздики хон буданд.

Рӯҳониёни қароқалпоқ, эшонҳо, шахсони бонуфуз дар васояти алоҳидаи хонигарии Хева буданд. Дар байни қароқалпоқҳо ду намуди судҳо — суди қозихо ва суди бийҳо мавҷуд буд.

Худро озмуда бинед!

Дар аввали асри XIX қароқалпоқҳо ...

Қароқалпоқҳо дар ... зиндагонӣ кардаанд.

Дар миёнаҳои асри XIX ...

Ду намуди судҳо – ...

Ҳоҷагӣ ва машғулият

Қароқалпоқҳо дар нимаи дуюми асри XIX муқим гардида, деҳқонӣ дар ҳаёти онҳо мавқеи асосиро ишғол намуд. Вале қорводорӣ ҳам яке аз соҳаҳои пешбар шуда монд. Ҳангоми пурҷӯшу хурӯш будани қорҳои деҳқонӣ оилаҳои қароқалпоқҳо дар ҷои мусоиди киштзор манзили худро барқарор карда, меҳнат намудаанд. Дар чунин айём ба онҳо гурӯҳи роҳзанҳое нобаҳангом ҳуҷум меоварданд, ки бо зӯроварӣ сарват ҷамъ менамуданд. Қароқалпоқҳо аз бисёр молу мулк ва бисоти худ маҳрум мегаштанд. Дар чунин айём оқсақолони қароқалпоқ ба хони Хева бо илтимоси Ҳимоя аз ин роҳзанҳо саворагони худро ғусел мекарданд.

Дар ҳаёти қароқалпоқҳо моҳидорӣ ва шикор ҳам мавқеи муҳим дошт. Дар соҳилҳои Амударё, дар кӯлҳои наздику дури атрофи баҳри Арал моҳиҳо зиёд буданд, он барои бисёр оилаву авлодҳо манбаи асосии зиндагонӣ ба ҳисоб мерафт. Ҳатто қорвонҳои савдое, ки аз шарқ ба ғарб роҳ пеш мегирифтанд, моҳии намакзадаро ба миқдори зиёд аз ҳамин оилаҳои моҳидор гирифта мебурданд.

**Накшу нигори
қароқалпоқӣ**

Қароқалпоқҳо асосан бо тайёркунии маҳсулоти ба рӯзгор зарурӣ шугъл меварзиданд. Ашёи аз эҳтиёҷ зиёдатеъ ба бозор бароварда мешуд. Қароқалпоқҳо барои атрофи манзилгоҳи худро печонда гирифтани газвор, аз пашми шутур намадҳои гулдор мебофтанд. Дар санъати амалии халқии онҳо сохтани дарҳои қандақоришуда барои манзилгоҳ ва дигар асбобҳои рӯзгор, қолинбофӣ, санъати гулдӯзӣ ба дараҷаи баланд инкишоф ёфта буд. Он аз тараққиёти соҳаҳои ҳунармандӣ, ки талабу эҳтиёҷи ҳоҷагӣ ва зиндагонии қароқалпоқҳоро қонеъ месохт, алалхусуси, дар боби азнавкоркарди ҷӯбу устухон устоёни гулдасти буданашонро нишон медиҳад.

Машғулияти қароқалпоқҳо — ...

Кишоварзӣ дар қароқалпоқҳо — ...

**Муносибатҳои
авлодӣ ва
қабилавии
қароқалпоқҳо**

Дар асри XIX ҳам дар баъзе овулҳои қароқалпоқҳо муносибатҳои қавмӣ (уруғӣ) мустаҳкам ҷой дошт. Аз таркиби авлодони қабилҳои чинӣ — қипчоқ, манғиту кенагас иттиҳоди «чордах авлод» — арис (уруғ) ташкил ёфт. Дар байни арисҳо аз ҳама калонаш «чордах авлод» бошад, аз ҷиҳати нерӯи ҳарбӣ дар ҷои дуҷум арис — қўнғиротҳо меистоданд, ки шуллуқ ва ҷоунгурро муттаҳид сохта буданд. Дар онҳо заминро об, маҳсулоти чорво аз онҳо авлод ба ҳисоб рафта, ҳиссаи оқсақолони авлод, рӯҳониён ва бийҳо миқдори қалонери ташкил мебуд. Ин ҳолат дар нимаи дуҷуми асри XIX ҷараёни табақашавиро боз ҳам суръати баланд бахшид.

Идора қардани авлодҳои қароқалпоқ дар дасти бий ва оқсақолон буд. Бийҳои авлодро хони Хева таъин қарда, дар хусуси ба ин мансаб тасдиқ гардиданаш ёрлик мебуд. Бийҳо ба аъзои авлоди зердасташ барои айби содирқардашон ҷазо мебуд, ба одамони лоиқ доништаш тўхфаву ҳадя пешкаш менамуд. Вақолати бийҳое, ки ба боварии хони Хева сазовор мегардиданд, доманадор шуда, ба онҳо муруввати алоҳида зоҳир мегардид.

Дар нимаи дуҷуми асри XIX ба мақсади идора қардани тамоми авлодони қароқалпоқӣ, ситондани андозҳо, ба тартиб андохтани корҳои оид ба ўҳдадорҳои хизмати ҳарбӣ вазифаи *бекларбегӣ* таъин шуд. Барои идораи баъзе ноҳияҳо бошад, хон хешу ақрабо ва шахсони наздики худро ба ҳудудҳои поёноби Амударё ва ҳудудҳои соҳили Арал мефиристод. Бо мақсади мустаҳкам қардани асосҳои дини ислом ба байни халқи қароқалпоқ рӯҳониёни мусулмонро аз Хева фиристоданд. Ба зиммаи онҳо вазифаи ба мадрасаҳои Хева фиристодани ҷавонони соҳибистеъдод гузошта шуда буд.

**Урфу одатҳои
тарзи зиндагонӣ**

Муносибатҳои авлодӣ ҳоси қароқалпоқҳо буда, таъсири он ба оила ва муносибатҳои хешутаборӣ ба назар мерасид. Ҳар як авлод барои мустаҳкам қардани қавми худ ҳаракат менамуд.

Юртаи қароқалпоқҳо.

Ҳар як авлод маросими худро оид ба дафн дошта, қабристонашон ҳам алоҳида буд. Мувофиқи анъана ба қабристон авлиёи машҳур ё ки шахсони ба дараҷаи пирӣ расидани ҳамин қавм дафн гаштаанд.

Дар маросимҳои тӯй иштироки тамоми аъзоёни авлод шарт буд. Умуман, қароқалпоқҳо то давраи дурударози гузаштан ба ҳаёти муқимӣ дар қараёни ташаққулёбӣ чун халқ арзишҳои ба ҳуди хоси маънавию моддӣ ба вучуд оварданд. Тарзи ҳаёте ташаққул ёфт, ки асосашро меҳру оқибат, ғояҳои инсонпарварӣ ташкил меод. Дар дostonҳои мухталиф, аз қабилҳои «Қирққиз» ва дигар dostonҳо, ки ба мулки маънавии халқҳои туркӣ табдил ёфта буд, мардиву нотарсӣ, садоқат ба Ватан, муҳаббати соф, ору номус устувор буд. Ғояҳои мазкур аз ҳаёти халқи қароқалпоқҳо мақоми муҳим пайдо намуд.

Худро озмуда бинед!

«Чордах авлод» — ...
Урфу одатҳо — ...

Бекларбегӣ — ...
Бийҳои авлодӣ — ...

Савол ва супоришҳо:

1. Қароқалпоқҳо дар миёнаҳои асри XIX дар кадом ҳудуд зиндагонӣ кардаанд?
2. Дар нимаи дуюми асри XIX идоракунии авлодон чӣ тавр сурат гирифта буд?
3. Намудҳои машғулиятҳои асосии қароқалпоқҳо номбар кунед.
4. Маросимҳои тӯю дафни қароқалпоқҳо чӣ тавр будааст?

§ 22. АНДОЗҲО ВА ӮҲДАДОРИҲО. ОШӮБҲОИ ХАЛҚӢ

Намудҳои андоз ва ўҳдадорӣ

Қароқалпоқҳо ҳам чун шаҳрвандони хонии Ҳева андозҳои мавҷудаи ҳамондавраи хониро супурда, ўҳдадорихоро ба ҷо овардаанд. Андозии замин аз аҳоли–солғут, ғойдаи рӯхонӣ–андозии **ушр** рӯёнда шудааст. Ҳангоми набардҳо қароқалпоқҳо ҳам андозии **пули дег**-ро додаанд.

Ҳар як оилаи чорводор барои аз чил як ҳиссаи чорвоиаш ба тариқи андоз закот месупурд. Дар нимаи дуюми асри XIX аз аҳоли барои 40 чорвои калони шохдор 9 сӯм, 40 сар гӯсфанду буз 2 сӯму 50 тин закот гирифта шудааст.

Ғайр аз пардохти андозҳо қароқалпоқҳо ба иҷро намудани ўҳдадорӣҳои мухталиф маҷбур буданд. Ўҳдадорӣ аз ҳама душвор ин буд:

аз ҳар як оила як нафар мард 12 рӯз ба корҳои кофтани ҷӯй сафарбар мегардид. Тамоми душвориҳои ӯҳдадориҳо ба зиммаи аъзои оддии авлод меафтод. Ҳангоми ҷангҳо ба хизмати ҳарбӣ ҷеғ задани аҳоли ҳам яке аз ӯҳдадориҳои асосӣ ба ҳисоб мерафт. Дар ин айём ҳар як ҷамоа аз 1000 то 2000 аскар медод. Ҷамоаҳое, ки аскар намефиристонданд, андоз иловагӣ медоданд. Ҳангоми сафарбарӣ аз ин ҷамоаҳо аз 180 ҳазор то 250 ҳазор сӯм пул ҷамъ кардаанд. Дар давоми ин набардҳо аз байни қароқалпоқҳо ҳам ҷанговарони баҳодур ба воя расида, онҳо аз илтифоти хон баҳравар гаштаанд.

Ҷамадориҳои аҳоли.

Худро озмуда бинед!

Пули дег — ... Ҷамадориҳо — ... Солғут — ...

Шӯришҳои халқӣ

Дар охири ҳукмронии хони Ҳева Муҳаммад Аминхон (1845—1855) таҳдиди Россияи подшоҳӣ ба Осиёи Миёна пурзӯр гардид. Онҳо сарварони туркман ва бийҳои қароқалпоқро ба хони Ҳева муқобил гузошта, ба пароканда кардани хонигарӣ кӯшидаанд. Боз байни хонии Ҳева ва аморати Бухоро низоъҳои худудӣ ҳам буданд. Хони Ҳева ҷораҳои пурзӯр кардани мудофиаро дид. Он бошад, хароҷоти зиёдеро металабид. Ба мақсади пур кардани ҳазинаи холишуда миқдори андоз ба аҳоли афзуд. Россияи подшоҳӣ халқҳои ўзбек, туркман, қирғиз, қазоқ ва қароқалпоқро ба ҳам муқобил гузошта, ҳатто сиёсати бо пули калон ба даст овардани дили сарварони авлодони туркман, қароқалпоқ, қирғиз, қазоқро пеш бурд.

Оқибат соли 1855 тахти сарпарастии *Эрназарбий*, ки аз қабилани қўлдовлии қароқалпоқҳо буд, шӯриш сар зада, қароқалпоқҳо эълон намуданд, ки минбаъд онҳо ба хонии Ҳева итоат намеkunанд. Эрназарбий Зарлиқро, ки сардори яке аз авлодони қазоқ ва тахти таъсири империяи Россия буд, хон эълон карданӣ ва ба зерии таъсири Россия гузаштанӣ буд. Империяи Россия ҳамин қабил шӯришу исёнҳоро на танҳо бо пулу маблағ таъмин кардааст, балки ба расондани кўмаки ҳарбӣ ҳам кӯшидааст.

Аҳолии бодиянишини хонии Хева.
Асри XIX.

Шӯришгарон кӯшуни калони ба муҳосира гирифтаи онҳоро дида байнашон норозигӣ ба амал омада, Эрназарбийро парронданд. Гуруҳҳое, ки Эрназарбийро дастгирӣ мекарданд, бо роҳҳои хуфӣна аз қалъа баромада, аз ҳисори Оқмасҷид паноҳ ёфтанд, ки русҳо соли 1853 истило карда буданд. Онҳо ба ҳукумати подшоҳӣ муроҷиат карданд, ки қароқалпоқҳоро ба шахрвандии империяи Россия қабул кунад. Муроҷиати баъзе оқсақолу бийҳоро, ки барои аз номи халқи қароқалпоқ ҳарф задан ҳуқуқ надоштанд, вазоратҳои қароқалпоқ ва ҳарбии Россия дастак карда, бо баҳонаи «тамоми қабилаҳои туркӣ ба Россия ҳамроҳ карда шудани худро пурсида муроҷиат мекунанд, онҳо дар таркиби хонии Хева ва Қўқанд буданро намехоҳанд» савъю кӯшиши худро хаспӯш карданд.

Солҳои 1858—1859 баъзе авлодони қароқалпоқ боз шӯриш бардоштанд. Шаҳри Қўнғирот ба маркази шӯриш табдил ёфт. Хони Хева ба мақсади ҷазодиҳии бешафқатона ва торумори шӯришгарон қувваҳои ҷанговари туркманро бо сардории *Отамуродхон* сафарбар намуд. Оқибат шӯриш бешафқатона паҳш гардида, маркази исён – шаҳри Қўнғирот вайрон шуд.

Бонуи қароқалпоқ.

Бисёр қароқалпоқҳо ба таркиби империяи Россия ҳамроҳ нашуда, бо халқи хамхуну ҳамдили туркӣ – ўзбекон якҷоя зиндагонӣ карданро хуб мефаҳмиданд.

Азбаски решаҳои ин халқҳо як буд, хоҳиши дар сарзамини ягонаи туркӣ ҳаёт ба сар бурдан устуворӣ дошт.

Баъди он ки хонии Хева ба вассали ҳукумати подшоҳӣ табдил ёфт, нисбати қароқалпоқҳои шўъбаи Амударё ҷабру зулм пурзӯр гардид. Дар волостҳои Бийбозор ва Нуқус ба муқобили

мустамликадорон таҳти сарпарастии Бобо Гўклан шўриши халқӣ ранги чиддӣ гирифта, қариб даҳ сол (1881—1891) давом кард.

Азбаски вазъияти деҳқонон душвор гардид, соли 1900 дар волости Нукус ва бекигарии Қўнғирот норозигиҳо ба амал омаданд. Онҳо аз ҷониби ҳукумати истилогар бешафқатона паҳш гардиданд.

Худро озмуда бинед!

Муҳаммад Аминхон ...
Маркази шўриш — ...

Отамуродхон — ...
Зарлик — ...

Эрназарбий...
Бобо Гўклан...

Савол ва супоришҳо:

1. Қароқалпоқҳо кадом намудҳои андоз месупурданд?
2. Дар низоми андози хонигариҳои ўзбек ва қароқалпоқҳо чӣ гуна монандӣ ҳаст?
3. Аҳамияти шўриш таҳти сарпарастии Эрназарбий дар чист?
4. Моҳияти шўришҳо дар нимаи дуоми асри XIX аз чӣ иборат аст?

§ 23. ҚАРОҚАЛПОҚҲО ДАР ТАРКИБИ ГЕНЕРАЛ-ГУБЕРНАТОРИИ ТУРКИСТОН

**Тағйиротҳо дар
ҳаёти қароқалпоқҳо
баъди шартномаи
Гандумиён**

Баъди аз тарафи хонҳои Хева маҳдуд сохтани ҳаёти бодиянишини қароқалпоқҳо дар фурсати кўтоҳ онҳо дар хонигарӣ чанд ноҳияи нави кишоварзиро ташкил намуданд. Солҳои 70-уми асри XIX онҳо амалан ба ҳаёти муқимӣ гузаштанд.

Қароқалпоқҳо заминҳои бекорхобидаи ҳар ду соҳили Амударёро азхуд намуда, шолӣ, гандум, чав ва пахта рӯёнданд. Соли 1868 яке аз рўзномаҳои Россия чунин навишта буд: «Ҳунари асосӣ ва ягонаи ин халқ деҳқонист, ба шарофати меҳнатдӯстӣ заминҳои қароқалпоқ хуб обёрӣ мегардад ва дар ягон ҷо, ҳатто дар маҳале, ки бо кўмаки чиғир об бароварда мешавад, камчини об ба назар намерасад».

Баъди ҷуриши истилогаронаи соли 1873-юми кўшунҳои ҳукумати подшоҳӣ ба хонии Хева ва имзои шартномаи Гандумиён заминҳои қароқалпоқии соҳили рости Амударё ба Россия ҳамроҳ карда шуданд. Дар ин ҷо шўъбаи Амударё ташкил ёфт, ки ба таркиби вилояти Сирдарёи генерал-губернатории Туркистон медаромад. Қисми ками аҳоли, ки дар соҳили чапи Амударё мезист, дар таркиби хонии Хева монд.

Теъдоди қароқалпоқҳои шўъбаи Амударё ба 70 ҳазор нафар расида,

Шикори моҳӣ дар Арал.

48,6 Ҷоизи тамоми аҳолии ин минтақаро ташкил меод. Муҳоҷирони россиягӣ ҳазор нафар буда, дар шаҳракҳои Петро-Александровск (ҳозира Тӯрткӯл), Уралск ва деҳаи Нукус истиқомат мекарданд.

Ақсарияти онҳо соли 1875 ба низоми нави дар бораи хизмати ҳарбӣ аз тарафи ҳукумати подшоҳӣ қабулшуда сар нафуроварда, ба ин ҷо бадарғашуда казакҳои Урал буданд. Онҳо асосан бо шикори моҳӣ шугл мебарзиданд.

Дар ҳудуди хонии Ҳева теъдоди қароқалпоқҳо 3,8 Ҷоиз, яъне қариб 25 ҳазор нафарро ташкил меод. Аз тарафи империяи Россия ҳамроҳ карда гирифтани ҳудудҳое, ки қароқалпоқҳо мезистанд, боиси пурзӯр гардидани зулму истибод аз болои онҳо гардид.

70 Ҷоизи зиёди қароқалпоқҳое, ки дар ҳар ду ҳудуд истиқомат мекарданд, деҳқонони беамин буда, онҳо зархарид ба ҳисоб меарфтанд.

Ҳамроҳ карда гирифтани ҳудудҳои қароқалпоқнишин аз тарафи империяи Россия ва ворид гардидани сармояи Россия муносибатҳои пуливу тиҷоратӣ ва судхӯриро шиддат бахшид. Дар соҳаҳои пахтаозакунӣ ва моҳидорӣ аввалин корхонаҳои саноатӣ пайдо шуданд. Дар онҳо вакилони аҳолии таҳҷой ҳам кор мекарданд.

Солҳои 70-уми асри XIX дар маркази маъмурии қароқалпоқҳо — Чимбой муносибатҳои савдову тиҷорат ривҷу раванқ ёфт. Аз ин рӯ, бозори шаҳр ба вучуд омад, ки аз ҷиҳати иқтисодӣ аҳолии ноҳияҳоро муттаҳид месохт. Ҳунарманд ва деҳқонҳо рӯзи бозори қароқалпоқҳо маҳсулоти худро барои фурӯш ба Чимбой меоварданд.

Худро озмуда бинед!

Шӯъбаи Амударё — ...

Соли 1873 — ...

Казакҳои Урал — ...

**Тағйиротҳои
иҷтимоӣ-иқтисодӣ**

Чимбой марказҳои асосии иқтисодии байни империяи Россия ва хониҳои Хеваро бо ҳам мепайвастан. Дар ин ҷо бисёр дӯконҳо буда, дар назди бозор қорвонсарой мавҷуд буд. Аввалин беморхона ва мактабҳо пайдо гардиданд. Аммо онҳо ба қадри кофӣ набуданд. Аз он ҷумла, соли 1914 дар маҳалҳои қароқалпоқнишини ҳамагӣ 200 нафар донишомӯз дар чор мактаби таҳсили умумӣ таҳсил мегирифтанд, ду беморхона ва пункти фелдшерии дорои се шифокор қор мекард.

Дар байни деҳқонон ва қорводорон заминдорону мулкдорони қалон пайдо шуданд. Баъзе бийҳо ва юзбошиҳо, муллову эшонҳо то 15 ҳазор таноб (1 таноб 2500 метри мураббаъ) замин дошта бошанд, аз он деҳқонони оддӣ 1–2 танобро ташкил медод.

Табақабандии аҳоли дар қароқалпоқҳо мувофиқи миқдори қорвоёшон ҳам муайян гардидааст. Мувофиқи маълумотҳои солҳои 1871—1872 ақсарият аз ҷониби авлод соҳиби қорвои худ набуданд, баъзе сарватмандон то ҳазор сар қорвои қалони шохдор ва 1,5 ҳазор ғусфанду барра доштанд.

Деҳқонони қашшоқ ба қасоди дучоршуда ба заминдорони қалон ва бойҳо мутеъ шуда монданд. Аз ҷониби сарватманди ҷамоа ба сифати қўмак ба ақрабони худ заминро бо шарт «жармши» — нисфи ҳосил ба ихтиёрашон медод. Деҳқонони беэмин ба қорво корҳои ниҳоят вазнинро ба ҷо меоварданд. Қорводорон ба заминдорони сарватманд барои аз қорво заминашон истифода бурдан онҳоро ба қор қардан маҷбур менамуданд.

Худро озмуда бинед!

Машиғулиятҳои онҳо — ...

«Жармши» — ...

Чимбой — ...

Савол ва супоришҳо:

1. Дар ҳаёти зиндагонии қароқалпоқҳо баъди истилои русҳо чӣ гуна тағйирот ба амал омад?
2. Муносибатҳои авлодӣ, қабилавии қароқалпоқҳо, низомии идора чӣ гуна буд?
3. Дар бораи муносибатҳои моливу пулии қароқалпоқҳо чиро доништа гирифтед?
4. Дар даври кадом хони Хева «Улуси қароқалпоқ» ташаккул ёфт?

§ 24. ФАРҲАНГИ ҚАРОҚАЛПОҚҲО ДАР НИМАИ ДУЮМИ АСРИ XIX — ИБТИДОИ АСРИ XX

Эҷодиёти шифоҳии халқ

Халқи меҳнатдӯсти қароқалпоқ, ки аз пайи ҳаёти ором аз як манзил ба манзили дигар дар давоми асрҳо кӯчида мегашт, имконияти пурра нигоҳ доштани ёдгориҳои фарҳангии моддиро надошт.

Истеъдоди халқ дар эҷодиёти ғании назми шифоҳӣ ифода ёфтааст, ки дорои жанрҳои зиёд буд. Дар байни онҳо аз мақолҳо, ҳикматҳо, лапарҳо, сурудҳои насихатӣ — «аталар сӯзи» ба таври алоҳида ҷудо шуда меистоданд. Дар эҷодиёти шифоҳии халқи қароқалпоқ ба воситаи қаҳрамони ханда – симои Ҷумибек лаққӣ разилӣ, бадӣ, душманӣ, золимӣ барин иллатҳои манфиро бо роҳи ҳаҷв ғош намуда, меҳнатдӯстӣ, неқӣ, қаҳрамониро мадҳ намудаанд. Эҷодиёти шифоҳии халқи қароқалпоқ бо мазмуни бикр ва мардумӣ доштан фарқ мекунад. Дарачаи баланди маданияти маънавии халқ дар ӯланҳои мусиқӣ, достонҳои халқӣ, ки аз як авлод ба авлоди дигар рафта мерасанд, нигоҳ дошта шудаанд.

Дар байни халқ усулҳои достони фолклори қароқалпоқ машҳур буд. Достон асари шеърӣ дар бораи қаҳрамон буда, дар он ҳаҷрати бузурги баҳодурони мард дар роҳи бахту саодат ва фаровонии халқ мадҳ гардидааст. Дар байни онҳо достони «Қирқиз» («Чилдӯхтарон») ҷудо шуда меистад. Дар достон гуфта мешавад, ки духтари ҳукмдор Оллоёр — Гулоим аз падар замини ҳосилхези Мӯйелиро тӯҳфа мегирад. Дар ин ҷо Гулоим ва чил канизаки ӯ ҳисори мустаҳкаме барпо мекунад. Душманон ба Сарқӯб ҳуҷум оварда, падари Гулоимро ба қатл мерасонанд. Заминҳои Сарқӯб тороҷ гардида, бисёрии сарқӯбиҳоро асир гирифта мебаранд. Гулоим ва канизаҳои ӯ ба муқобили душман бархоста, қароқалпоқҳоро аз дасти душман озод мекунад ва ба сарзаминашон озодиро бармегардонанд. Дар ин кор ба Гулоим ошиқи ҳоразмӣ ӯ баҳодур Арслон кӯмак мерасонад. Ҷояи асосии достон эҳсоси баланди ватандӯстӣ ва муҳаббати самимӣ ба Ватан ва халқи худ аст. Достони «Қирқиз» имрӯзҳо яке аз ганҷинаҳои эҷодиёти шифоҳии халқ ба ҳисоб меравад.

Бахшии қароқалпоқ.
Асри XIX

Ўмирбек лаққӣ — ...
«Чилдухтарон» — ...

Гулоим — ...
Достонҳо — ...

Илму фан

Охири асри XIX — ибтидои асри XX қароқалпоқҳо соҳиби чанд мадраса буда, аз ҳама калонашон мадрасаҳои Қорақум эшон ва Тош буданд. Мадрасаи Қорақум эшон дар миёнаи асри XIX сохта шудааст. Сараввал вазифаи масҷидро ба иҷро расондааст. Мадрасаи Тош соли 1841 аз тарафи ҳокими Манғит Хўҷаниёз қад афрохтааст. Дар мадраса таълим дар ду марҳила буда, дар марҳилаи аввал грамматикаи забони арабӣ омӯзонда шавад, дар марҳилаи минбаъда донишҳои динӣ-ҳуқуқиро таълим медоданд.

Дар охири асри XIX осори хаттии қароқалпоқҳо ба тақомул шурӯъ кард. Номи шоирони қароқалпоқҳо аз қабилҳои Қўнхоча (1799—1880), Оташ Олшинбой (1788—1875), Аҷиниёз (1824—1878) машҳур гардид. Онҳо шахсони донишманд буда, тақдири худро бо тақдири халқашон пайвастаанд. Масалан, Қўнхоча эҷодиёти худро ба инъикоси ҳаёти аҳли оддии овул, меҳнату зиндагонии онҳо бахшидааст. Вай тартиботи беадолатонаро саҳт мазаммат намудааст.

Аҷиниёз Қасибой ўғли (тахаллусаш Зевар) дар мактаби кўҳнаи Мўйнок, баъд дар мадрасаи Шерғозихони Хева таҳсил намудааст. Дар байни зиёиёни қароқалпоқ аввалин шуда ба дараҷаи охунд (шахси донишманду босавод, сарояндаи пурмахорати достонҳои мардумӣ) расидааст. Забонҳои ўзбекӣ, қазоқӣ, туркмениро хуб медонист. Дар достони «Бўзатов»-и шоир ҳаёти халқи қароқалпоқ, алаҳхусус, воқеаҳои, ки боиси аз як маҳал ба маҳали дигар кўч бастани онҳо мегардид, бо маҳорати баланд тасвир гардидааст. Аз мероси адабии Аҷиниёз то ба мо қариб 100 шеърҳои достон расида омадааст. Шеърҳои ӯ саршор аз ғояҳои ватанпарвариву инсонпарварианд. Достони ӯ «Қиз Менгеш билан айтишув» дар байни халқ машҳур буд. Дар бораи ҳаёт ва эҷодиёти ӯ нависандаи қароқалпоқ К. Султонов романи «Аҷиниёз»-ро навиштааст.

Бердак.

Бердақ (1827—1900) шоири бузурги қароқалпоқ мебошад. Вай ба қабилаи кўнгирот мансуб буда, дар соҳили Арал таваллуд ёфтааст. Дар мактаби овул, сипас дар мадрасаи Қорақум эшон таҳсил намудааст. Аз 20-солагӣ шеър навиштааст ва дар давоми ним аср дар мавзӯҳои мухталиф ӯланхоро бофтааст. Бердақ эҷодиёташро ба халқи худ бахшида, асарҳои абадзинда таълиф намуд. Яке аз шеърҳояш «Барои халқ» ном гирифтааст. Дар шеърҳои вай эҳсосоти сиёҳкунандаи зулм, зиндадилӣ устуворӣ дошт. Аз он ҷумла, достони «Аҳмак подшоҳ» дорои қувваи бузурги таъсиргузори буд. Дар мавзӯҳои таърихӣ асарҳои шоир «Авлодон», «Омонгелди», «Ойдӯстбӣ», «Эрназарбӣ» иншо гардида, қаҳрамонҳои халқи худро бо фахр тараннум сохтааст.

Дар ибтидои асри XX анъанаҳои демократиро дар адабиёти қароқалпоқ вакилони авлоди нав Умар, Қулимбет, Сарибой, Қулмурот, Содик давом доданд.

Худро озмуда бинед!

**Қўнхоча – ...
Бердақ – ...**

**Зевар – ...
Мадрасаҳо – ...**

Чамбааст мекунем!

- ▶ Дар нимаи якуми асри XIX, дар зери ҳукмронии хони Хева ба ҳаёти муқим гузаштан;
- ▶ Машғулиятҳои асосӣ: кишоварзӣ, моҳидорӣ, ҳунармандӣ;
- ▶ Соли 1873 — ташкили шӯъбаи Амударёи генерал-губернатории Туркистон, пеш рафтани муносибатҳои моливу пулӣ;
- ▶ Андозҳо ва ӯҳдадорихо: закот, солғут, ушр; ҷўйканӣ; навкарӣ;
- ▶ Бердақ, Қўнхоча, Оташ Олшинбой, Ачиниез.

Савол ва супоришҳо:

1. Кадом шаклҳои эҷодиёти шифоҳии халқии қароқалпоқҳо ривоч ёфта буд?
2. Мазмуни достони аз ҳама машҳури қароқалпоқҳо «Қирқиз»-ро гуфта диҳед.
3. Дар бораи эҷодиёти Ачиниез чиро медонед?
4. Достонҳои таърихӣ Бердақро номбар кунед.
5. Чадвали поёниро пур кунед:

Ҳудуди истиқоматӣ	Андоз ва ӯҳдадорихо	Шӯришҳо	Фарҳанг

ҲАРАКАТИ ҶАДИДҲО ВА АҲАМИЯТИ ОН ДАР ҲАЁТИ ИҶТИМОӢ-СИЁСӢ ВА ФАРҲАНГИИ ТУРКИСТОН

Дар натиҷаи омӯзиши боб инхоро доништа мегиред:

- ▶ сабабҳои пайдоиши ҳаракати ҷадидҳо;
- ▶ мақсад ва вазифаҳои ҷадидҳо;
- ▶ нақши намояндагони ҳаракати ҷадидҳо дар ҳаёти иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва фарҳангии Туркистон;
- ▶ натиҷаҳо ва аҳамияти ҳаракати маорифпарварон дар Туркистон.

§ 25. БА ВУҶУД ОМАДАНИ ҲАРАКАТИ ҶАДИДҲО

**Шароити пайдо-
шаии ҳаракати
ҷадидия дар
Осиёи Миёна**

Забт гардидани хонигарихи Осиёи Миёна аз тарафи империяи Россия, ба таназзул рӯ овардани ҳудуди мазкур, ақиб мондани он аз давлатҳои тараққиёфтаи ҷаҳон дар бисёр соҳаҳо ба ақибмонӣ, поймол гардидани арзишҳои миллии оварда расонд. Дар соҳаи маориф ҳам бо назардошти манфиатҳои империя сиёсате пеш бурда шуд, ки боиси дар гирдоби бесаводӣ мондани аҳолии таҳҷой, дар ақибмондагӣ нигоҳ доштани онҳо гардид.

Дар Туркистон аксари аҳоли баробари ҳаракати миллии-озодихоӣ ба муқобили мустамликадорӣ нигоҳ доштану ғанӣ сохтани худшиносӣ, маданият ва маънавияти миллии худро ягон рӯз ҳам фаромӯш накард. Аз ҷиҳати ҳарбӣ дар Осиёи Миёна бартарият доштани империяи Россия барои муборизаи ошкоро бурдани аҳолии таҳҷой имконият намерод. Аз ин рӯ, одамоне, ки эҳсоси Ватан, миллат, халқро хуб дарк карда буданд, алаҳхусус, зиёӣён, роҳи ба озодӣ мебардаи халқро дар эҳёи маърифат донистанд. Онҳо чунин меҳисобиданд: халқро маърифатнок накарда, истиклол ба даст намеояд. Зиёӣён барои дар байни аҳоли паҳн кардани ғояҳои пешқадам низоми маорифро воситаи асосӣ меҳисобиданд. Ҳаракати зиёӣёни миллии кишвар дар боби нав кардани ҷамъият ва ислоҳ кардани он бо номи ҷадидия ба майдон баромад.

Аз нимаи дуюми асри XIX сар карда дар Туркистон ҳаракати маорифпарварӣ ба вучуд омад.

**Ба вучуд омадани
ҳаракати
ҷадидия**

Тағйироти ҳар як ҷамъият аз шароити таърихӣ давр намоён мегардад. Дар ин тағйиротҳо мақоми шахсони таърихӣ, алаҳхусус, зиёӣён ақс ёфта, ҳар яки онҳо ғояҳои хоси пешқадамро пеш мебаранд. Зиёӣён барои дарёфти роҳҳои ҳаллу фасли муаммоҳои иҷтимоиву иқтисодии ҷамъият ҳаракат мекунанд. Ҳамин чароён дар нимаи дуюми асри XIX дар Қрим, паси Қафқоз, Туркистон барин ҳудудҳое, ки ба таркиби империяи Россия дохил буданд, аморати Бухоро ва хонии Хева, ки ба протекторати империяи Россия табдил ёфта буданд, рӯй дод. Дар нимаи дуюми асри XIX зиёӣёни зери юғи мустамлика ҷунбишро оғоз намуданд, ки ба маърифатнок кардани халқи худ ва баланд бардоштани дараҷаи инкишофи онҳо нигаронда шуда буд.

Маорифпарвари тотор-қрим Исмоил Ғаспиралӣ (1851–1914) асосгузори ҳаракати ҷадидизм мебошад, ки дар байни тамоми халқҳои туркизабон паҳн гардидааст. Вай донишҳои динӣ ва дунёвиро амик омӯхта, бо тараққиёти ҷаҳон ошно гардида, чанд забони хоричӣ, фарҳанги халқҳои мухталифро аз бар намуд. Ў дар асоси дониши хеш дунёи Шарқу Ғарбро муқоиса карда, роҳҳои ба даст овардани тараққиёти халқҳои мусулмони туркиро ҷуст.

Исмоил Ғаспиралӣ соли 1884 дар шаҳри Боғчасарои Қрим ба аввалин мактаби ҷадидӣ асос гузошт. Вай дар асоси барномаи таълимии ҳудаш таҳия намуда китоби дарсӣ навишт. Мувофиқи дастури мазкур дар бадали 40 рӯз 12 донишомӯз савод баровард. Усули мазкур «Усули савтия» — усули овози ҳарф, яъне бо номи «усули ҷадид» васеъ паҳн гардид.

Ҳавлии мактаби ҷадидӣ.

Соли 1888 китоби «Роҳбари муаллимин ё ки ҳамроҳи муаллимон» ҷоп гардид. Дар он низоми таълим, гузарондани ташкили дарс дар мактабҳои усулҳои нав, ҷиҳозонидани синфхонаҳо, ҷадвали дарс, таътилу имтиҳонот баён гардида буд.

Калимаи «ҷадид» аз забони арабӣ гирифта шуда, маънояш «нав» аст. Ҷадидон чунин меҳисобиданд: Империяи Россия сараввал

низомии маорифи халқҳои дар зери мустамликааш бударо бояд нав карда, соҳаи таълимашро ислоҳ намуда, ба ҷавонон баробари илмҳои динӣ фанҳои дунёвӣ ҳам омӯзонда шавад. Онҳо ғояи зарурати дар мактабу мадрасаҳои мусулмонӣ ба ҷавонон омӯзондани таълими динӣ, забонҳои арабӣ, форсӣ ва русӣ, тиббиёт, кимиёро пеш мебарданд.

**Пахншавии
ҳаракати ҷадидӣ
дар Осиёи Миёна**

Қувваҳои тараққипарваре, ки истиқболи миллатро дар кишвари Туркистон фикр мекарданд, қариб дар байни ҷамаи табақаҳои аҳоли — ҳунарманд, деҳқон, савдогар, мулкдор, уламо буданд. Дар боби васеъ паҳн гардидани ғояи ҷадидӣ рӯзномаи «Тарҷимон» нақши калон дошт. Соли 1893 ба Тошканд, Самарқанд ва Бухоро ташриф овардани Исмоил Ғаспиралӣ ба васеъ паҳн гардидани ғояҳои маорифпарварӣ тақон бахшид. Соли 1893 дар Бухоро аввалин мактаби усули нав ба ғаъолият оғоз кард. Баъдтар ин қабил мактабҳо дар дигар ҳудудҳо ҳам сершумор гардиданд.

Ҷадидони Осиёи Миёна дар роҳи маорифпарварӣ баробари омӯзиши таҷрибаи зиёӣро қиммат аз ғояҳои пешқадами тараққиҳонони дигар мамлакатҳо ҳам истифода бурданд. Синну соли иштирокдорони ҳаракати тараққиҳонони Осиёи Миёна аз вакилони ҳаракатҳои пешқадами мамлакатҳои дигар фарқ мекард. Соли 1910 аз ҷамаи хурдии онҳо Абдулҳамид Чўлпон 13 сол, аз ҷамаи калонсолон Маҳмудхўҷа Беҳбудӣ 36 сол доштанд.

Инкишофи ҳаракати тараққиҳонон дар ду марҳила сурат гирифтааст. Марҳилаи аввал ҳаракати ҷадидия, ки аз маорифпарварӣ оғоз ёфтааст, соли 1917 ба марҳилаи дууми худ — ба ҳаракати намудаш сиёсӣ табдил ёфтааст.

Ҳаракати тараққипарварии миллии Осиёи Миёна мувофиқи хусусиятҳои ҳудудиаш ба ҷадидони Туркистон, Бухоро ва Хева тақсим мегардад. Таркиби асосии ҷадидони Туркистонро зиёӣён ташкил карда, онҳо пешсафи мубориза ба муқобили сиёсати мустамликадорӣ империяи Россия буданд. Онҳо ояндаи Туркистонро, ки ҳукумати подшоҳӣ онро ба сифати манбаи ашёи хом табдил дода буд, дар мустақилӣ, ба сифати давлати мутараққӣ دیدанро орзу менамуданд. Дар аввалҳои асри XX қувваҳои тараққипарвари ташаккулёфта ба талаби замони ҷавобгӯ набуданаш, низоми идораи давлат дараҷаи зиндагонии халқ паст буданаш ва зарурати тағйир додани онро амиқан дарк карданд.

Ҳаракати зиёӣёни миллии Бухоро нисбати кишвари Туркистон дар шароити ниҳоят душвор ба вучуд омад. Таркиби он асосан аз зиёӣён, дўкандорони хурд, омўзгорон, ҳунармандон, савдогарон иборат буд.

Исмоил Ғаспиралӣ.

Чадидон бо як қатор талабҳо дар соҳаи иқтисод ва идора, аз он ҷумла, талаби кам кардани андозҳо ҳам ба майдон баромаданд. Ҳамчунин, чадиҳои Бухоро ба муқовимати баъзе муллоҳои мутаассиб, ба маҷрои куҳнагароён, ки навгонӣ ва ислохотро ҷашми дидан надоштанд, дучор омаданд. Аз соли 1910 эътиборан ҳаракати чадиия дар Бухоро ранги ташкилӣ пайдо намуда, ба сифати ташкилоти сиёсӣ ташаккул ёфт. Дар аввалҳои асри XX қувваҳои тараққиёти Бухоро ба вазъият танқидӣ муносибат карда, ба талаби замон ҷавобгӯ набудани, низоми дохилаи идораи давлат, ниҳоят паст будани дараҷаи зиндагонии халқи меҳнаткаш ва зарур будани тағйир додани низоми сиёсӣ маъмуриро амикан дарк намуданд.

Дар хонии Хева дар аввали асри XX ҷунбиши тараққиёти ташаккулёфта дар шароити дигари таърихӣ ба вучуд омад. Ҳаракати чадиӣ дар хонии Хева аз ду маҷро иборат буда, ҷараёни рости он таҳти сарпарастии сарвазир Исмоилхоча хўҷаинони корхонаҳои калони савдои тижорат ва вакилони сарватмандони бузургро муттаҳид сохт. Ҷараёни мазкур дар назди худ баробари дар мамлакат нигоҳ дошта мондани ҳокимияти хонӣ гузарондани ислохотро мақсад карда гузошт. Ҷараёни чап таҳти сарпарастии қозикалон Бобоохун Салимов вакилони сармоядорон, хунармандон ва намоёндогони дигар табақаҳоро муттаҳид сохта буд. Онҳо ба воситаи ташкил кардани мактабҳои усули нав ғайроти сиёсӣ оммаи халқро ғайроти карданӣ буданд.

Пахншавии ҳаракати маорифпарварӣ дар Туркистон ба муқобилияти ҳукумати мустамликавии ҳамон давр ва амалдорони ӯ, ҳамчунин, руҳониёни мутаассиб ва ҷоҳил дучор омад. Ба ин нигоҳ накарда чадидон дар соҳаи матбуот, ноширӣ ва театр ғайротиашонро давом доданд. Соли 1898 Салоҳиддин домолло дар шаҳри Қўқанд мактаби дуҷуми чадиӣ кушод. Соли 1899 дар Андикӯн домолло Шамсиддин ва Тошканд Маннон қорӣ мактабҳои чадиӣ кушода, барои ӯ усули нави таълим фаро гирифтани бисёр донишомӯзон муваффақ шуданд.

Худро озмуда бинед!

Исмоил Ғаспиралӣ —

Соли 1884 — ...

Соли 1893 — ...

Дар хотир доред!

Соли 1893 дар Бухоро аввалин, соли 1898 дар шаҳри Қўқанд мактаби дуҷуми чадиӣ дари худро боз намуд. Соли 1899 дар Андикӯн домолло Шамсиддин ва дар Тошканд Маннон қорӣ мактабҳои чадиӣ кушоданд.

Шарҳи истилоҳот:

Маориф (*арабӣ*) — таълиму тарбия, ки ба баланд бардоштани дониш ва тафаккури инсон нигаронда шудааст.

Чадид (*арабӣ*) — маънои «нав»-ро дорад.

Савол ва супоришҳо:

1. Ҳаракати чадидӣ дар Туркистон кай ба вучуд омад?
2. Барои ташаккули ҳаракати чадидӣ чӣ гуна омилҳо асос шуданд?
3. Дар бораи Исмоил Ғаспиралӣ ва ғаёлияти ӯ чӣҳо медонед?
4. Мактабҳои чадидро кӣҳо ташкил кардаанд?

§ 26. МАҚСАД ВА ВАЗИФАҲОИ БАРНОМАВИИ ЧАДИДҲО

Ғояҳои асосии чадидҳо

Тараққипарварони Осиёи Миёна дар бобати амалӣ гардондани ғояҳои худ барои бунёди ҷамъияти муттарақӣ ба мубориза ба муқобили мутаассибӣ, лоқайдӣ, ақибмонӣ аҳамияти калон додаанд. Онҳо дар боби амалӣ гардондани вазифаҳои мазкур чунин равишҳоро аз ҳама устувор пиндоштаанд: васеъ гардондани соҳаҳои усули мактабҳои нав дар кишвар, ба хориҷ ба таҳсил фиристодани ҷавонони қобилиятнок, ташкили ҷамъиятҳои мухталифи маърифатӣ, ҷопи рӯзномаву маҷаллаҳо, ташкили гурӯҳҳои театрӣ, бо роҳи баланд бардоштани шуури иҷтимоиву сиёсӣ дар Туркистон сохтани давлати демократии миллӣ.

Самти аз ҳама муҳими ғаёлияти зиёиёни пешқадам васеъ гардондани соҳаҳои мактабҳои тарзи усули нав буд. Мактабҳои мазкур на танҳо ба осону тез саводнок гардидани мактабҳои ин мактабҳо, балки барои ташаккулёбии ҷаҳонбинии нав хизмат мекарданд, ки аз фанатизм ва консерватизм ӯрӣ буд.

Онҳо барои аз бар намудани комёбиҳои маданияи ҳам Шарқ ва ҳам Ғарб ҳаракат намуданд, хонданд ва дигаронро ҳам ба он даъват карданд. Маорифпарварон ба хориҷ баромада, дараҷаи тараққиёти маданият ва таълимро дар мамлакатҳои мухталиф дида тавонистанд, онҳоро ба ҳам қиёс карданд, дар ин ҷавонони зеҳнок хоҳиши ба Туркистон овардани комёбиҳои пешрафтаи ҷаҳонӣ ба пайдо шуд. Оқибат дар маркази диққату эътибори чадидон дар навбати аввал вазифаи ислоҳсозии соҳаи таълим пайдо гардид.

Дар ҷараёни таълими мактабҳои усули нав андозаи Аврупо чун мизон қабул гардид. Дар қатори азбаркунии арифметика, таърих, ҷуғрофия, табиатшиносӣ ба омӯзиши асосҳои ислом ҳам эътибор калон гардид.

Мақсаду ғояҳои асосии ҷадидия
Озод кардани Туркистон аз ақибмондагии феодалии асримиёнагӣ, хурофот.
«Усули қадим»-ро инкор карда, ба роҳи тараққиёт баровардани кишвару халқ.
Бунёди давлати милли
Сохтани ҷамъияти озоду фаровон бо усули идораи конституционӣ, парламентӣ
Ба забонҳои туркӣ додани мақоми давлатӣ
Воҳиди миллии пул ва ташкили қўшуни милли

Ба вучуд овардани китобҳои дарсии нав масъалаи ниҳоят умда буд. Сараввал дар бисёр мактабҳои усули нави Туркистон китобҳои дарсӣ ва дастурҳое истифода шуд, ки дар Қазон ва Оренбург нашр гардида буданд.

Тошканд, Бухоро, Самарқанд, Андиҷон, Қўқанд, Хева барин шаҳрҳо ба маркази ҳаракати ҷадидия табдил ёфтанд. Ҷамъият ва иттиҳодияҳои маданияву маърифатии дар ин шаҳрҳо кушодашуда боиси дар Туркистон васеъ паҳн гардидани ҷадидия гардид.

Ҷадидон дар нашрияҳои худ аз боби воқеаҳое, ки дар ҷаҳон ва худуди Туркистон рӯй додаанд, маълумотҳо пешкаш карданд. Онҳо бо ин мазмунӣ ғояҳои худ ва зарур будани васеъ паҳн карданаро нишон доданд.

Маорифпарварон аҳамияти мактабҳои усули навро дар боби тайёркунии кадрҳои миллии Туркистон, таҳсили ҷавонон нишон доданд. Агар охири асри ХХ миқдори мактабҳои усули нав дар Осиёи Миёна ангуштшумор бошад, соли 1911 миқдорашон ба 63 адад, теъдоди донишомӯзон ба 4106 нафар расид. Соли 1910 танҳо дар ҳуди Тошканд

Ҷадидони Туркистон.

24 мактаби ҷадидия фаъолият пеш бурда дар онҳо 1740 нафар бача таҳсили илм гирифта бошад, соли 1917 дар кишвар қариб 100 мактаби усули нав мавҷуд буд.

Аз нуқтаи назари тараққиҳоҳон масъалаи таълими занону духтарон мақоми алоҳида дошт. Ҷадидон таъкид мекарданд, ки ислом ба заноне, ки таҳсили илм карданианд, монегӣ нишон намедихад. Ислом илмомӯзиро ҳам ба мардон ва ҳам ба

занон фарз меҳисобад, ҷадидон ташаббускори якҷоя таҳсил кардани писарбачагону духтарбачагон буданд.

Фаъолияти асосии намояндагони ҳаракати ҷадидия дар кишвар аз маорифпарварӣ оғоз ёфта бошад ҳам, таъсири онҳо дар ҳаракати миллий-озодихоҳии халқҳои Туркистон ба сифати раҳнамои ғоявӣ аҳамияти муҳим дорад.

Худро озмуда бинед!

Нашрияҳои ҷадидон – ...

Марказҳои ҳаракати ҷадидӣ – ...

Мафкураи ҷадидон – ...

Мактабҳои ҷадидӣ – ...

Ҷамъбаст мекунем

- Ғояи миллий барномаест, ки дар асоси эҳсоси ифтихору озодии миллий пешрафти маънавии миллатро тарбия менамояд.
- Ҷадидон ба сифати раҳнамоёни ғоявии ҳаракати миллий-озодихоҳӣ ба майдон баромаданд.

Савол ва супоришҳо:

1. Мафҳуми ғояи миллиро маънидод намоед.
2. Ғояи ҷадидҳо аз чӣ иборат аст?
3. Дар бораи фаъолияти матбуоти ҷадидон чӣ ҳақиқат медонед?
4. Дар кадом шаҳрҳо ҳаракати ҷадидӣ инкишоф ёфта буд?

§ 27. НАМОЯНДАГОНИ ҲАРАКАТИ ҶАДИДИЯ ВА ФАЪОЛИЯТИ ОНҲО

Намояндагони бузурги ҳаракати ҷадидияи Туркистон

Ибтидои асри XX дар шаҳрҳои Тошканд, Самарқанд, Бухоро, водии Фарғона дахҳо мактабҳои «усули ҷадидия» дари худро боз намуданд. Ҷадидон дар мактабҳо тарбия намудани ҷавонони до-нишманду маърифатнок, ба воситаи онҳо барои дар Туркистон барпо кардани давлати мустақил ғояи давлатдорӣ миллиро пеш гузоштанд. Ибтидои асри XX дар Туркистон як насли томи зиёиёни ҷадид, намояндагоне ба вучуд омаданд, ки ба рушди соҳаҳои маънавиву маърифатӣ сохт, фарҳанги миллий саҳми калон гузоштаанд. Онҳо Маҳмудхӯча Бехбудӣ, Абдуқодир Шакурӣ, Саидахмад Сиддиқӣ — Аҷзӣ дар Самарқанд, Мунаввар Қорӣ Абдурашидхонов, Абдулло Авлонӣ, Убайдуллохӯча Асаддуллохӯчаев дар Тошканд, Абдурауф Фитрат, Садриддин Айний, Файзулло Хӯчаев дар Бухоро, Ҳамза Ҳакимзода Ниёзӣ, Обидҷон Маҳмудов, Абдулҳамид Ҷулпон, Исломхон

М.Бехбудӣ.

**Мунаввар қорӣ
Абдурашидхонов.**

Ибрат дар водии Фарғона, Бобоохун Салимов, Полвонниёз Ҳоҷӣ Юсупов дар Хева ва дигарон буданд. Онҳо дар кишвари Туркистон асосгуздорон ва роҳнамоёни ҳаракати ҷадидия ба ҳисоб мераванд.

Хизмати Маҳмудхӯча Бехбудӣ (1875–1919) дар боби муттаҳид сохтани ҷадидони Туркистон калон аст, ки ҳамчун «падари ҷадидони Осиёи Миёна», эътироф гардидааст. Вай 19 январи соли 1875 дар деҳаи Бахшитепаи наздики Самарқанд ба дунё омадааст. Ӯ сараввал дар мадрасаҳои Самарқанду Бухоро таҳсил гирифта, имом-хатиб, қозӣ шуда қор қарда, сипас ба дараҷаи муфтий расидааст. Бехбудӣ асосгузор ва раҳнамои ҳаракати ҷадидӣ дар Осиёи Миёна буд. Шахсест, ки ба инкишофи ҳаракати маорифпарварии Туркистон ҳиссаи калон гузоштааст. Бо ташаббуси Бехбудӣ ба шарафи падари худ китобхона тахти унвони «Китобхонаи Бехбудия» ташкил гардид.

Мунаввар қорӣ Абдурашидхонов (1878—1931) арбоби маърифатноку сиёсӣ, ки барои озодии Туркистон, ояндаи миллат мубориза бурдааст, намояндаи бузурги ҳаракати ҷадидия буд. Аз соли 1904 эътиборан иштирокчии фаъоли ҳаракати иҷтимоиву сиёсӣ ва маърифати кишвар, ташаббускор ва амалиётгари кушодани мактабҳои ҷадидӣ, асосгузори рӯзнома ва маҷаллаҳои миллий, муҳаррир ва тарғиботгари театри ҷадид буд. Мунавварқорӣ барои мактабҳои китобҳои дарсии «Адиби аввал», «Адиби сонӣ», «Сатҳи Замин»-ро иншо қардааст.

Боз яке аз иштирокчиёни фаъоли ҳаракати сараввал маданияву маърифӣ, сонитар ҳаракати инсонпарварии дорои хусусияти сиёсӣ иҷтимоӣ Абдулло Авлонӣ соли 1878 дар Тошканд дар оилаи ҳунарманд дида ба дунё кушодааст. Ӯ дар мактаб ва мадраса таҳсили илм қарда, ба шахси маърифатноки замони худ, соҳиби дониши амиқ мубаддал ёфт. Абдулло Авлонӣ ба инкишофи таълим, матбуот, соҳаҳои театри кишвар ҳиссаи калон гузошта, соли 1907 ба рӯзномаи «Шӯҳрат» асос гузошт. Барои мактаби усули нави ташкилқардааш китобҳои дарсиро тахти унвонҳои «Муаллими аввал», «Муаллими сонӣ», «Гулистони туркӣ ё худ ахлоқ» иншо қард.

Бехбудӣ, Мунавварқорӣ, Абдулло Авлонӣ барин дигар тараққиҳонони миллий ҳам фаъолияти маорифпарвариро пеш бурда, мактабҳои нав, ҷамъиятҳои хайрот, китобхона ва дӯконҳои китоб кушодаанд.

Худро озмуда бинед!

**Маҳмудхӯча Бехбудӣ – ...
Абдулло Авлонӣ — ...**

**Мунавварқорӣ Абдурашидхонов – ...
Намояндагони ҷадидӣ – ...**

**Хусусиятҳои мил-
лии ҳаракати
ҷадидҳо дар
Туркистон**

Намояндагони ҳаракати ҷадидияи Туркистон шахсони маърифатпарвар буданд. Маърифатпарварон ба маънои том паҳнқунандагони дониш ба ҳисоб мерафтанд. Маърифатпарварӣ ба маънои сиёсӣ бо пеш бурдани ғояҳои ба озодӣ баровардани халқ ва давлатдорӣ милли ифода меёбад. Маорифпарварони Туркистон ҷаҳолат, бесаводӣ, бемаданиятӣ, мутаассибӣ, ақидапарастии диниро сабаби аслии азобу уқубати инсон гӯён талқин менамуданд. Онҳо ба муқобили ҳокимияти мутлақӣ подшоҳӣ (абсолютизм) мубориза бурда, озодии сиёсӣ ва ҳуқуқҳои инсонро ҷонибдорӣ карданд.

Ҳаракатҳои маорифпарварӣ дар мамлакатҳои гуногун тарзи ба худ хос, дорои хусусиятҳои милли доштанд. Аммо ҷиҳатҳои муштаракро ҳам доштанд. Ин ҷиҳатҳо дар фаъолияти ҷадидони Туркистон ҳам намоён гардид. Аз он ҷумла, бо роҳи аз тахти дил мубориза бурдан ба муқобили сохти мавҷуда, ба тамоми намудҳои соҳаҳои иқтисодӣ, иҷтимоӣ, ҳудудии он ва камбудӣҳо, ташаккули ҷонибдорӣ ва ҳимояи маориф, озодӣ, ҷиҳатҳои инсониву маданият ҳаёт, тақомули меъёрҳои маънавиву ахлоқӣ, ҳимояи манфиатҳои фаровонии халқ рафтанд.

Аъзои ҷамъияти «Тарбияи атфол».

**Миркомил Мирмӯминбоев
бо дӯсти тоҷираш (аз рост).**

Ҷадидони Туркистон баробари истифода бурдан аз мероси гузаштагон, яъне осори Алишери Навоӣ, Мирзо Бедил ва Бобораҳим Машраб ғояҳои демокративу тараққипарварии Туркистонро давом доданд. Дар байни комёбиҳои аз ҳама назарраси ба дастовардаи зиёӣ пешқадами Туркистон ба вуҷуд овардани низоми таълими халқии аз мафкураи ҳукмрон мустақил ва асос гузоштан ба матбуоти миллий буд. Ин дар навбати худ ҳамчун воситаи муҳим дар боби паҳн гардидани ғояҳои пешқадам гардид.

Сармоядорони тараққиҳои Туркистон барои ҷавононро дар хориҷ таҳсил карда, дорои касбу кори зарурӣ шудан, ҷавононро, ки ба халқ хизмати ғоидаовар мерасонанд ва ҷадидонро ҷонибдорӣ карданд, ки ба онҳо ғамхор буданд. Миркомил Мирмӯминбоеви андиҷонӣ аз ҳисоби худ ба ҳамин кор ба миқдори калон маблағ ҷудо кардааст. Соли 1910 дар Бухоро мударрис Ҳоҷӣ Рафӣ, Мирзо Абдувоҳид, Ҳамидхӯча Меҳрӣ, Усмонхӯча ва Муҳаммаддин маҳдум барин шахсон ҷамъияти («Тарбияи атфол»)ро ташкил намуда, соли 1911-ум 15 нафар, соли 1912-юм 30 нафар донишҷӯро ба Туркия барои таҳсил фиристодаанд.

Худро озмуда бинед!

Маорифпарварон – ...
М.Мирмӯминбоев –...

«Тарбияи атфол» — ...
Абсолютизм — ...

Ҷамъбаст мекунем!

- ▶ Беҳбудӣ, Мунавварқорӣ — маорифпарварони бузурги ҷадидия.
- ▶ Ҷадидони Туркистон муқобили яккаҳукмронии подшоҳ буданд.
- ▶ Ҷадидон тарафдорони ба хориҷ ба таҳсил фиристондани ҷавонон буданд.

Шарҳи истилоҳот:

Сензура (лотинӣ) — ба мақсади маҳдуд сохтани маълумотҳои номаъқул ё зарарнок оид ба сохти мавҷудаи ба ҳокимият қарӣ кардани назорат аз болои матбуот.

Савол ва супоришҳо:

1. Намояндагони ҳаракати ҷадидияро номбар кунед.
2. Дар бораи фаъолияти намояндагони ҳаракати ҷадидия чиро донистед?
3. Зиёӣ пешқадами тараққиҳои ҷӣ гуна китобҳои дарсиро таълиф намудаанд?
4. Мақсади ҷамъияти «Тарбияи атфол» ҷӣ буд?

§ 28. ТАЪСИРИ ҲАРАКАТИ ЧАДИДИЯ БА ҲАЁТИ ИҶТИМОӢ-СИЁСӢ ВА ФАРҲАНГИИ ТУРКИСТОН

Чадидон ва дини ислом

Дар мафкураи чадидон дини ислом дар роҳи камоли маънавии шахс ва тараққиёти ҷамъият аҳамияти калон дошт. Онҳо вазифаи мазкурро ҳал накарда, илочи ба иҷро расондани муаммоҳои дигар набуданашро дарк карда буданд. Бо ҳамин мақсад соли 1909 Маҳмудхӯча Бехбудӣ, соли 1910 Абдулло Авлонӣ, соли 1915 Абдурауф писари Абдурахим Фитрат оид ба таърихи ислом асарҳо навиштанд. Дар асарҳои мазкур, ки як ҳел унвон доштанд, онҳо пайдошавии ислом, марҳилаҳои аз ҳама муҳими паҳншавии онро маънидод сохта, ҳамчунин, ба нодуруст талқин гардидани ақидаҳои ислом зид баромаданд.

Ба қатори чораву тадбирҳои, ки тараққиҳохони Туркистон дар навбати аввал амалӣ гардонданд, дуруст талқин кардани меъёрҳои дини ислом, оятҳои Қуръон, ҳадисҳо, ҳукмҳои шариат, ислоҳи низоми таълим, ба талабҳои замон ҷавобгӯ кардани он буданд.

Тараққиҳохони миллӣ вакилони рӯҳониёни мусулмонро сиёҳ намуданд, ки нисбати илму фан муносибати манфӣ доштанд. Тараққиҳохон аз тарафи дини ислом ҳар як марду зани мусулмон илм омӯхтанаш, ба зиммаи он чун қарз гузошта шудани масъалаи мазкурро васеъ тарғиб карданд.

Чадидон қувваи асосии раҳнамои пешрафт илму фан ва фаровонӣ, ҳамчун мубориза ба ҷаҳолатро воситаи ягона меҳисобиданд. Ба фикри онҳо барои мусулмони ҳақиқӣ шудан баробари илмҳои динӣ, донишҳои дунявӣ, алалхусус, математика, физика, кимиё, тиббиёт, таърих ва дигар фанҳоро доништан зарур аст. Онро дар асоси Қуръони муқаддас ва ҳадисҳо тасдиқ намуданд.

Гояҳои чадидон оид ба ислом набояд ба ҳулосае оварад, ки онҳо барои тағйир додани таълимоти асосии ислом саъю кӯшиш намудаанд. Онҳо дар фаъолияти худ ҳам Қуръон, ҳам умуман таълимоти тамоми исломро дуруст эзоҳ додаанд. Ҳамаи онҳо

А. Фитрат.

ба дини ислом ва анъанаҳои мусулмонӣ содиқ буданд. Онҳо ба урфу одатҳои, ки ба ислом осеб мерасонанд, ҳолатҳои манфие, ки ба ривочу тараққиёти ҷамъият ҳалал мерасонад, муқобил баромаданд. Ҷадидон ба он ҳаракат карданд, ки ақидаҳои кӯҳна ва ҷоҳили дар ҷаҳонбинии одамон барҳам хӯрад, ғояҳои тараққиҳоқ бедор гарданд.

Дар хотир доред!

Ҷадидон бар зидди анъана ва одатҳои буданд, ки ба ислом осеб, ба тамоми ҳолати намудҳои манфие, ки ба ривочи ҷамъият ҳалал мерасонанд, норозигии худро баён сохтанд.

Фаъолияти тараққиҳоқон дар соҳаи иҷтимоиву иқтисодии Туркистон

Ҷадидон дар бобати тараққиёти иҷтимоиву иқтисодии кишвар ҳам дорои ақидаҳои худ буданд. Тараққиҳоқон дар давоми фаъолияти худ аз ҳаёти иҷтимоӣ, тарзи ҳаёт, касбу кор, шарту шароити халқҳои кишвар хабардор шуда, вазъияти онҳо сол то сол вазнин гардиданаширо дарк кардаанд. Ба фикри онҳо мустақилияти иқтисодии мамлакатро таъмин накарда, ба озодии сиёсӣ ва ҳуқуқӣ расидан аз имкон берун аст. Барои ин, дар навбати аввал, замин, боигарии зеризаминӣ, рӯизаминӣ, обро мулки умумии халқҳои Туркистон гуфта эълон кардан, кадрҳои миллии ба тараққиёти тамоми соҳаҳо қодирро тайёр кардан, заводу фабрикаҳоро сохта, маҳсулот дар ҳуди кишвар истеҳсол гардиданаш зарур аст.

Ҷадидон бисёр ҷавонро дар давлатҳои хориҷии ривочёфта, аз он ҷумла, дар Германия ҳонондан, онҳо дар он ҷо таҳсил намуда, барои кишвару миллат хизмат карданашон барин ғояҳоро пеш гузоштанд.

Донишомӯзони мактаби усули нав (дар марказ Абдуқодир Шакурӣ).

Яке аз тараққиҳоқони Туркистон Асадуллоҳҷа Убайдуллоҳҷа аз маҳаллаи «Қорёғди»-и Тошканд дар Россия дар соҳаи ҳуқуқшиносӣ таҳсил гирифта, аввалин адвокати ўзбеки соҳиби маълумоти олӣ гашт. Вай бо нависандаи бузурги рус Лев Толстой муқотиба дошт.

Дар хотир доред!

Тараққиҳоҳон тайёр кардани кадрҳои миллии ба ривоч-ёбии тамоми соҳаҳо қодир, сохтани заводу фабрикаҳо, истеҳсоли маҳсулот дар ҳуди кишварро зарур меҳисобиданд.

Худро озмуда бинед!

Асарҳои оид ба таърихи дини ислом – ...

Аввалин адвокати ўзбек – ...

Ғояҳои ҷадидон оид ба дини ислом – ...

Абдурауф писари Абдурахим – ...

Ба ҳаракати сиёсӣ табдил ёфтани ҷадидия

Тараққиҳоҳони Туркистон дар ибтидои асри XX чараёнҳои сиёсиро, ки дар дунё рух доданд, бо диққати том мушоҳида карданд. Дар ин давр барномаҳои хизбҳои сиёсии хориҷиро таҳлил карданд. Дар чунин вазъият тараққиҳоҳон бо назардошти сулҳпарварӣ, таҳаммулкорӣ халқи ўзбек барои ҳаллу фасли тамоми муаммоҳо бо роҳи осоиш кўшиданд. Чунки онҳо муқобили задухўрдҳои хунин ва ҷангу ҷидол буданд.

Дар арафаи воқеаҳои февралӣ соли 1917 ҷадидони Туркистон ба ҳаракати пурзўри сиёсӣ табдил ёфтанд. Агар баъди Ҷанги якуми ҷаҳон ҷадидон барои монархияи парламентӣ мубориза бурда бошанд, баъди воқеаҳои февралӣ онҳо талабҳои ниҳоят доманадор, минҷумла, як қатор талабҳои сиёсиро пеш гузоштанд. Аз он ҷумла, васеъ кардани ҳудудҳои аҳолии таҳҷой, гузарондани ислоҳот оид ба идоракунии кишвар, ҷудо кардани ҷой ба Думаи давлатӣ бо назардошти нуфуси аҳолии таҳҷой, таъмини озодии матбуоти миллий.

Аввали моҳи март соли 1917 ҷадидон дар Тошканд ташкилоти ягона – «Шўрои марказии мусулмон»-ро таъсис карда, ташкилотҳои халқпарвареро муттаҳид сохтанд, ки соҳиби барномаи ягона буданд. Ба анҷумани таъсисии он 350 вакил омада иштирок намуд. Дар байнашон озариҳо, тоторҳо, туркманҳо, бошқирҳо барин вакилони дигар халқҳои мусулмон ҳам буданд. Вакилон дар анҷуман номи давлати оянда Туркистон, ба таркиби он аморати Бухоро ва хонии Ҳева, генерал-губернатории Туркистон дохил шуданаширо маъқул донистанд. Республикаи мазкури мухтор 72 рӯз умр дида, аз ҷониби ҳокимияти шўравӣ торумор карда шуд. Оқибат ҷадидон ба таъқибот ва солҳои 1937–1938 ба таъйид дучор гаштанд.

Худро озмуда бинед!

«Шӯрои марказии мусулмон» – ... Мухторияти Туркистон – ...

Шарҳи истилоҳот:

Делегат — (лотинии *фиристодашуда*) — вакиле, ки аз ҷониби ҷамоа ваколатдор карда интихоб ё худ таъин гардидааст.

Федератсия — (лотинии *мустаҳкамшавӣ бо роҳи иттифоқ*) — бо роҳи дар доираи муайян мустақилии сиёсии худро маҳдуд сохта муттаҳидшавии давлатҳо.

Автономия (юнонии *қонун*) — мухторият, ҳуқуқи мустақилона амалӣ гардидани ҳокимияти давлатӣ дар ягон ҳудуд.

Чамъбаст мекунем!

- Фаёл гардидани ҳаракати ҷадидҳо дар зери таъсири ҷараёнҳои сиёсӣ дар Россия.
- Мухторияти Туркистон эълон гардид, ки марказаш Қўқанд буд.

Савол ва супоришҳо:

1. Ҷадидон дар бораи дини ислом чӣ ақида доштанд?
2. Ҳизби аввалини сиёсии ҷадидӣ чӣ ном дошт ва дар назди иштирокдорони он чӣ гуна вазифа гузошта шуда буд?
3. Дар бораи рӯзнома ва маҷаллаҳои ки ғояҳои ҷадидонро дар худ акс кунонда буданд, чиро дониста гирифтед?
4. Ҳиссаи калони тараққиҳои дар бобати таълими ҷавонон аз чӣ иборат буд?
5. Ҳаракати ҷадидон ба шуури аҳолии Туркистон чӣ гуна таъсир гузошт?

БОБИ VII

ТУРКИСТОН ВА ЧАНГИ ЯКУМИ ЧАХОН

Дар натиҷаи омӯзиши боби мазкур аз хусуси масъалаҳои зерин доништа мегиред:

- ▶ Оғози Чанги якуми ҷаҳон ва иштироки Россия дар он, таъсири манфии он ба ҳаёти иҷтимоӣ-иқтисодии Россияву Туркистон ва тарзи зиндагонии аҳоли;
- ▶ Сафарбаркунии аҳолии Туркистон ба сифати мардикор ба Чанги якуми ҷаҳон ва муносибати аҳолии таҳҷой ба он;
- ▶ Оғози шӯриши соли 1916, сабабҳо ва оқибатҳои он;
- ▶ Исёни Қиззах, иштироки занони Туркистон дар шӯриш;
- ▶ Аз тарафи ҳукумати мустамликавӣ бешафқатона паҳш гардидани шӯриши соли 1916;
- ▶ Дар барои аҳамияти шӯриши соли 1916 дар Туркистон доништа мегиред.

§ 29. ОҒОЗИ ЧАНГИ ЯКУМИ ЧАХОН ВА ТАЪСИРИ ОН БА ТУРКИСТОН

Таъсири Чанги якуми ҷаҳон ба Туркистон

Дар ибтидои асри XX муносибатҳои давлатҳои бузурги ҷаҳон оид ба мустамликадорӣ ранги ҷиддӣ гирифт. Дар Чанги якуми ҷаҳон Россия аз тарафи Антанта — иттифоқи иборат аз давлатҳои Россия, Англия ва Фаронса истода дар задухӯрдҳо иштирок намуд. Иштироки империяи Россия дар Чанги якуми ҷаҳон вазъияти онро аз ҷиҳати иқтисодӣ табоҳ гардонд. Мамлакати мазкур, ки аз тараққиёти соҳаи илму техникаи давлатҳои Аврупои Ғарбӣ хеле қафо монда буд, ба туфайли ҷанг ба аҳволи ночорӣ афтод. Оқибат ҳукумати подшоҳӣ барои аз мустамликаҳои худ, минҷумла, кишвари Туркистон бисёр фоида гирифтанд, бештар азхудкунии сарватҳои табиӣ он кӯшид. Ҳаракат намуд, ки аз аҳолии таҳҷой чун қувваи кории арзон истифода барад.

Ба туфайли ҷанг Россия сафарбарии умумиро эълон намуд. Он ба мустамликаҳои Россия, аз ҷумла, кишвари Туркистон ҳам дахл дошт. Мувофиқи он аз кишвари Туркистон ба ҷанг вакилони аз 19 то 43-солаи қисми аврупоии вакилони аҳоли даъват шуданд. Ин вақти даъват ба давраи ҳосилгундорӣ рост омад ва оилаи вакилони миллати рус ва аврупоӣ, ки аз губернияҳои Россия кӯчонда оварда шуда буданду

мардон қувваи асосии корро ташкил медоданд, гарон афтод. Он маънои бепарастор монондани оиларо дошту вазъияти оилаҳоро бад сохт, ки мардонашон ба хизмати ҳарбӣ даъват шуда буданд.

Бар асари эълон гардидани «Ҳолати фавқуллодаи муҳофизат» дар соли 1914 дар Туркистон назорат ва чораҳои ҷазои ҳукумати мустамликавиرو аз болои аҳолии таҳҷой пурзӯр гардонд. Онҳое, ки муқобили эълон гардидани сафарбарии умумии аҳолии Туркистон ба ҷанг буданд, ба тартиботи «Ҳолати фавқуллода» риоя накарданд. Ниҳоят, кумитаи махсус созмон ёфта, ба ин қабил «ноқобилон» то 50 сӯм ҷарима меандоختанд ва ё 3 моҳ онҳо ба ҳабс фиристода мешуданд. Шароити зиндагонии аҳоли бад гашта, хӯрокворӣ ва дигар маҳсулот намерасид – нарху наво афзуда буд, ки ба сар задани ошӯбҳо сабабгור шуд. Дар давоми ҷанг хоҷагии кишлоқ вайрон шуд, майдонҳои кишт ихтисор гардиданд, дар деҳот қувваи қорӣ намерасид. Дар роҳи оҳан бетартибӣ ҳукмрон гардида, дар амал бошад, он бори даври ҳарбию интиқол мекард. Робитаҳои кулли хоҷагӣ бечора шуда буд. Заифии иқтисодиёти Россия барои ҷанг ва ҳаракатҳои ҳарбии дорои чунин вусъат аён гардид. Молияи давлат ба инкироз рӯй овард. Харочот барои рушди маориф, маданият коҳиш ёфт ва воми хурд тақрибан аз байн рафт. Танҳо дар як соли ҷанг миқдори андоз 50 фоиз зиёд шуд.

Модомки, бо мақсади сарпур кардани ҷойҳои талафот ва афзоиши харочоти ҳарбию пӯшондан ҷустуҷӯи маблағи иловагӣ ба миён омад, ҳукумати подшоҳӣ аз роҳи барои худ хеле одатӣ ва саҳлтарин, яъне аз ҷодаи талош кардани кишварҳои мустамликаӣ худ, барои ҷанг кардан қисми калони сарфу харочоти худро ба гардани мустамликаҳои худ, аз ҷумла, ба зиммаи кишвари Туркистон гузоштан пеш рафт.

Бо оғоз аз соли 1915 дар Туркистон нархи давлатии тағйирнаёбандаи пахта ҷорӣ гардид, дар шароити афзоиши умумии нархҳо нархи мазкур харочоти ҳосилрӯёнии пахтакоронро намерӯшонд.

Эълони сафарбарӣ ба мардиқорӣ

Дар набардҳои барқарор кардани ҳаробаҳо, сохтани иншоотҳои муҳофизатӣ, тайёркунии озуқа ва силоҳ ба ҷанг ва онро ба маҳалҳо расонда додан муаммо гардид. Роҳбарӣ ба ин қорҳо ва ташкил кардани он аз изаш баромад. Барои ҳалли масъалаи муаммои мазкур қувваи иловаи қорӣ ва барои дар ақибгоҳ қор кардан одамони зиёде зарур шуданд. Бо назардошти чунин вазъият ҳукумати мавҷуда қарор дод, ки аз вақилони аҳолии таҳҷоии мустамликаҳо сафарбаршудагонро дар ақибгоҳи фронт истифода барад. 25 июни соли 1916 императори Россия Николайи II (1894—1917) фармонро бо тақлифи Сарфармондеҳ ва вазيري ҳарбӣ қабул кард ва барои хизмат дар ақибгоҳ аз Туркистон, Сибир ва Қасқоз сафарбаркунии мардони аз 19 то 43-сола оғоз ёфт.

Худро озмуда бинед!

Антанта — ... «Ҳолати муҳофизати фавқулодда» — ...
25 июни соли 1916 – ...

Савол ва супоришҳо:

1. Ҷанги якуми ҷаҳон барои Россия чӣ гуна аҳамият дошт?
2. Ҷанги якуми ҷаҳон дар ҳаёти иҷтимоӣ-иқтисодии аҳолии Туркистон чӣ гуна таъсир расонд?
3. Моҳияти «Ҳолати муҳофизати фавқулодда»-ро дар Туркистон фаҳмонда диҳед.
4. Мазмуни фармони Николаи II аз 25 июни соли 1916-ро маънидор кунед.

§ 30. ОҒОЗИ ШҶҮРИШИ СОЛИ 1916 ДАР ТУРКИСТОН

Сабабҳои саршавии шӯриш

Мувофиқи фармони император Николаи II дар бораи гирифтани аҳоли ба мардикорӣ барои хизмат дар ақибгоҳи фронт аз вилояти Сирдарёи кишвари Туркистон 87 ҳазор, аз Самарқанд 38 ҳазор, аз Фарғона 50 ҳазор нафар мардикор фиристодан ба нақша гирифта шуд. Миқдори муайянгардида байни вилоятҳо тақсим гардид. Мувофиқи он, барои аз вилояти Фарғона ҷамъ овардани мардикорони муайяншуда аз ҳар панҷ хонадони вилоят якеашро гирифтани рост омад. Халқ аз ин саҳт норозӣ буд. Мардони Туркистон оилаи худро партофта рафтанишон маъноӣ ба ғуруснагӣ маҳкум кардани онҳо буд. Алаҳхусус, сафарбар гардидани аҳолии деҳот кишоварзиро ба инқироз овард. Ҳангоми таҳияи рӯихати мардикорон вакилони маъмурияти маҳаллӣ ба беадолатӣ роҳ ғузоштанд. Вакилони хонадонҳои сарватманд якҷанд мардро ташиқ диҳанд ҳам, ба ивази ришват ба рӯихат дохил нашуданд. Аммо аз оилаҳои камбағал якто мард бошад ҳам, ба рӯихат дохил мегардид. Ин ноҳақӣ боиси норозигии оммаи халқ гардид. Дар байни аҳолии таҳҷой ба муқобили мардикоргири шӯришҳои оммавӣ оғоз ёфт. Соли 1916 ҳолатҳои калтаққўб, пеш кардани вакилони идораҳои маҳаллӣ, ки рӯихати мардикоргириро тартиб меоданд, ба амал омад.

Дар намоишҳои норозигӣ вакилони деҳқонон, савдогарони хурд, коргарон ва дигар табақаҳои иҷтимоӣ аҳоли иштирок намуданд. Ҳаракатҳои оммавии зидди мардикоргири ҳукумати мустамликавӣ,

маъмурони кишвар ва вилоятро ба ташвиш овард. Алалхусус, губернатори вилояти Фарғона А. Гиппиус барои пешгирӣ намудани ошӯбҳои халқӣ ҳаракат намуд. Вай дар бораи бисёр будани одамони дорои кайфияти норозӣ, шароити душвори бар асари ҷанг ба амал омада маълумот дода, чораҳои пешгирии онро таъкид намуд. Лекин ҳокимияти марказӣ бонги хавотир ва маълумоти А. Гиппиусро иҷро накарда, ба таъхир андохта, муқобили фармони подшоҳ пиндошта, ўро аз вазифаи губернаторӣ сабукдӯш намуд.

4 июли соли 1916 дар шаҳри Хучанд гирдиҳамоии норозӣнаи аҳолии бисёрнафара ба амал омад. Онҳо аз мардикорӣ сар тофтанд. 5 июл дар деҳаи Ургути Самарқанд, баъдтар дар Сиёб, Маҳалла, Хўча Ахрор, Ангор, 7 июл дар Даҳбед норозигиҳо ба амал омаданд. Намоишгарон сарварони вилоят, оқсақолонеро, ки вакилони идораи маҳаллӣ буданд, пеш карда, калтаккӯб намуда, рӯихатҳои тартибдодашонро дарронда партофтанд.

**Пахшавии ошӯб
дар саросари
Туркистон**

Ошӯбҳо ба муқобили мардикорӣ дар давоми якчанд рӯз саросари кишварро фаро гирифт. Вазъият дар маҳалҳо шиддатнок гардид. Намоишгарон аз тарафи ҳукумати мустамликавӣ бо зӯрӣ пароканда карда шуда, муқобилиятнишондиҳандагон ҷазои саҳт гирифтанд. Дар Тошканд ҳам норозигиҳо оғоз ёфта, 11 июл аҳолии сершумор дар назди идораи политсияи Бешёғоч ҷамъ омад. Яке аз фаълони намоишгарон Ризвонбӣ Аҳмадҷонова ба политсия рӯ оварда, чунин хитоб кардааст: «Моро кушед ҳам писаронамонро ба шумоён намедихем!» Политсия тир кушода, ўро захмдор намуд. Баъди аз силоҳ паррондан халқ ба идора зада даромада, коркунони политсияро калтаккӯб намуданд. Қувваҳои ҳарбии ба кӯмак омада намоишгаронро тирборон кард. Оқибат 11 нафар ҳалок шуданд, 15 нафар захмдор гашт. Шӯриш бо ёрии қувваҳои ҳарбӣ ба душворӣ пахш гардид. Шаҳр ба ҳолати ҳарбӣ афтод, дар ҳама ҷо посбонон рӯзу шаб посбонӣ карда, назорат ва санҷиш пурзӯр гашт. Баъди ин воқеаҳо шӯриш ба деҳаҳои атрофи шаҳри Тошканд кӯчид. Сипас бо водии Фарғона гузашта, доманадор гашт. Дар ин ҷо ҳам аҳолии таҳҷой аз вакилони маъмурият саркашӣ намуданд.

Моҳи июл шӯриш дар уездҳои Қўқанд, Риштон, Марғелон, Андичон, Намангони вилояти Фарғона ранги оммавӣ гирифт. Аз он ҷумла, 9 июл баъди хондани фармони подшоҳ одамони бо таёқ, санг, каланд ва дигар ашё мусаллаҳ аз мардикорӣ сар тофта ба намоиш баромаданд. Ба онҳо политсия ва қувваҳои ҳарбиро муқобил гузоштанд. Ҳангоми пароканда намудани намоишгарон 3 кас парронда, 12 нафар захмдор гашт.

10 июл дар Марғелони кӯҳна тахминан 25 ҳазор нафар норозигии худро баён карда, дар атрофи бозор чамъ шуданд. Шӯришгарон бекор кардани мардикоргириро талаб карда, ба идораи маъмурияти маҳаллӣ зӯран даромаданд. Онҳо вакилони маъмурияти маҳаллиро бо калтак кӯфта, ба хонаву биноҳои маъмурий оташ заданд. 2 миршаб аз тарафи намоишгарон кушта шуда, чанд оқсақол аз зарби калтак захм гирифтанд. Маъмурияти вилоят аз пурзӯр гардидани намоиш ба ҳарос афтода, полки чазодиҳиро фиристод. Онҳо шӯришгаронро тирборон карда, 63 касро парронданд ва бисёриҳо захмдор гаштанд.

Шӯриши Тошканд. Соли 1916.

Дар Шаҳрихон ҳам аз шӯришгарон 16 нафар кушта, бисёриҳо захмдор гаштанд. 11 июл шӯриш дар Намангон ранги ҷиддӣ гирифт. Ба муқобили 1500 нафар шӯришгароне, ки дар мавзеи Лаббайтоғ чамъ омада буданд, ротай хуб мусаллаҳгардида сафарбар гашта, исён пароканда гардид. Дар байни политсия ва қувваи ҳарбии ҳукумати мустамликавию ошӯбгарон ҷанги беамон давом карда, бисёрии ошӯбгарони бесилоҳ кушта шуда, захмдор гаштанд. Дар байни онҳо будани занону бачагон сиёсати бешафқатонаи мустамликадоронро боз як маротиба фош кард.

Дар хотир доред!

Мувофиқи фармони подшоҳ аз вилояти Сирдарёи кишвари Туркистон фиристондани 87 ҳазор, аз Самарқанд 38 ҳазор, аз Фарғона 50 ҳазор нафар мардикор муайян гардид.

Савол ва супоришҳо:

1. Сабаби оғози ошӯбҳо дар чист?
2. Ошӯбгарон асосан ба кадом чараён муқобил баромаданд?
3. Аввалин ошӯбҳо дар Туркистон соли 1916 дар қучо оғоз ёфтанд?
4. Иштирокдорони шӯришро асосан намоёндагони кадом табақа ташкил медод?

§ 31. ШҶРИШИ ЧИЗЗАХ

Оғози шҶриш

Фармони империяи Россия аз соли 1916 дар бораи мардикоргири дар саросари кишвари Туркистон паҳн гардида, исёнҳои муқобили он ба ҳаракати милли-озодихоии аҳолии таҳҷой табдил ёфт. Дар байни онҳо ошӯби Чиззах ҳам буд, ки ба майдони муборизаи қаҳрамонона барои озодшавӣ аз зулми мустамлика ва истисморгарӣ мубаддал гардид.

Аҳолии Чиззах асосан бо донпарварӣ шугл меварзид. Дода шудани заминҳои онҳо ба дасти русҳои муҳочир, зиёд шудани андозҳо аҳволашонро бад гардонд. Сафарбар гардидани мардикорҳои аз 19 то 43-сола ба ақибгоҳи фронт дар Чиззах ҳам чун тамоми кишвар боиси афзудани норозигии аз ҷабру зулм, беадолатӣ шуда, ба ошӯби халқӣ оварда расонд. Мувофиқи рӯихат аз уезди Чиззахи вилояти Самарқанд мебоист 11 ҳазор нафар мардикор гирифта мешуд. 3 июли соли 1916 баробари эълони фармон дар байни халқ норозигӣ авҷ гирифт. 5 июл ошӯбҳо сар шуданд. Аҳоли бештари донишмандони фармон, қатъ гардондани тартибдиҳии рӯихатро талаб намуданд. Ба ошӯби Чиззах Назирхӯча эшон ва Абдурахмон чевачӣ сарварӣ карданд.

Аҳолии Чиззах ба мақсади бардоштани ошӯб ба муқобили мардикорӣ ба дигар шахрҳо, аз ҷумла, Тошканду Самарқанд ва деҳоти атрофи худ вакилонашонро фиристоданд. 13 июл дар шаҳри Чиззах ҳунармандон таҳти сарвари Даминкулол ба назди оқсақол Мирзоёр Худоёров бо талаби гирифтани рӯихати мардикорон рафтанд. Аз рӯихати оқсақол маълум гардид, ки он асосан аз оилаи камбағалон иборат аст. Баъди он издиҳом аз ин рӯихати ноҳили норозигии худро баён карда, аз оқсақол талаб карданд, ки онро ба дасти онҳо супорад. Оқсақол рӯихатро надода, одамонро дашном дод. Он норозигии оммаро ба вучуд овард.

Исёнгарони бо каланду таёқҳо мусаллаҳ ба қисми нави шаҳри Чиззах роҳ пеш гирифтанд. Сарвари уезд ба мақсади паҳши исён бо ёваронаш расида омад. Вале онҳоро аз роҳашон боздошта натавонистанд. Ин вақт ба сафи исёнгарон бисёр аҳолии шахр ва атрофаш ҳамроҳ гашта буд. Назирхӯча эшон сарвари исёнгарон гардид.

Иштирокчиёни ошӯби Чиззах ба маҳалҳои ҳарбӣ, иҷтимоӣ ва ғайра, ба маъмурияти истилогарон ҳучум оварданд. ШҶришгарон 13 июл истиғоҳи роҳи оҳанро ишғол намуданд, симҳои алоқаро қанда,

роҳи оҳан ва кӯпрукҳоро вайрон сохтанд. 14 июл Абдурахмон чевачӣ бо вакилони аз маҳалҳои мухталиф омада машварат гузаронд. Онҳо 21 июл барои дар маҳали Куябошии 12 фарсах дур аз Қиззах чамъ гаштан қарор доданд. Барои ба маҳалҳои атроф расони дани ин хабар вакилон ғиристода шуданд. Аз ин ҳукумати подшоҳӣ бохабар гашта, таҳти сарвариин полковник Иванов нерӯҳои ҳарбино ғиристод. 18 июл дар Туркистон ҳолати ҳарбӣ эълон гардид.

Паҳши шӯриш

Аз ҷониби ҳукумати подшоҳӣ ҷораву тадбирҳои паҳши шӯриш ва ҷазодиҳии иштирокдорони он андешида шуд. Ба Қиззах таҳти сарвариин полковник Иванов 13-то ротаи сарбозон, 2-то қисми артиллерия, дастаи казакҳо, қисми сапёрон, чамъ дуним ҳазор нафар қувваи ҳарбино ғиристоданд. Онҳо шаҳри Қиззахро бо тӯпу пулемётҳо тирборон карданд. Қўшуни мустанликачиён сараввал ба Қиззах, сипас ба Зомину Сангзор ҳаракат намуд. Қўшун исёнгарони бисилоҳо бераҳмона тирборон кард. Абдурахмон чевачиин сиҳатмонда бо 600 нафар одами худ 20–21 июл ба муқобили қувваҳои ҳарбӣ таҳти сарпарастии полковник Афанасев ҷангид. Ба мустанликадорон қувваҳои ҳарбӣ таҳти сарпарастии полковник Иванов ба кўмак расида омаду шӯришгарон ба ақибнишинӣ маҷбур шуданд ва мағлуб гаштанд. Роҳбарону фаъолони шӯриш Абдурахмон чевачӣ, Назирхўча эшон, бародарон Тўрақул ва Эшонқул Тўрабековҳо, Қосим Хўҷӣ эшон асир гирифта, ба ҷазои қатл ҳукм гардиданд. Қўшуни ҷазои мустанликадорон шӯришгаронро бешафқатона ҷазо дод. Деҳоти исёнфарогирифтaro оташ заданд. Хонаҳо хокистар гашт. Аъзои оилаи онҳоро ҳам ҷазо доданд. Аз ин ҷазо муйсафедон, занон, ҳатто баҷагон бенасиб намонданд.

Ба Қиззах 26–27 июл дастаҳои иловагии ҷазодиҳӣ расида омада, ҷазодиҳиро пурзўр намуданд. 3 ҳазор нафар шӯришгарон ҳаёс гардиданд. Сарваронашон ба ҷазои қатл, ҳаёсу бадарға гирифтoр шуданд. Аҳолии таҳҷоие, ки дар шӯриш иштирок карда, ба исёнгарон хайрхоҳӣ зоҳир намуда, барои дастгирӣ кардани онҳо ба ҳукумати мустанликавӣ кўмак нарасонданд, аз ҷои зисташон ба дашт пеш карда шуданд.

Вайрон кардани роҳи оҳан аз тарафи исёнгарон.

Шарҳи истилоҳот:

Чевачӣ (*чева* — *силоҳ*) — сарвари силоҳу ярокхона.

Пулемёт (*руси паррондани тир*) — силоҳи автоматики тез тирпаррон.

Савол ва супоришҳо:

1. Исёни Ҷиззах дар чӣ гуна ҳолат оғоз ёфт?
2. Сарварони шӯриш кӣҳо буданд ва кадом роҳро пеш гирифтанд?
3. Пахши ошӯби Ҷиззах ва оқибати он дар шумо чӣ гуна эҳсосотро бедор сохт?
4. Сабаби шикастхӯрии шӯришгарон дар чист?

§ 32. АҲАМИЯТ ВА ОҚИБАТҲОИ ВОҚЕАҲОИ СОЛИ 1916 ДАР ТУРКИСТОН

Сабабҳо ва оқиба- батҳои шикастхӯ- рии шӯриш

Шӯриш аз ҷиҳати характери худ милли-озодихоҳӣ буд, зеро қувваи ба ҳаракатоварандаи он оммаи халқ мебошад. Онҳо барои ҳаққу ҳуқуқи поймолгардидашон, дину диёнаташон ба даст силоҳ гирифта, муборизаи беамон бурданд. Шӯришгарон фарзандони ҳақиқии фидоии Ватан буданро дар амал исбот намуданд. Бо ҷасорати бемисли худ аз саҳифаҳои таърихи Ватан ҷои муносиб ёфтанд. Яке аз амалдорони рус оид ба шӯриш «Ба ҷабҳаҳои ҷанг боз як fronti Туркистон ҳамроҳ шуд» гӯён ба вазъияти кишвар баҳо додааст.

Шӯришгарон ба муқобили ҳукумати мустамликавӣ бо силоҳи оддӣ ҷангиданд. Ба ҷуз ин, аксари онҳо деҳқонон, ҳунармандон ва одамони аз соҳаи ҳарбӣ тамоман беҳабар буданд ва сабабгори шикастхӯрии он гардиданд. Онҳо дар минтақаҳои мухталифи Туркистон, шароити гуногун ба муқобили мустамликадорон мубориза бурданд. Баробари ин беҳабарӣ аз тактика ва стратегия, аҳлона ва яққоя ҳаракат накардани шӯришгарон онҳоро ночор сохт.

Шӯриш барои оммаи халқ бисёр маҳрумиятҳо овард. **Аввало**, деҳаҳои атрофи Ҷиззах, маскани шӯришгарон оташ зада, оқибат бисёр аҳоли бе хонаву ҷой монд. **Дувум**, шӯриш дар фасли тобистон ба амал омада, киштзор, маҳсулоти кишоварзӣ нобуд

гардид. Оқибат аҳолии Туркистон аз як қисми захираи озуқаворӣ, ки барои зимистони солҳои 1916—1917 чамъ меовард, маҳрум гашт. **Сеюм**, хангоми шӯриш бисёр аҳоли қурбон гашт.

Дар Ҷанги якуми ҷаҳон иштирок намудани Россия, шӯришҳои кишвари Туркистон ба тарзи зиндагонии халқ таъсири манфӣ расонд. Аз тарафи ҳукумати подшоҳӣ ба мардикорӣ сафарбар кардани аҳолии Туркистон қисми зиёди аҳолии таҳҷоиро бепарастор мононд. Оқибат камчинии ҳӯроқворӣ, боло рафтани нарх зиндагониро душвор гардонд. Барои ҳамин шӯришҳои соли 1916-уми аҳоли, ки ба муқобили мардикоргирӣ пеш бурда шуд, дар натиҷаи таъсири манфии сиёсати асосаш ҷабру зулми мустамликавӣ ва оқибатҳои ҷанг содир гашт.

Аҳамияти шӯриш

Шӯриши соли 1916 аз тарафи ҳукумати подшоҳӣ бешафқатона паҳш гардид. Шӯришгарон ба муқобили политсия ва нерӯҳои ҳарбии ҳукумати мустамликавӣ мардонавор мубориза бурданд. Ҳарчанд иштирокдорони шӯриш ва роҳбарони он аз тарафи ҳукумати подшоҳӣ ҷазои саҳт гирифта, қурбону захмдор гардидани бисёр шӯришгарон руҳ дода бошад ҳам, ба муқобили мардикоргирӣ нигарондашуда, ҳаракати дорои характери милли-озодихоии аҳолии Туркистон бар зидди мустамлика ба ҳисоб мерафт. Дар айни вақт дар шӯриш тамоми табақаҳои оммаи васеи халқи Туркистон, аз он ҷумла мӯйсафедон, занон ҳам иштирок намуданд.

Шӯришҳои соли 1916 ҳукумати мустамликавию саҳт саросема кард. Ошӯбҳои мазкур нишон дод, ки халқҳои Туркистон ба поймол кардани ҳуқуқҳои онҳо роҳ намегузоранд. Шӯриш нишон дод, ки рӯҳияи аҳолии таҳҷоӣ дар бобати мубориза барои озодӣ ва истиқлол ва ҳукумати мустамликавӣ бедор аст.

Ҳукумати подшоҳӣ барои андешидани баъзе чораҳо, додани сабукиҳо ва муросо кардан маҷбур гардид.

Худро озмуда бинед!

Ҷанги якуми ҷаҳон ... оғоз ёфт ва дар он ... давлат иштирок намуд. Хангоми Ҷанги якуми ҷаҳон вакилони аҳолии ... ба мардикорӣ гирифта шуданд.

Шӯриши Қиззах соли ... шуруъ шуд.

Чамъбаст мекунем!

- ▶ Иштироки Россия дар Чанги якуми чахон ба мустамликаҳои он, аз ҷумла, кишвари Туркистон таъсири манфии худро гузошт.
- ▶ Сафарбаркунии аҳолии Туркистон аз тарафи ҳукумати подшоҳӣ ба мардикорӣ боиси бисёр ҳаракатҳои норозиёнаи аҳолии таҳҷой гардид.
- ▶ Шӯриши соли 1916 аз тарафи ҳукумати подшоҳӣ бо кӯмаки қувваи ҳарбӣ паҳш гардид.
- ▶ Иштирокдорони шӯриш аз тарафи ҳукумати подшоҳӣ бераҳмона ҷазо дода шуданд.

Савол ва супоришҳо:

1. Сабабҳои шикастхӯрии шӯришгарон дар чист?
2. Шӯриши соли 1916 ба чӣ гуна оқибатҳо оварда расонд?
3. Шӯриши халқии соли 1916 ба шӯришҳои охири асри XIX чӣ гуна монандӣ дошт?
4. Ҳукумати мустамликавӣ ба шӯриши соли 1916 чӣ гуна муносибат зоҳир намуд?

БОБИ VIII

АМОРАТИ БУХОРО ВА ХОНИИ ХЕВА ДАР ОХИРИ АСРИ XIX — ИБТИДОИ АСРИ XX

Дар натиҷаи омӯзиши боби мазкур инҳоро доништа мегиред:

- ▶ дар бораи низоми идораи аморати Бухоро дар охири асри XIX — ибтидои асри XX;
- ▶ дар бораи рушди ҳунармандӣ, савдои дохилӣ ва берунӣ;
- ▶ дар бораи нақшаву фаъолияти ҳаракати «чавонбухориён»;
- ▶ дар бораи сарнагун шудани аморати Бухоро дар соли 1920;
- ▶ дар бораи низоми сиёсии хонии Хева;
- ▶ дар бораи ҳаракатҳои «чавонхевагиён» оид ба гузарондани ислохот дар мамлакат;
- ▶ сабабҳои сарнагунёбии хонии Хева.

§ 33. СОХТИ ДАВЛАТДОРӢ ВА ҲАЁТИ ИҚТИМОӢ-ИҚТИСОДИИ АМОРАТИ БУХОРО

Вазъияти иқтимоӣ-сиёсии аморати Бухоро

Шартномаи соли 1868 бо Россия тақдири аморати Бухоро ба кулӣ тағйир дод. Вай аз мустақилияти сиёсӣ маҳрум гардид. Вассали Россия гашт. Ҳарчанд аз мустақилии сиёсӣ маҳрум гашта бошад ҳам, амири Бухоро ҳокимияти номахдуди худро дар боби назорат аз болои шаҳрвандонаш нигоҳ дошт. Барои бевосита назорат кардани фаъолияти аморати Бухоро соли 1885 бо фармони империяи Россия «Агентии сиёсии императори Россия» (1886—1917) ташкил ёфта, он иҷро гардидани шартномаи соли 1868 ва фаъолияти сиёсии амиро назорат намудааст.

Охири асри XIX ҳудуди аморати Бухоро азбаски ба таркиби империяи Россия гузашт, ихтисор гардид. Аҳолиаш дар атрофи 2 миллион нафар буда, машғулияти асосии онҳо ҳунармандӣ, деҳқонӣ ва чорводорӣ буд. Ба ғайр аз пойтахт Бухоро боз Чорчӯ, Китоб, Шаҳрисабз, Деҳнав барин шаҳрҳо марказҳои калони савдо ва ҳунармандии аморат ба ҳисоб мерафтанд.

Амалдори олии идоракунии қорҳои давлатӣ *қушбегӣ* буда, чамъоварии андозро назорат карда, ба таркиби амалдорони маъмури

**Қушбеги Бухоро. Ибтидои
асри XIX.**

роҳбарӣ намуда, бо бекҳои маҳаллӣ мукотиба менамуд. Қушбегӣ ҳар рӯз ба амир дар бораи вазъияти аморат шахсан маълумот медод. Тамоми амалдорон аз тарафи қушбегӣ, фақат амалдорони олий аз ҷониби амир ба вазифа таъин мекардиданд.

Корҳои хазина ва ғун доштани зақотро *девонбегӣ* ба ҷо меовард ва аз ҷиҳати аҳамияту мавқеи лавозим баъди қушбегӣ меистод. Корҳоро дар низоми судӣ, нотариалӣ, муассисаҳои таълимӣ *рӯҳониён* ба ҷо оварда, *қозикалон* ба корҳои диниву судӣ роҳбарӣ мекардааст.

Назорати иҷроӣ қонунҳо, амалҳои динӣ, мезонҳои ахлоқ дар маҳалҳо, на-

зорати тарозу ва дигар андозаҳоро *раис* ба ўҳда дошт. Раис ба қозикалон тобеъ, дар назди раиси калон, ҳуди амир ва қозикалон барои маълумот додан шахси масъул буд. Ҳар се амалдори олий — қушбегӣ, девонбегӣ ва қозикалон бояд мудом дар Бухоро мешуданд. Бекҳои аморат ва молу мулки онҳоро аскарон ғимоя менамуданд.

Маъмурияти маҳаллӣ — аз аминҳо, оқсақолон, ҳамчунин, вакилони бекиҳо ва рӯҳониён иборат буда, онҳо фармонҳои амирро бечуну чаро иҷро менамуданд. Тамоми аморати Бухоро ба бекигарӣҳо тақсим шуда буд. Бекҳоро амир худаш шахсан ба кор таъин ва аз кор озод менамуд. Дар атрофи бекҳо пайвандон ва ё ки гурӯҳи калони мансабдороне ҷамъ омада буданд, ки шахсони наздиқашонро ташкил медоданд.

Амир барои ғимояи давлат ихтиёриёни мардумӣ ва қўшунҳои саракардашуда, яъне лашкари хос дошт. Ба лашкар *тўнчибошӣ* роҳбарӣ мекард. Аммо охири асри XIX лашкари амир аз деҳқонҳои ғаврий ҷамъшаванда, таълими бад гирифта, бо силоҳи содда таъмингардида иборат буд. Мақсади асосии ин гуна лашкар дар вақти зарурӣ — сафкашӣ дар назди Арк буд. Тартиби лашкар амалан аз аввали асри XIX ислоҳ нагардида, қори ҳарбӣ бадсифат ва силоҳи қўшун ниҳоят ба дараҷаи қафомонда буд.

Мансабдорон ва хизматчиёне, ки қисми зиёди даромади мамлакатро ба манфиатҳои шахсӣ сарф мекарданд, дар бораи раванқу тараққиёти давлат на ҳамеша ғамхорӣ зоҳир менамуданд. Сарфу хароҷоти зарурии аморат ба зиммаи мансабдорони ба якдигар пайванд не, балки ба гардани халқи оддӣ меафтод.

Худро озмуда бинед!

Агенти сиёсии императори Россия — ... Қушбегӣ — ...
Тўпчибошӣ — ... Девонбегӣ — ... Вазъияти лашкар — ...

Дар хотир доред!

Маъмурияти маҳаллӣ аз аминҳо, оқсақолон, вакилони бекигарихо ва рӯҳониён иборат буда, фармонҳои амирро бояд бечуну чаро иҷро менамуданд.

**Андоz ва
ӯҳдадорихо.
Ошӯбҳои халқӣ**

Аксарияти деҳқонони аморат зиндагии факирона доштанд. Зеро замин ва воситаҳои коркарди замин дар дасти амир ва амалдорони ӯ буд. Мансабдорони давлат барои таъминоти моддӣ маблағҳои заруриро беҳуда харҷ мекарданд. Амир Абдулаҳад хар сол ба Петербург ба ҳузури император бо тўхфаҳои калон мерафт. Ҳамчунин хангоми сафар ба Қрим тўхфаҳои гаронбаҳо ва саройро харидорӣ менамуд. Ин одат сарфу хароҷоти зиёдеро талаб мекарду он ба дӯши аҳолии оддӣ бори гароне буд.

Андоzҳои асосии аморати Бухороро деҳқонон месупурданд, ки қариб 90 фоизи аҳолиро ташкил медоданд. Барои пардохти ин андоzҳо онҳо бар ивази ҳаққи ночиз дар заминҳои тоҷирон, судхӯрон ва заминдорони калон маҷбур буданд кор кунанд. Оқибат халқ ба чабру зулми вазнин номуросоии худро баён сохта, ба намоиш баромад. Ҳарчанд ин намоишҳо аҳён-аҳён, пароканда гузашта бошад ҳам, он чун услуби идоракунии аморат кӯҳна шуданашро нишон медод. Баробари ин аксарият деҳқонон аз бисёрии андоz касод гардида, аз деҳот ба шаҳр омада маҷбуран чоряккор мешуданд.

Дар аморат аз азал **хироч ва зақот** андоzҳои асосӣ бошад ҳам, андоzu хироче, ки аз замин гирифта мешуд, дар баъзе вилоятҳо ба 40—50 фоизи ҳосил расид. Миқдори мазкур ба зиёда аз нисфи даромади солони аморат баробар буд. Баробари хироч **кафсан, доруғайи**

**Ташрифи амири Бухоро ба
Петербург.**

**Абдулахадхон дар ҳузури
император.**

музд, яъне барои ба ҳисоб гирифтани хирман ба мансабдор ба сифати музди иловагӣ ситонда мешуд. Барои даромад аз боғҳо ва поллизҳо андози алоҳида — **танобона** меситонданд.

Дехқонон аз кашида гирифтани заминҳои худ аз тарафи ходимони маъмурият, ришватхӯрии ҳокимиятҳои маҳаллӣ ва судӣ ҷабру ситам медиданд. Одатан, агар деҳқон барои пардохти

андоз пул надошта бошад, молу мулкашро кашида мегирифтанд. Ба муқобили бенавой, қашшоқӣ, сӯиистеъмоли мансабдорон аз ваколати худ деҳқонон норозигии худро мачбур буданд бо исёнбардорӣ ифода кардан. Дар оқибати он яке аз калонтарин ошӯб дар аморат соли 1885 дар бекигарии Балҷувон (Тоҷикистони имрӯза) тахти сарвариин шаҳси шуҷоатманду халқпарвар Восеъ ба амал омад. Баъди солҳои паси ҳам гуруснагӣ деҳқонони балҷувонӣ соли 1885 бори аввал ҳосили фаровон бардоштанд. Андозгирандагон талаб карданд, ки андози хирочро на танҳо барои ҳамин сол, балки ҳамчунин барои солҳои пешинани беҳосилӣ низ супоранд. Деҳқонон онро амри ноодилона ва ғоратгарона пиндошта, аз пардохти он сар тофтанд. Дар атрофи Восеъ ҳазорҳо деҳқононе ҷамъ омаданд, ки онҳоро худсариин мансабдорон ва зулми иҷтимоӣ ба муборизаи мусаллаҳона мачбур карда буд.

Охириҳои моҳи июли соли 1885 задухӯрди деҳқонон ва лашкари амир Музаффар ба вуқӯъ омад. Дастаҳои хуб тайёрнагардида ва бо силоҳи меҳнат мусаллаҳгардида ба кӯча баромада мағлуб гаштанд. Ҳамаи роҳбарони шӯриш, аз он ҷумла, Восеъ қатл гардиданд. Шӯриши дигари калони деҳқонӣ дар бекии Кӯлоб соли 1888 ба амал омада, бо кӯмаки қўшунҳои сарҳадбони Помир паҳш гашт. Моҳи майи соли 1889 дар бекии Калиф ҳам шӯриш бархост.

Худро озмуда бинед!

**Кафсан — ...
Танобона — ...**

**Доруғайи музд — ...
Восеъ...**

Соли 1885 дар Балчувон, соли 1888 дар бекии Кӯлоб, моҳи майи соли 1889 дар бекии Калиф деҳқонон шӯриш бардоштанд.

Ҳунармандӣ

Дар ин давр яке аз соҳаҳои асосии истеҳсолоти ҳунармандӣ тайёркунии қолин ва намадҳо буд.

Талаб ба қолинҳои Бухоро дар хориҷ калон буд ва тоҷирони аморат онро ба миқдори зиёд ба хориҷ, минҷумла, Россия бурда мефурухтанд. Ба ғайр аз ин, дар бозорҳои Шарқи Миёна, Туркистон ҳам қолинҳои Бухоро харидоргир буданд. Дар бозорҳои дохила ва беруна риштаву газвор, чарм, зардӯзӣ, ашёҳои қандакорӣ нукрагину тиллогин, истеҳсолоти рангубор ва собунпазӣ шӯҳрати калон доштанд. Ашёҳои тиллогину нукрагини устоёни Бухоро махсусан шӯҳрати калон доштанд.

Қариб дар ҳамаи шаҳрҳои аморати Бухоро заргарони моҳири дорои устохонаҳои худ кор мекарданд. Тамоми маҳсулоти тайёркардаи онҳо бо нақшҳои нозуки ба худ хос оро дода мешуд. Бозори маҳсулоти кулолгарии Бухоро ҳам ҷаққон, кулолгарӣ дар тамоми шаҳрҳои аморат паҳн гардида буд.

Дар аморати Бухоро аз азал ҳунармандии ба худ хос мавҷуд буд. Даромади асосии ҳунармандон барои пардохтҳои андозӣ беҳисоб харҷ мегардид. Аз ин рӯ, онҳо барои такмилдиҳӣ ва ривож додани устохона ва корхонаҳои худӣ соҳиби маблағҳои иловагӣ набуданд.

Ҳунармандони ресмонрес. Ибтидои асри XIX.

Муносибатҳои тиҷоратӣ

Охири асри XIX аморати Бухоро бо Россия, Афғонистон, Ҳиндустон, Эрон ва Қазқоз муносибатҳои тиҷоратӣ дошт. Идора ва анборҳои фирмаҳои Россия дар Бухоро, Чорҷӯ, Карки, Тирмиз ва Когон (Бухорои нав) амал мекарданд. Байни Россия ва аморати Бухоро муовизаи мол сол то сол вусъат меёфт.

Худуди Бухоро, ки барои тичорати транзитӣ аҳамияти калон дошт, ба он даромади калон меовард. Россия ба воситаи Бухоро ба Афғонистон ба миқдори зиёд мохут, чинниворӣ, махмал, чит, гӯгирд ва карасин содир менамуд.

Соли 1887 аз худуди аморат аввалин хатти роҳи оҳан кашида шуд. 15 километр дуртар аз Бухоро сохтмони истгоҳи Бухорои нав оғоз ёфт. Дар ин ҷо қасри амир ва қароргоҳи Агентии сиёсии Россия сохта шуданд. Акнун Бухоро ба воситаи роҳи оҳан бо Тошканд, Оренбург ва Маскав пайваст гардид. Соли 1888 дар худуди аморати Бухоро маҳалҳои русӣ пайдо шуданд. Шӯъбаи Бонки давлатии Россия дар Бухорои нав дари худро боз намуд. Файр аз ин дуто заводи пахтатозакунӣ, меҳмонхонаи услуби аврупоӣ сохта шуданд. Дар Бухорои кӯҳна хонаи кушбегӣ ва қароргоҳи Агентии сиёсии Россия аввалин шуда бо хати телефонӣ бо ҳам пайваст гардиданд.

Шарҳи истилоҳот:

Стихиявӣ — ҳаракати номуташаккилона, дуруст ташкил нагардида.

Қорҳои нотариалӣ (лот. — *китоб*) — қорҳои тасдиқкунии ҳуҷҷатҳои ҳуқуқӣ ва дигар ҳуҷҷатҳо.

Чамъбаст мекунем!

- ▶ Шартномаи соли 1868-и байни аморати Бухоро ва Россия;
- ▶ Савдову тичорат бо Россия, Афғонистон, Ҳиндустону Эрон;
- ▶ Соли 1887 — сохтмони роҳи оҳан ба воситаи аморати Бухоро;
- ▶ Амир Музаффар — афзудани андоз, пурзӯршавии зулм ва шӯриши Восеъ;

Савол ва супоришҳо:

1. Шартномаи соли 1868 байни аморати Бухоро ва Россия барои инкишофи минбаъдаи мамлакат чӣ гуна таъсир гузошт?
2. Ба зиммаи кушбегӣ, девонбегӣ, қозикалон барин мансабдорони аморати Бухоро чӣ гуна вазифаҳо гузошта шуда буданд?
3. Сабабҳои шӯриши Восеъ аз чӣ иборат аст?
4. Ба фикри Шумо аҳолии шӯришбардошта ба кадом хатоҳои роҳ гузоштаанд?
5. Охири асри XIX — ибтидои асри XX дар аморати Бухоро ба ривочи муносибатҳои моливу пулӣ чӣ гуна омилҳо таъсир расонданд?

§ 34. ФАЪОЛИЯТИ ЧАВОНБУХОРОИЁН ВА САРНАГУНШАВИИ АМОРАТИ БУХОРО

Чавонбухороиён

Дар аввалҳои асри XX дар ҳаёти иҷтимоии Бухоро ду қувваи ба ҳам муқобил пайдо гардид. Яқумӣ – номи чавонбухороиёно гирифт, ки мақсадашон дар асоси демократӣ аз нав сохтани ҳаёти сиёсии Бухоро, тараққӣ додани иқтисодиёти он, барои ба сафи мамлакатҳои пешқадам баровардани Бухоро аз тахти дил мубориза мебуданд. Дуюмӣ – мутаассибони динӣ, вакилони тоифаи душмани ҳар гуна навигарӣ ва ислохотҳо буданд.

Чавонбухороиён ба сифати ҳаракати сиёсӣ аз соли 1910 фаъолият нишон доданд. Онҳо намоёндагони бузурги тараққиҳоҳони Бухоро (Абдулвоҳид Бурҳонов, Абдурауф Фитрат, Садриддин Айнӣ, Файзулло Хўҷаев, Усмон Хўҷа, Абдуқодир Муҳиддинов, Мусочон Сайидҷонов ва дигарон) буда, барои аз ҳукмдории мустабиди амирӣ халос кардани Бухоро, ба роҳ мондани низоми республика ҳаракат мекарданд. Чавонбухороиён дар Бухоро мактабҳои усули навро ташкил намуданд. Ба ин мактабҳо китобҳои дарсӣ ва барномаҳои мухталифи таълимӣ навиштанд. Рӯзномаҳои «Бухорои шариф» ва «Турон» рӯи ҷопро диданд. Рӯзномаҳои мазкур баробари халқро аз ҷаҳолат бедор сохтан ва даъват ба маърифатнокӣ ғояҳои милливу озодӣ ва мустақилиро пеш гузоштанд.

Ислоҳоти Амир Олимхон

Баъди Амир Абдулаҳад ба тахти Бухоро писари ӯ Сайид Олимхон (1910—1920) нишаст. Соли 1893 падараш ӯро ба Петербург ба таҳсил фиристод, дар ин ҷо давоми 3 сол корҳои ҳарбӣ ва асосҳои идораи давлатиро омӯхт. Сайид Олимхон ба тахти аморат нишаста, ба тағйирёбии асосҳои давлат ва низоми динӣ тараддуд наид. Аммо воқеаҳои Россия ва ҷунбишҳои мухолифати ҳуди аморат барои дидани ҷораву тадбир ва қонун гардондани талабҳои «чавонбухороиён» (ҷадидон) оид ба демократиконии мамлакат ва гузарондани ислохот маҷбур сохт.

Инқилоби феввали соли 1917 дар Россия ва ҷоннокшавии ҳаёти сиёсии Бухоро амирро водор сохт ба мақсади пешгирии такроршавии инқилоби рус баъзе ислохотҳоро амалӣ гардонад. Баҳори соли 1917 қозикалон дар қабулхонаи амир дар бораи дар мамлакат гузарондани ислохот ваъда дод. Вай фармони амирро хонда дод, ки ба асосҳои сохти мавҷуда дахл надошту ба

Чавонии Амир
Олимхон

Амири Бухоро Олимхон.

беҳтар шудани аҳволи халқ он қадар мусоидат наменамад.

Дар фармон сухан дар бораи корҳои суди одилона, фароҳам овардани барқарорӣ оид ба ситондани хироч, закот ва дигар андозҳо мерафт. Ба тараққиёти саноат ва тиҷорат эътибор нигаронда шуда буд. Ба мансабдорон барои иҷрои вазифаашон гирифтани ҳаққи иловагӣ манъ гардид. Барои ин аз тарафи давлат маоши қатъӣ ҷорӣ шуд: «Сипас аз тарафи мо, — гуфта шуда буд дар фармон, — инчунин ба амри шариат дар мамлакат чораву тадбирҳои нафъбахш андешида мешаванд».

Ҳамчунин, амир ваъда дод, ки ҳазинаи давлатиро аз ҳазинаи худ ҷудо ташкил медиҳад, буҷетро аз ҳисоби аниқи даромад ва хароҷоти давлатӣ муқаррар менамояд. Дар фармон қушодани ҷопхона, озодкунии маҳбусон ҳам ваъда дода шуда буд. Ба ҳамин мақсад интиҳоби одамони «дорои ақл ва хиради соф» — сокинони пойтахт ва ташкили «ассамблея» (маҷлис) ҳам пешбинӣ гардид.

Фармон дар асоси ваъдаҳои калони ҷумлаҳои ҳамабоб таҳия гардида бошад ҳам, он боиси ошӯбҳои ҷадидон гашт. Сарварони «ҷавонбухороиён» (ба мақсади амалӣ гардондани фармон кумита ташкил ёфта, он кумитаи «ҷавонбухороиён» номида мешуд) дар бобати амалӣ гардондани ислоҳот ба фикри ягона омада натавонистанд. Маҳмудхӯҷа Беҳбудӣ, Муллохон ӯғлӣ, Мирзо Ғулом бо ҳаракатҳои дурандешона фармонро ҷонибдорӣ карда бошанд, тарафдорони қисми радикалӣ, ки дар байни онҳо Файзулло Хӯҷаев, Абдурауф Фитрат ва Усмон Хӯҷа буданд, даъват намуданд, ки ба зудӣ намоиш ташкил карда, талаботи гузарондани ислоҳотҳои чуқуртар ба миён гузошта шавад.

8 апрели соли 1917 ҷадидон дар Кирка ва Бухоро намоиш ташкил намуданд. Дар Бухоро 150 нафар ҷамъ омада, ба он Файзулло Хӯҷаев ва Абдурауф Фитрат роҳбарӣ намуданд. Дар лавҳа широкӣ баробари навиштаҷоти «Зинда бод, Амир!», инчунин, даъватҳои дорои мазмунӣ дигар мисли «Хуррият, Адолат, Мусовот» ҷой доштанд. Намоишгарон вақте ки то Арк расиданд, навкарони амир оид ба боздоштани онҳо фармон гирифт. Қўшуни амир, ки аз 200 пиёдагард ва 300 сарбози савора иборат буд, намоишгаронро пароканда карда, ба ҳабс гирифт. Ба ҷуз ин остонаи Аркро 7 ҳазор нафар муллобачагон ишғол намуданд, ки муқобили ислоҳот буданд. Муллоҳо таҳдид намуданд, ки ҳар як шахси ба Арк наздикшавандаро мекушанд. Ба сўйи намоишгарон санг

партофта, онҳоро лагадкӯб карда, дашном додан гирифтанд. Беш аз 30 нафар намоишгар ба ҳабс гирифта шуд. Бисёриҳо чароҳати бадан гирифтанд. Дигар намоишгарони халосшуда аз шаҳр гурехта ҷонро амон нигоҳ доштанд.

Воқеаҳои Бухоро ҷадидонро водор сохт, ки каме хушёртар шаванд. Сайид Олимхон, ки ба сифати амири маърифатпарвар намоён гардида буд, дар байни халқ ҳурматашро аз даст дод.

Худро озмуда бинед!

**Ҷадидон ё ки таркиби ҳизби ҷавонбухороиён
ё худ нақшаҳои иншонагардида – ...**

**Ҷавонбухороиён — ...
Мувофиқи фармон ...**

Вожгуншавии аморати Бухоро

Ҷадидони амонмонда соли 1917 ба Туркистон, ки болшевикон ишғол карда буданд, гурехтанд. Моҳи январи соли 1920 қисми чапи ҷавонбухороиёни дар Тошканд масканёфта таҳти роҳбарии Файзулло Хўҷаев «Бюрои марказии ҷавонбухороиён»-и инқилобгар дар Туркистон»ро ташкил доданд. Вале ташкилоти мазкур қувваҳои бонуфузи сиёсиро дар худ таҷассум нагардонда буд. Ташкилоти мазкур ба воситаи муборизаи мустамликадорон барои тамоман забт намудани Осиёи Миёна ва ба таркиби давлати нава ҳамоҳ кардани табдил ёфтанд, ки зери дасти болшевикон қарор дошт.

«Ҷавонбухороиён» таҳти сарвари Файзулло Хўҷаев ва саёю кӯшиши якҷояи болшевикон боиси тайёркунии табaddулот дар давлати Бухоро гардид. Корхоро дар бобати пароканда кардани лашкари амир ба иҷро расонданд. Дар байни аҳолии таҳҷой корҳои пурзӯри ташвиқотӣ бурданд. Ба ҳамин мақсад маҷаллаи «Тонг» («Субҳ») ва рӯзномаи «Учкун» («Шарора»)-ро ҷоп карданд.

Файзулло Хўҷаев.

«Ҷавонбухороиён» ба ҳозиркунии асосҳои сиёсӣ ва ташвиқоти аз тахт маҳрум кардани амир шурӯъ намуданд. Бо ташаббуси онҳо 29 августи соли 1920 дар Ҷорҷу исён ташкил гардид. Дар ин ҷо кумитаи муваққатии инқилобӣ созон дода шуд, ки он аз ҳукумати Россия кўмак пурсида, бо илтимоснома муроҷиат кард. Давлати шўравӣ қисмҳои калони ҳарбии хуб мусаллаҳгардида ва бо авиатсияи хуб таъмингардидаи ба даҳшатоварандаи аҳолии таҳҷоиро ба Бухоро партофт. Кўшуни амир қариб, ки муқобилият нишон дода натавонист. Амир Сайид Олимхон бо аҳли оила ва амалдору аъёнҳои девонаш ба ҷониби Афғонистон гурехт.

2 сентябри соли 1920 армияи болшевикон ба Бухоро даромад. 6 октябр ташкил гардидани Республикаи Шӯравии Халқии Бухоро ва таъсис ёфтани Шӯрои нозирони халқ-ҳукумати аввалин тахти сарварии Файзулло Хўҷаев эълон гардид.

Худро озмуда бинед!

29 августи соли 1920-...

Кумитаи муваққатии инқилобӣ- — ...

2 сентябри соли 1920- —...

Ф. Хўҷаев- — ...

Ҳуҷҷати таърихӣ

Дар бораи хазинаи Аморати Бухоро

Сарвати аз тарафи сарвазири аморати Бухоро — қушбегӣ Мирзо Насрулло шахсан номнависгардида аз инҳо иборат буд: Тиллои Бухоро 1 148 380 дона, тиллои рус — 4 365 100 дона, тиллои гамбургӣ холи ёмбидошта — 17 дона, нукра — 45 тонна, нукраи рус — 22 тоннаву 160 кг, тангаи Бухоро — 62834780 дона, тангаи мисини Бухоро — 13 тонна, тилломайда — 1 тонна, булӯри калон — 3483 карат, булӯри ба ашӯҳо дӯхташуда — 968 карат, сангҳои қиматбаҳо — 8617 карат будааст. Аксияҳои бонкҳои саноатии русӣ дар дасти Олимхон буда, 33 миллион сӯмро ташкил медод. Дар хазинаи ӯ ба андозаи 100 миллион сӯм пули империяи Россия ҳам буданаш қайд гардидааст.

Чамъбаст мекунем!

- ▶ Фаъолияти «чавонбухороиён»;
- ▶ Соли 1910 ба тахт Сайид Олимхон нишаст;
- ▶ Саъю кӯшиши ислохотхоҳӣ, намоишҳо;
- ▶ 29 августи соли 1920 исёни Чорчӯй ташкил гардид;
- ▶ Аморати Бухоро сарнагун шуда, соли 1920 РШХБ ташкил ёфт.

Шарҳи истилоҳот:

Мутаассиб (арабии фидоитарин) — ба дин саҳт ручӯъ намуда, ба қоидаҳои он кӯр-кӯрона амалкунанда.

Радикал (лотинии қатъан) — тарафдори чораҳои саҳту чиддӣ.

Муваққат (арабӣ) — муваққатан, ҳукумати ба муддати муайян ташкил ёфта.

Савол ва супоришҳо:

1. Дар бораи фаъолияти «чавонбухороиён» чиро дониста гирифтед?
2. Амир Сайид Олимхон дар давлати худ ба кадом мақсад барои гузарондани ислоҳот кӯшид?
3. Барномаи қадидҳо аз ислоҳоти пешбиниқардаи Олимхон бо чияш фарқ мекард?
4. Сабабҳои сарнагуншавии аморати Бухороро номбар кунед.

§ § 35-36. СОХТИ ДАВЛАТДОРӢ ВА ҲАӢТИ ИҚТИМОӢ-ИҚТИСОДИИ ХОНИИ ХЕВА ДАР ОХИРИ АСРИ XIX — ИБТИДОИ АСРИ XX

Соҳти иҷтимоӣ-сиёсии хонигарӣ

Ҳукумати подшоҳӣ хонигарии Хеваро ҳамчун ҳудуди вассали худ тахти назорат қарор дода буд. Тағйироти ҷузъиро дар сиёсати дохилӣ ва берунӣ хони Хева бо розигии генерал-губернатори Туркистон ба амал мебаровард. Барои назорати фаъолияти хон Шӯрои (девони) иборат аз 7 нафар таъсис ёфта буд, ки чор нафарашро намояндаи ҳукумати подшоҳӣ ташкил меод.

Амударё аввал дар тасарруфи хонии Хева буд. Мувофиқи шартномаи Гандумиён ҳудуди соҳили рости он ба ихтиёри империяи Россия гузашта, шӯъбаи Амударёи генерал-губернатории Туркистон созмон ёфт. Сардори он дар айни вақт ба сифати намояндаи империяи Россия дар хонии Хева фаъолияти хонро дар бобати идораи мамлакат тахти назорати худ қарор дода буд. Хонӣ дорои таърихи ҳазорсолаҳо буда, аз тарафи намояндагони авлоди туркиён – *сулолаи қўнғиротиён* ҳамчун монархия идора гардида, дар бобати рушди фарҳанги халқи ўзбек нақши калоне бозидааст. Қабिलाи қўнғирот дар ҳаёти сиёсӣ ва иҷтимоӣ, ҳамчунин дар соҳаи ҳарбӣ тақвоҳои асосии хон буд.

Хон ҳокимияти номаҳдуди маъмурӣ-судӣ ва ҳарбию дошт. Вай мамлакатро бо мадади мансабдорони авлоди қўнғирот, аъёнҳои сарой ва рӯхониёни олий идора мекард. Ҳокимияти хонигарӣ аз манфиати халқ дида, манфиати амалдорони доираи тангро бештар ба назар гирифта, қор пеш мебуд.

Сарвазири хонии Хева.

Лашкари хонии Хева воситаи мубориза барои пахши муқовимати халқ ва нигоҳ доштани яқпорчагии давлат буд. Қўшуни мазкур номуттаҳид, интизоми ҳарбияш сушт, бо силоҳи оддӣ мусаллаҳ гашта буд. Қўшуни мунтазами хон аз 1,5 ҳазор нафар иборат буда, онро ясовулбошӣ сарварӣ мекард. Ҳангоми ҳаракатҳои ҳарбӣ лашкари мардумӣ аз шаҳр, деҳот ва овулҳо ва сипоҳиёни савораи туркман сафарбар мегардиданд.

Хонигарӣ аз ҷиҳати маъмурӣ ба 18 бекӣ ва 2 ноибӣ тақсим гашта буд. Калонтарини онҳо Ҳазорасп, Урганҷ, Қиёт, Урганҷи кӯҳна, Хўҷайлӣ, Қўнғирот ба ҳисоб мерафтанд. Ба ҳар яки он бек ё ҳоким роҳбарӣ мекард, ки аз тарафи хон таъин мегардид. Хонӣ ду вилояти хурдро дошт, ки онро ноибони хон идора мекарданд. Шаҳри Хева ва ғирду атрофи он бевосита дар ихтиёри хон буд. Шаҳсони мансабдори дастгоҳи мавҷудаи идора аз ҳисоби андози деҳқон ва ҳунармандон зиндагӣ мекарданд.

Меҳтар (Сарвазир) ва *девонбеғӣ* (мутасадди девонхона) амалдори олий ва мушовири аз ҳама наздики хон ба ҳисоб мерафтанд. Барои хурдтарин гуноҳ нисбати ҳокимият ҳокимияти судӣ ҷазои ҳукми қатро истифода мебард.

Рӯҳониёни дини ислом ба ҳаёти иҷтимоиву сиёсии мамлакат таъсири калон доштанд. Хева баъд аз Бухоро аз марказҳои дини ислом буд. Дар шаҳр беш аз 60 масҷид даҳмаи авлиёҳо, ки ба қадамҳои диндорон табдил ёфта буд, беш аз 160 масҷид амал мекард. Дар мамлакат қариб 1,5 ҳазор мактаб фаъолият дошт. Баъзе хатмқунандагони ин мактабҳо ба муассисаҳои таълими олий (мадраса) дохил шуда, 10 сол таълим мегирифтанд. Дар онҳо фанҳои асосӣ грамматикаи забони арабӣ, ҳуқуқ ва фалсафайи ислом, ҳамчунин, ба таври илова фанҳои арифметика ва геометрия омӯзонда мешуданд. Толибони мадрасаҳо баробари супурдани имтиҳонот метавонистанд мансабҳои холимондаи қозӣ, имом ё ки дигар мансаби нуфузнокро ишғол намоянд.

Дар хотир доред!

Хони Хева мамлакатро бо тақия ба дастгирии мансабдорони ашрофи қўнғирот, мансабдорони дарборӣ ва рӯҳониёна олий идора менамуд.

Хурро озмуда бинед!

Ясовулбошӣ — ...   Меҳтар — ...   Қўнғиротҳо — ...

Нармқунии замин. Ибтидои асри XIX.

Заминдорӣ

Замин омили ягонаи боигарии давлатист. Сарвати мазкур ба ивази меҳнати деҳқонон ба даст меомад.

Меҳнати деҳқонон барои баланд бардоштан ҳосилнокии замин ва равнақи истехсолот нигаронда шуд. Дар ин бора дар хонии Хева ҳам деҳқонон соҳибкор буданд, соҳаи асосии кишоварзии хонигарӣ рӯёндани ғалладона буда, асосан шолӣ, чуворӣ, ҳамчунин чав бештар рӯёнда мешуд. Солҳои 90-уми асри XIX барои инкишофи муносибатҳои савдову тичорат бо Россия тахассусонидан барои пахтакорӣ хеле суръат пайдо намуд.

Қисми асосии заминҳо ба хон ва мансабдорони ӯ тааллуқ дошт. Хонҳои Хева ба мансабдорону аъёнҳои худ ҳамчун дастмузд аз ҳисоби заминҳои давлат эҳсонҳо кардаанд. Ба ғайр аз ин хон ва мансабдоронаш, хешони ӯ низ аз андоз озод гаштаанд.

Қисми калони заминҳои хонигарӣ дар тасарруфи муассисаҳои динӣ буда, 40 фоизи тамоми заминҳои обёришавандаи хонигарӣ мулки масҷидҳо ба ҳисоб мерафтанд. Алалхусус, 64 масҷид ва мадраса дар чоряки охири асри XIX беш аз 205 ҳазор таноб заминро соҳибӣ мекарданд. Ин ҳурмату эҳтироми хонҳоро нисбати диндорон ифода мекард. Алалхусус заминҳои вақф ва дар охири асри XIX қариб 4 ҳазор оилаи рӯхониён аз тамоми андозҳо озод карда шуданд.

Андоз ва ӯҳдадорӣ

Дар натиҷаи баъди соли 1873 ба тасарруфи Россия гузаштани қисми калони заминҳои ҳосилдор ҳукумати хонигарӣ эҳтиёҷи ба сарфу хароҷот доштаи худро аз ҳисоби чорӣ намудани андозҳои нав ё ки афзун гардондани пештарааш пурра гардонд. Дар хонигарии Хева то

25 намуди андоз, доимӣ ва фавқулодда, ўҳдадориҳои гуногун мавҷуд буд. Деҳқонон **солғут** — андози замин, **закот**, **чўбпулӣ** — андози истифодаи чарогоҳ, **ўтов** — андози манзил барин андозхоро месупурданд.

Деҳқонон ба ғайр аз ин андозҳо маҷбур буданд, ки ўҳдадориҳои гуногунро ба иҷро расонанд. Дар байни онҳо таъмири низоми обёрӣ, барпои объектҳои нав аз ҳама вазинтарин ба ҳисоб мерафт. Ҳар сол деҳқонони Хева ба тозакунии каналҳо, бунёду аз нав сохтани тамбаҳо, таъмири сарбанду кўпрукҳо мебаромаданд. Барои иҷрои ин корҳо деҳқонон бо олоти меҳнат ва ғизои худ меомаданд. Шахсоне, ки дар ин чорабиниҳо иштирок намекарданд, ба ҳазина ба миқдори муайян маблағ супурданашон шарт буд. Қосиди эълонкунандаи фармони хон ба ғоидаи худ «**афанақпулӣ**» чамъ меовард, назоратчӣ ва мутасаддии кор барои ба ғоидаи худ ситондани маблағ ҳаракат мекард.

Деҳқонон ҳарчанд қариб 90 ғоизи аҳолиро ташкил диҳанд ҳам, соҳиби 5 ғоизи заминҳои обёришаванда буданд. Деҳқонони безамин ва камзамин дар заминҳои заминдорони калон ва вақф ба сифати иҷорагар кор мекарданд. Деҳқонон аз ҳисоби ҳиссабайъ ё ки ҳиссаи баробари ҳосил меҳнат намудаанд. Баъди анҷоми корҳо одатан 40—50 ғоизи ҳосил ба соҳиби замин дода мешуд. Онҳое, ки барои нисфи ҳосил кор мекарданд, **яримчиҳо** меномиданд. Деҳқононе, ки на замин, на асбобу ускуна, на чорвои корӣ доштанд, маҷбур буданд ба ҳар гуна шарт розӣ шуда кор кунанд. Деҳқонони қарздор бо мақсади адо кардани қарзи худ барои муддати муайян беподош кор кардан маҷбур буданд.

Ҳамин тавр, миқдори деҳқонони безамин сол то сол меафзуд. Онҳо ҳар чӣ бештар ба хон, бек ва мансабдорон мутеъ мегардиданд. Ҳамаи он ба вазъияти умумии иқтисодӣ ва иҷтимоии хонии Хева таъсири манфӣ расонд.

Посбонҳои хонигарии Хева. Оғози асри XX

Солғут — ...
Афанақпулӣ — ...

Чўбпулӣ — ...
Дехқонони қарздор...

**Инқишофи
саноат**

Дар охири асри XIX–ибтидои асри XX дар хонии Хева ҳунармандии хонаводагӣ ҳанӯз нигоҳ дошта шуда буд. Дар он ресмонресӣ, бофандагӣ, пойафзол, қолину намад ва ғайра омода карда мешуд. Қариб, ки дар ҳар як деҳа чармгар, мӯзадӯз, бўзгар, рангуборчӣ, ҷувозгар ва дигарон фаъолият пеш мебурданд. Баъзе хунармандон аз ҳамдеҳаҳои худ фармоиш гирифта, кор мекарданд ва барои маҳсулоти тайёркардаашон дар шакли натуравӣ, маҳсулот ё пул дастмӯзд мегирифтанд. Баъзеи онҳо дар устохонаҳои бозорҳои маҳаллӣ бевосита меҳнат менамуданд.

Инқишофи муносибатҳои тиҷоратии хонии Хева бо Россия, Бухоро, даштҳои қазок, Қафқоз ва Эрон савдову тиҷорати дохиларо ҷоннок сохт. Ҷорӣ гардидани муносибатҳои бозаргонӣ дар дохили хонигарӣ боиси босуръат инқишоф ёфтани муносибатҳои моливу пулӣ мегардад. Нисбати деҳот босуръат тараққӣ ёфтани шаҳрҳо боиси ташкилёбии шаҳрҳои нав гардида, чараёни рушди кӯҳнаашонро тақон доданд. Он аҳамият ва нақши шаҳрҳо дар ҳаёти иқтисодии мамлакат афзун гардонд. Дар ибтидои асри XX Хева, Урганчи Нав, Қўнғирот, Тошҳовуз, Гурлан барин шаҳрҳо ба марказҳои ҳаёти иқтисодӣ, сиёсӣ ва фарҳангии хонӣ табдил ёфтанд. Боғот, Мўйноқ, Тахта барин шаҳрҳои нав ба вучуд омаданд.

Дар шаҳрҳои мазкур идораҳои корхонаҳои маҳаллӣ ва муштарак бо Россия ҷойгир буд. Масалан, шаҳри Урганчи навазҳои заводи пахтадозакунӣ (шаштояш аз онҳо тадбиргарони таҳҷой буд), заводи рағған, заводи собунпазӣ ва чармгарӣ, яқто осӣёб дошт. Ба ҷуз ин дар Урганчи навазҳои шўъбаҳои бонкҳои тиҷоратии Россия — Осӣё ва Сибир, идораи почта-телеграф, ваколатхонаҳои ҷамъиятҳои комиссиянӣ ва суғурта кор мекарданд. Дар Гурлан сармояи ҳам россиягӣён ва ҳам соҳибкорони таҳҷой ҷамъ омада буд. Дар шаҳр 10 идораи тоҷирони россиягӣи қашонда бурдани пахта ва 9 заводи пахтадозакунӣ тадбиргарони маҳаллӣ — бародарон Ризоевҳо, П.А. Мануилов, С. Маҳсум, С. Тоҷиниёзов, Т. Солиҷонов ва дигарон ҷойгир гашта буданд. Соли 1909 дар хонии Хева аллакай 81 корхонаи саноатӣ фаъолият пеш мебурд. Ташаккулёбии саноат солҳои 1910—1915 суръат пайдо карда, 40 корхонаи нави саноатӣ дари худро боз намуд, ки бо қарасин ва нафт кор мекард.

Маҳсулоти ҳунармандии Хоразм. Оғози асри XX

Дар хотир доред!

Мол ва маҳсулоти Россия ба бозорҳои Осиёи Миёна ба зудӣ дохил шуд. Дар натиҷаи он маҳсулоти маҳаллӣ ба касодӣ рӯ ниҳод.

Алоқаҳои тичоратӣ бо Россия

Дар ҷараёни ба мустамлика табдил додани кишвари Туркистон ҳамкориҳои сармоявии империяи Россия ва маҳаллӣ ба вучуд омад. Фаъолияти тadbиргарони маҳаллӣ, даромади намоёндагони сармояи миллӣ ба бозори Россия, маҳсулоти онҳо бевосита алоқаманд гардида буд. Онҳо бо мақсади рушди муносибатҳои бозаргонӣ байни ду давлат барои ташкил кардани иттиҳоди бонкҳои муштарак ҳаракат мекарданд. Соли 1909 бонки Россия—Осиё ва синдикати «А-Мета» созмон ёфтанд, ки маблағҳои Мадиев-Баққоловро муттаҳид сохта буданд. Синдикат ҳар сол ба Россия 3 ҳазор тонна пахтаро ба содирот (экспорт) мебаровард ва дар боби хариди тухми ҷунҷа дар бозори Хева якҷаҳуқмронии худро ба роҳ монд. Капитали Россия дар вассали худ — хонии Хева манбаи зарурии ашёи хомро ба вучуд оварда тавонист. Дар ин ҷо арзон будани қувваи корӣ ва мувофиқи бандҳои шартномаи Гандумиён аз соли 1873 аз ҳисоби мавқеи монополистӣ дар бозори маҳаллӣ ба даст овардани даромад фаъолтар гардид.

Ба туфайли амалиёти сармояи рус имкониятҳои бозори дохилии хонии Хева васеъ гардид. Муносибатҳои моливу пулӣ бошиддат инкишоф ёфта, дар пояи он марказҳои нави тичоративу саноатӣ ташаккул ёфтанд. Савдогарони майда чой, маҳсулоти мануфактура, шакар, самовор барин маҳсулоти камчинро ҳатто ба деҳаҳои дурдаст бурда мефуруштанд. Якҷониба будани саноат ва суст инкишоф ёфтани он дар иқтисодиёти мамлакат ба нигоҳ доштани нисбати сахми истехсоли ҳунармандӣ хонақории пешбар оварда расонд. Маҳсулоти ҳунармандони маҳаллӣ дар берун аз ҳудуди мамлакат ҳам баҳои баланд гирифтаанд. Чунки ин маҳсулот дар пояи қадимаи ҳунармандӣ тайёр мегардид.

Худро озмуда бинед!

Солҳои 1910—1915 корхонаи саноатии... қад афрохт.

Савдогарони майда бо... машғул мегардиданд.

А-Мета — ...

Ҳунармандӣ ва савдои дохилӣ

Дар охири асри XIX ва ибтидои асри XX дар баъзе ноҳияҳо чараёни таҳассусонидани ҳунармандӣ ба ин ё он соҳа ба чашм бархӯрдааст. Устохонаҳои азнавкоркарди филиз дар шаҳрҳои Хева, Урганчи нав, Чимбой, Ҳазорасп чойгир шуда буданд. Дар ин масканҳо каланд, дандони омор, белкурак, табар, наъл, зарфҳо ва ғайра сохта шудаанд. Чармгарӣ дар Хева, Хонқо, Урганчи нав, Хўчайлӣ ва дигар марказҳо инкишоф ёфт. Ҷувол ва ресмон дар Урганчи нав тайёр гардидааст. Қолин, намад дар масканҳои ҳунармандии Порсу, Алиэли, Урганчи кӯҳна, Ғазовот бароварда мешуд. Қариб дар ҳамаи шаҳрҳои Осиёи Миёна бофандагӣ, тайёркунии зарфҳои сафолӣ ва заргарӣ ривочу равнақ ёфта буд.

Соли 1885 сохта шудани роҳи оҳани паси Каспий ва охири соли 1887 таъсиси флотилияи Амударё тобеъгии Хеваро ба Россия боз ҳам пурзӯр сохт. Аввал савдо бо роҳи хушкӣ ба воситаи роҳҳои корвонгузар амалӣ гардида бошад, акнун қисми зиёди борҳо ба воситаи роҳи оҳан ва пароход бо болооби Амударё кашонда мешуд. Ин қабил навагонҳо ба ғайраи империяи Россия хизмат карда, боиси ақиб мондани давлати ба он мустамлика ё ки вассал, баробари ин ба инқироз рӯ овардани як қатор соҳаҳои ҳунармандӣ оварда расонд. Зиёд гардидани воридоти молҳои саноатии навагон арзони империяи Россия талабро ба маҳсулоти корхонаҳои маҳаллӣ суст

Кӯшдарвоза

гардонд. Газворҳои маҳаллӣ, риштаҳо, ашъи кулолгарӣ, маҳсулоти аз ҷӯяну мис сохташуда ба камшавӣ рӯ оварданд.

Сиёсати давлат ба соҳаи иқтисодиёт ва истеҳсолоти ҳунармандӣ таъсири манфӣ расонд. Хонӣ ва ҳокимияти маҳаллӣ ҳунармандонро ба ҳар гуна андоз кашидан гирифтанд. Соҳиби ҳар як устохонаи ҳунармандӣ ба мансабдорони хон тӯҳфаҳо доданашон, андозҳои ба даромад номувофиқро пардохтанашон лозим гардид. Оқибат ба инкишоф додани истеҳсоли худ ва ҷорӣ кардани технологияҳои нав ғайриқобил гардиданд.

Дар хонакорӣ иттиҳоди сеҳҳои асримиёнагӣ нигоҳ дошта шуд. Ҳунармандон мувофиқи касбу корашон ба ин иттиҳодияҳо муттаҳид гардида буданд. Ба он усто, халифа ва шогирд мебаромад. Сарватманди вомдиҳанда ба сеҳ сарварӣ мекард. Ҳунармандон қисми зиёди маблағи ба даст овардаашонро ба шарафи авлиё ва устозони маънавӣ хайру эҳсон мекарданд, бисёр андоз месупурданд. Аҳволи халифа ва шогирдон хеле бад гардида, рӯзи кории онҳо номаҳдуд буд. Халифа барои бунак (аванс)-и гирифтааш кор карда додан маҷбур буд. То пурра пардохтани бунак аз устохона намерафт.

Чамъбаст мекунем!

- ▶ Соли 1909 дар хонии Хева 81 корхонаи саноатӣ кор мекард;
- ▶ Соли 1885 роҳи оҳани Каспий сохта ва охири соли 1887 флотилияи Амударё таъсис ёфт.
- ▶ Инкишофи хонакорӣ.

Шарҳи истилоҳот:

Синдикат — (юнонии *якҷоя кор кардан*) — иттиҳоди корхонаҳои маҳсулоти якхела истехсолкунанда.

Монополия — (юнонии *танҳо фурӯхтан*) — ҳукмронӣ танҳо ба як соҳаи иқтисодиёт.

Хонакорӣ — ҳунармандии асосаш меҳнати дастӣ.

Савол ва супоришҳо:

1. Кадом омилҳо ба пешравии саноат таъсир расонданд?
2. Ба инкишофи муносибатҳои моливу пулӣ дар хонии Хева охири асри XIX ва ибтидои садаи XX чӣ гуна имконият фароҳам оварда шуд?
3. Рушди савдои дохилӣ ва беруниро муқоиса намоед. Кадоме аз онҳо беҳтар ривож ёфта буд?
4. Бунёди роҳи оҳани Каспий тобеиятро ба Россия чӣ тавр пурзӯр сохт?
5. Дар охири асри XIX устохонаҳои ҳунармандӣ чӣ гуна намуд доштанд?
6. Ҳукумати подшоҳӣ фаъолияти хон ва маъмурияти онро чӣ тавр назорат мекард?
7. Дини ислом дар ҳаёти мамлакат чӣ гуна нақше мебозид?
8. Аҳолии хонии Хева кадом андозхоро супурда, кадом ӯҳдадорихои меҳнатиро ба иҷро расондааст?
9. Ба фикри Шумо охири асри XIX ба рушди иқтисодиёт ва фарҳанги хонии Хева садди асосӣ чӣ буд?

§ 37. САРНАГУНШАВИИ ХОНИИ ХЕВА

Пурзӯр гардидани ҳаракатҳои мардумӣ

Дар натиҷаи ҷабру зулми мухталиф норозигии деҳқонон боло рафта, ҳолатҳои аз ҷониби онҳо саркашӣ намудан аз додани андозҳо ва иҷрои ӯҳдадорихо, ихтиёрдорӣ кардани заминҳои заминдорони калон, ба андозҷамъоварандагон ва дигар намояндагони маъмурияти хонигарӣ ҳучум оварданро бештар гардонд. Ҳаракатҳои деҳқонон баробари вайрон кардани хонаҳои заминдорон, мансабдорон, дарронда партофтани забонхатҳои қарздорӣ, пеш кардани андозҷамъоварандагон бо тарзи исёнҳои стихиявӣ рӯй мебуд. Баробари гузаштани вақту пурзӯр гардидани сӯиистеъмолии ҳокимияти хонӣ ва мансабдорони маҳаллӣ муташаккилӣ ва оммавишавии ҳаракатҳои деҳқонон ҳам боло мерафт. Солҳои 80-уми асри XIX дар ноҳияҳои Питнак, Ҳазорасп, Урганчи нав, Айманқалъа, Урганчи кӯҳна *иттифоқҳои деҳқонӣ* ба вуҷуд омада, мубориза хеле муташанниҷ гардид. Хон барои

Хева. Сангдарвоза.

мубориза ба муқобили онҳо нерӯи кофӣ надошт ва аз ин рӯ кӯшунҳои Россияи подшоҳиро барои кӯмак даъват намуд. Исёнҳо пахш гардида, сарварони ҳаракатҳои деҳқонон ба қатл расонда шуданд.

Аммо ҷунбишҳои деҳқонӣ қатъ нагардид. Соли 1902 таҳти сарпарастии *Матёқуб пишиқ* дар ноҳияҳои Хонқо, Ҳазорасп, Богот деҳқонон исён бардоштанд. Хон боз ба кӯшунҳои империяи Россияи подшоҳӣ муроҷиат намуд. Чораҳои саҳти ҷазо андешида-шуда, исён торумор гардид. Сарварони он ба қатл расиданд.

Нафрат нисбати хон ва намояндагони мустамликадор, ки бинобар қашшоқӣ ва беҳимоягӣ зоҳир мешуданд, баромадҳои нави халқиро ба миён оварданд. Норозигии халқ характери оммавӣ гирифта, решаи чуқур давонд. Дар ибтидои асри XX бо сабабҳои ночизе исёнҳо рух додан гирифтанд. Дар баъзе ноҳияҳо деҳқонони косаи сабрашон лабрезгардида бо оилаҳои худ аз хонигарӣ ба таври оммавӣ кӯч бастан гирифтанд. Соли 1906 дар Урганчи нав, Хонқо, Ҳазорасп деҳқонони мӯҳтоҷ худсарона заминҳои заминдорони калонро ишғол намуданд.

Солҳои 1910—1911 ба хонии Хева солҳои хушсолӣ ва беҳосилӣ гардид. Аҳолии хонии Хева ба гирдоби гуруснагӣ афтод. Барои сарпӯш кардани талафот маъмурияти хон ба кашида гирифтани ашӯи имконпазир шурӯъ намуд. Андозҳо зиёд шуданд. Ба таври оммавӣ қашшоқшавии аҳоли дар деҳқонон ҳисси норозигиро бедор сохт. Солҳои 1910—1917 исёнҳои деҳқонон авҷ гирифт, лагадкӯб кардан, куштани заминдорон ва сарватмандон, оташ задани иморат, иншоотҳои хоҷагидорӣ, анборҳо, вайрон кардан

онҳо ба авчи аъло расид. Соли 1912 дар Ҳазорасп ва Хонқо шӯриш шиддат гирифт. Дехқонон ба ғасби замини заминдорони калон ва мансабдорони хонӣ шурӯъ карданд. Асфандиёрхон лашкари бехтарини худро иборат аз 1000 нафар барои пахши исён сафарбар намуд. Аммо ғайричашмдошт дар байни Алиели ва Тошҳовуз аз тарафи исёнгарон торумор карда шуд. Қўшунҳои ҳукумати подшоҳӣ, ки ба мадади хон омада буданд, бо душворӣ исёнро пахш карданд.

Дар хотир доред!

Соли 1912 шӯриш омили нави ҳаракатҳои норозиёнаи халқро намоиш дод, яъне шӯришгарон бо аслиҳаи оташфишон мусаллаҳ гардида, тактикаи пеш бурдани ҷангро аз бар намуданд.

Мубориза барои ислоҳот

Исёнҳои халқӣ ба рушди ҳаракатҳои иҷтимоиву сиёсии хонӣ таъсири пурқувват расонд. Дар заминаи норозигии умумӣ ҳаракати ҷавонхевагиён ба вучуд омад, ки як намуди хевагии ҷадидизм ба ҳисоб мерафт.

Хусусияти фарқкунандаи он аз ҷавонбухороиён дар ҳамин буд, ки дар он табақаҳои гуногуни аҳоли — деҳқонон, хунармандон, тоҷирон, намояндагони зиёиён иштирок доштанд. Сарварони ҳаракати ҷавонхевагиён Полвонниёз ҳоҷӣ Юсупов, Бобоохун Салимов, Бекҷон Раҳмонов, Назир Шоликоров, Ҷумъаниёз Султонмуродов тараққихоҳон буда, онҳо дар Хоразм соҳиби нуфузи калон буданд. Ҷавонхевагиён одамони донишманду фозили даври худ ба ҳисоб мерафтанд. Барои дар хонигарии Хева паҳн кардани маърифат ва гузарондани ислоҳотҳо ҷиддан ҳаракат намудаанд. Соли 1910 хон «Лоихаи ислоҳот»-ро қабул кард. Лоиха ба тартиб андохтани низоми идораро дар назар дошт. Девони хон нигоҳ дошта, танҳо мансабдорон ба таъминоти давлатӣ гузаштанашон пешбинӣ гардида, лоиха инчунин ғояи ташкил намудани мактабҳои нави миллиро ҳам дар бар гирифта буд. Таклифҳо аз ҷиҳати умумӣ ҳарчанд маҳдудиятҳо доштанд, онҳо ба воситаи ислоҳоти амиқ ба вучуд овардани пойдевори давлатдорӣ Хеваро дар назар доштанд. Мактабҳои нави милли мебоист сатҳи таълим ва фарҳангро баланд бардошта, авлоди нави зиёиёни хевагиро ташаккул медоданд. Онҳо барои тарбия

намудани эҳсосоти номуросорӣ ба ҳокимияти мустабиди хон хизмат менамуд.

Баъди вафоти Муҳаммад Раҳимхон II бо кӯмаки империяи Россия писари ӯ Асфандиёрхон (1910–1918) тахтро ишғол намуд. Мадади қувваҳои ҳарбии Петро-Александровски Россияро ҳис карда, хони нав корро аз пурзӯр намудани зулм ва пурра маҳв сохтани муҳолифат оғоз кард. Соли 1913 вай яке аз роҳбарони ислоҳотхоҳон, сарвазири мамлакат Ислохӯчаро дар азхудкунии маблағҳои давлатӣ айбдор ҳисобида, қатл намуд. Бо амри ӯ заминҳо аз нав чен карда шуд, дар асл мақсад аз чорӣ кардани андозҳои нав иборат буд. Деҳқонон ҷавобан ба он дар Манғиту Хӯчайлӣ исён бардоштанд.

Империяи Россия, ки такагоҳи хон буд, ӯро муддати дароз ҷонибдорӣ карда натавонист. Пас аз воқеаҳои инқилоби февралии соли 1917 Асфандиёрхон аз такагоҳи асосии худ — империяи Россия маҳрум гардида, чанд муддат танҳо монд. Ҷавонхевагӣён аз вазъияти созгор истифода бурдан қарор доданд ва барои ислоҳот тарғиботи кушоду равшанро оғоз намуданд. 5 апрели соли 1917 онҳо аз Асфандиёрхон имзо кардани манифестро дар бораи гузарондани ислоҳот талаб намуданд. Мувофиқи он ҳокимияти хон нигоҳ дошта шуда, ташкили монархияи конституционӣ баробари ташкили Маҷлис (палатаи депутатҳо) ва Шӯрои Нозирон (Шӯрои Вазирон) пешбинӣ гардида буд. Ҷавонхевагӣён инчунин барои назорати сарфи маблағҳои давлатӣ

Муҳаммад Раҳимхон II

вазорати молия барои тақсимои об ислоҳ карда, ташкил намудани кумита оид ба мактабҳои усули нав дар тамоми ҳудуди хонӣ, сохтани шабакаҳои роҳҳои оҳан ва алоқаи почтаву телеграфро низ талаб карда буданд. Асфандиёрхон аз мадади кӯшунҳои империяи Россия маҳрум гардида, ба мақсади бо ҳар гуна роҳ нигоҳ доштани ҳокимият ва бурд кардан аз вақт ба манифест дар бораи амалӣ гардондани ислоҳот имзо гузошт.

26 апрели соли 1917 дар сессияи якуми Маҷлис 30 нафар депутати хевагӣ ва аз туркманҳо 7 намоянда иштирок намуданд. Маҷлис Шӯрои

Вазиронро интихоб кард. Аммо ду моҳ нагузашта нерӯҳои консервативӣ таҳти сарвари хон табаддулоти ҳарби амалӣ гардонда, Маҷлисро пароканда намуданд. Раҳбарони «ҷавонҳевагиён» ба ҳабс гирифта шуда, як қисмашонро парронданд.

Лекин ба ин воқеаҳо боз як нерӯ – сардори яке аз авлодони туркман Ҷунайдхон ҳамроҳ шуд. Моҳи январӣ соли 1918 ӯ бо лашкари 1,5 ҳазор нафараи худ Хева, сипас тамоми ноҳияҳои хониро ишғол намуд. Асфандиёрхон ба ном дар тахт монда, Ҷунайдхон дар хонӣ яккаҳокимии худ, яъне диктатураро ба роҳ монд. Мувофиқи амри ӯ Асфандиёрхон кушта шуда, ба ҷои вай Сайид Абдулло ба тахт нишаст.

Империяи Россия чун нақшаи Бухоро ба Хева низ «инқилоб» тайёр намуд. Петро-Александровск аз тарафи болшевикон ишғол гардида, ҳизби коммунистӣ таъсис ёфта, ба табаддулот тайёри диданд. Табаддулот 2 феврали соли 1920 рӯй дод ва аз таърих номи «Инқилоби халқ»-ро гирифт. 27 апрел курултоӣи 1-уми умумихоразмӣ намояндагони халқ ба ҷои хонии Хеваи 410 сол арзи ҳастӣ намуда, ташкил ёфтани Республикаи Шӯравии Халқии Хоразм (РШХХ)-ро эълон кард.

Асфандиёрхон

Худро озмуда бинед!

Асфандиёрхон — ...
Қувваҳои консервативӣ — ...
Матёқуб пишиқ — ...

27 апрели соли 1920 — ...
Ислоҳотҳо ...
Соли 1912 — ...
Солҳои 1910–1911 — ...

Ҷамъбаст мекунем!

- ▶ Соли 1902 шӯриши Матёқуб пишиқ торумор гардид.
- ▶ Соли 1910 хон «лоиҳаи ислоҳот»-ро эълон намуд.
- ▶ Апрели соли 1917 — сессияи якуми Маҷлис, Шӯрои Вазирон таъсис ёфт, баъди ду моҳ аз тарафи хон пароканда карда шуд.
- ▶ Январӣ соли 1918 — Ҷунайдхон Хеваро ишғол намуд.
- ▶ Октябри соли 1918 Асфандиёрхон кушта шуда, ба тахт Сайид Абдулло нишаст.
- ▶ 27 апрели соли 1920 — РШХХ эълон гардид.

Шарҳи истилоҳот:

Манифест (лотинӣ) — ба муносибати воқеаи муҳим муроҷиати ҳаттии ҳукумат, ҳуҷҷати ба қонун баробар.

Консерватив — (лотинӣ) — тарафдорони сохти кӯҳна, муқобилони ислоҳот ва тағйиротҳо.

Савол ва супоришҳо:

1. Исёнҳои деҳқонон ба қисми боқимондаи аҳолии мамлакат чӣ гуна таъсир расонд?
2. Фарқи байни барномаҳои «ҷавонбухороиён» ва «ҷавонхевагиён»-ро номбар кунед.
3. Дар бораи хислатҳои шахсии Асфандиёрхон ба чӣ гуна хулоса омадед?
4. Сабабҳои сарнагун шудани хонии Хеваро номбар кунед.
5. Мувофиқи харита ҳолати геосиёсии Осиёи Миёнаро дар ибтидои аср XX тасвир намоед

Осиёи Миёна дар аввали асри XX.

ҲАЁТИ ФАРҲАНГИИ ТУРКИСТОН ДАР
ШАРОИТИ МУСТАМЛИКАДОРӢ

§ 38. НИЗОМИ ТАЪЛИМ. МАТБУОТ

**Муассисаҳои
таълими анъанавӣ**

Дар нимаи дуҷуми асри XIX ва ибтидои асри XX дар кишвари Туркистон низоми таълимие давом кард, ки дар давоми даврҳои дурударози таърихӣ ташаккул ёфта буд. Дар натиҷаи дар миёнаҳои асри XIX оғоз ёфтани юришҳои истилогарона дар низоми таълими анъанавии Туркистони ба мустамлика мубаддалгашта низ тағйирот рух дод. Чун дар дигар соҳаҳои кишвар дар соҳаи таълим ҳам сиёсате пеш бурда шуд, ки манфиати ҳукумати мустамликавино акс мекунонд. Онро аввало, дар бо мақсади русикунонии аҳолии таҳҷой кушодани мактабҳои русӣ-туземӣ ва теъдоди онҳоро бо суръати ниҳоят баланд зиёд кардан дидан мумкин аст.

То давраи мустамликавӣ дар Туркистон низоми таълими анъанавӣ дар асоси қоидаҳои дини ислом ташкил гардида, дар мактабу мадрасаҳо баробари таълими динӣ фанҳои дунёвӣ ҳам омӯзонда мешуданд. Мактабҳои таълими ибтидоӣ дар давоми 5–6 сол алифбои арабӣ, ҳарфҳо ва талаффузи онро меомӯзонд. Дар марҳилаи минбаъда китоби «Ҳафтяк» (Аз ҳафт як қисми Қуръони карим), ки аз сураву оятҳои Қуръон иборат буданд, аз бар мешуд. Баъд «Чор китоб», ки анъанаҳои мусулмонӣ, сипас китоби «Рисолаи азиза» — «Саботул очизин»-и Сӯфӣ Оллоёрро меомӯхтанд. Китобҳои мазкур аз тарафи донишмӯзон қориёна ёд карда мешудааст. Асари Сӯфӣ Оллоёр бо шеър иншо гардида, дар он дар бораи пайғамбарон, авлиё маълумотҳо акс ёфтанд. Донишомӯзон на танҳо бо забони ўзбекӣ китобҳо, балки девони шоири форсу тоҷик Ҳофизро ҳам меомӯхтаанд.

Таълими олӣ дар мадрасаҳо дода шуда, дар онҳо мутахассисони соҳиби донишҳои диниву ҳукукиро тайёр кардаанд. Аз хатмкунандагони ма-

Таълим дар мактабҳои анъанавӣ.

драса пурра аз худ кардани қоидаҳои ислом, аҳкоми шариат, шарҳи ояту сураҳои Қуръони Карим талаб гардидааст. Дар қозихонаҳо Қуръони Карим ёд шудааст. Занон алоҳида хононда, ба онҳо отунҳо аз боби Қуръони Карим, масъалаҳои оила, одобу ахлоқ ва тарбия сабақ додаанд. Дар давраи мустамлика мактабҳои кӯҳна нигоҳ дошта шудаанд, вале онҳо аз эътибори ҳукумат дур монда, ба онҳо ягон маблағ ҷудо нагардидааст.

Худро озмуда бинед!

Низоми таълими анъанавӣ дар Туркистон...

Таълими олий — ...

Таълими ибтидоӣ — ...

**Мактабҳои
русӣ-туземӣ**

Империяи Россия ба воситаи таълим додан ба фарзандони муҳоҷирони аз губернияҳои мухталиф ба Туркистон овардашуда тайёр кардани тарҷумонҳоро дар назар дошт, ки байни намоёндагони маъмурият ва аҳолии таҳҷой воситагарӣ карданашон мумкин буд. Ба офаридани низоми таълимие ҳаракат намуд, ки барои русикунонии аҳолии таҳҷой ва васеъ паҳн кардани фарҳанги рус дар кишвар хизмат мекард. Ба иҷрои вазифаи мазкур генерал-губернатори Туркистон Г. Розенбах (1884—1889) аз таҳти дил кӯшид. Вай лоиҳаи ташкили мактабҳои ибтидоӣ, мактабҳои русӣ-туземиро (маҳаллиро) тартиб дод. Аввалин мактаби русӣ-туземӣ соли 1884 дар Тошканд дар хонаи Саидғанӣ Саидазимбой ташкил ёфт. Аз вай ибрат гирифта, дигар сарватмандон ҳам дар хонашон мактаб кушоданд. Сараввал ба ин мактабҳо савдогарон ва табдиргарони маҳаллӣ фарзандонашонро ба таҳсил доданд.

Соли 1911 теъдоди ин мактабҳо ба 89 расид. Аммо усули дараҷаи таълими онҳо нисбати ҳамин гуна мактабҳои худӣ Россия ниҳоят паст буд. Рӯзи таҳсил дар мактабҳои русӣ-туземӣ аз ду қисм иборат буда, машғулияти аввалро омӯзгори рус (хониш, ҳусни хат, ҳисоб), машғулияти қисми дуюмро омӯзгори таҳҷой мегузаронд. Соли 1896 дар Тошканд аввалин гимназия дари худро боз намуда, дар он забонҳои замонавӣ ва донишҳои ба зиндагонии рӯзмарра зарурӣ омӯзонда шудаанд.

Дар хотир доред!

Г. Розенбах лоиҳаи ташкили мактабҳои ибтидоӣ, мактабҳои русӣ-туземиро таҳия намуд. Дар ҳамин асос аввалин мактаби русӣ-туземӣ соли 1884 дар Тошканд, дар хонаи Саидғанӣ Саидазимбой ташкил гардид.

Мақтабҳои усули нав

Дар ин давр аз тарафи зиёиёни маҳаллии кишвар, намояндагони ҳаракати ҷадидӣ дар асоси фарҳанги миллий, эътиқоди динӣ, анъана ва одатҳои маҳаллӣ мактабҳо кушода шуданд. Дар ин мактабҳои ҷадидияи усули нав таърих, риёзиёт, география, забони модарӣ ҳам омӯзонда шудааст. Боз як фарқи мактабҳои усули нав аз мактабҳо ва мадрасаҳои динӣ он буд, ки дар онҳо на танҳо дину таърихи ислом, балки таърихи халқҳои туркӣ таълим дода мешуд. Дар Туркистон аввалин мактабҳои ҷадид дар Тошканд, Бухоро, Қўқанд, Андиҷон, Хева барин шаҳрҳо кушода шуданд.

Мақтабҳои усули нави ҳаракати ҷадидӣ, фаъолияти намояндагони он ба ғояҳои умумимиллии аҳолии маҳаллӣ, ягонагии маънавии миллии халқи ўзбек хизмат кард. Дар шуури донишомӯзони низоми таълими мактабҳои ҷадид муҳаббат ба Ватан, давлатдории миллий, фарҳанги миллий, дар назди ягонагии халқ ҳис кардани масъулият, барои равнақи диёр меҳнат кардан, мубориза бурдан барин ғояҳои даъваткунанда ҷойгир сохта мешуд.

Дар мактабҳои усули нави ҷадидӣ олимони номдори замон, адабиётшиносон, мусаввирон, шоирон, санъаткорон, мутахассисони соҳаи маориф ба камол расиданд. Аз он ҷумла академик-шоир Ғафур Ғулом, шоир ва драматург Уйғун, Ойбек барин арбобони давлативу фарҳангро нишон додан мумкин аст.

Муборизаи империяи Россия бар зидди мак- табҳои усули нав

Таълими асосаш ғояи миллии мактабҳои усулҳои нави ҷадидӣ аз ҷониби империяи Россияи ҳукмрони кишвар ба назорат гирифта шуд. Маъмурият чунбиши ҷадидӣ ва низоми таълими онҳо ба мустамликадорӣ дар кишвар амалигардидаи стода қувваи ҳаракатдиҳандаи муқовимат буданастро ҳис карда, кушоду равшан ба он монегӣ нишон дод.

Фаъолияти ҷадидҳо таҳти таъқиби саҳт қарор гирифт. Бо ҳар гуна восита ҳаракат намуданд, ки ба фаъолияти мактабҳои усули нав зарба зананд. Матбуоти дар кишвар интишоршавандаи маъмурият дар саҳифаҳои худ мактабҳои усулҳои навро танқид карда, дар бораи фаъолияти «вайронкорона»-и он мақолаҳо интишор ёфтанд. Сараввал истифодаи адабиёти турку форс манъ гардид.

Ба нашри китобҳои дарсӣ сензура ҷорӣ шуд. Дар муборизаи зидди ҷадидҳо ба империяи Россия рӯҳониёни диндори маҳаллии мутаассиб

Садриддин Айни.

кӯмак расонданд. Алалхусус, ба мактабҳои усули нав намояндагони маъмурият ва пешвоёни кӯтоҳандешаи динӣ муқобил баромаданд.

Бар асари муборизаи ҳукумати подшоҳӣ бар зидди мактабҳои усули нав соли 1911 қариб 50 мактаби ҷадидӣ баста шуд. Дар мактабҳои ҷадидӣ таҳсил ба русӣ маҷбурӣ буд. Соли 1913 дар аморати Бухоро тамоми мактабҳои ҷадидӣ баста шуданд.

Матбуот ва журналистика

Аз соли 1870 нашрияти расмӣи генерал-губернатории Туркистон «Туркестанские ведомости» ва иловаи он ба забони ўзбекӣ «Туркистон вилоятининг газети» мунтазам нашр гардид. Мухаррири он тарғиботгари сохти мустамликадорӣ, олим ва журналист Н. Остроумов буд.

Таҳти муҳарририи Исмоил Обидов аввалин шумораи рӯзномаи ўзбекии миллии «Тараққий» 27 июни соли 1906 чоп шуд ва ҳоло чун Рӯзи кормандони матбуот ва воситаҳои ахбори оммавӣ дар Ўзбекистон таҷлил меёбад.

Намояндагони ҷунбиши ҷадидӣ баробари низоми таълим дар соҳаи матбуот ҳам корҳои бисёреро амалӣ гардонданд. Дар натиҷаи муборизаи империяи Россия ба муқобили таълим ва матбуоти маҳаллӣ соли 1906 таҳти муҳарририи Исмоил Обидов рӯзномаҳои «Тараққий», ҳамон сол таҳти муҳарририи Мунавварқорӣ рӯзномаи «Хуршед», солҳои 1907–1908 таҳти муҳарририи Абдулло Авлонӣ рӯзномаи «Шўҳрат», Аҳмадҷон Бектемиров рӯзномаи «Осиё» чоп гардид. Солҳои 1913–1915 бо мавҷи нави маорифпарварон рӯзномаҳои «Самарқанд», «Садои Туркистон», «Садои Фарғона», «Эл байроғи», «Кенгаш», «Улуғ Туркистон», «Турон» соли 1917 бошад, воситаҳои ахборӣ оммавӣ, аз қабили «Хуррият», «Фарғона саҳифаси» рӯи чопро дид. Дар байни нашрияҳои ин давр рӯзномаҳои «Садои Туркистон», «Садои Фарғона» дар бобати худшиносии миллӣ хизмати калон карданд. Дар давоми ду соли фаъолияти он (1914–1915) мақолаҳои зиёде оид ба тараннуми озодиву равнақи миллат, сиёҳ кардани хурофот барин ақидапарастии кӯҳна аз тарафи зиёиёни миллӣ эълон гардид.

Шарҳи истилоҳот:

Тузем — халқи таҳҷой, аҳолии маҳаллӣ.

Матбуот (арабӣ) — нашр; маҷмӯи рӯзнома, маҷалла ва китобҳо.

Гимназия — муассисаи таълимие, ки ба баъзе фанҳо тахассусонида шудааст ва аз рӯи онҳо мукамал таълим медиҳад.

Савол ва супоришҳо:

1. Таълим дар мадрасаҳои Туркистон то кадом вақт давом кардааст?
2. Дар байни таълими мактабҳои русӣ-туземӣ ва мактабҳои ҷадид чӣ гуна фарқият буд?
3. Маорифпарваронеро номбар кунед, ки ташаббускори ташкилкунии мактабҳои ҷадидӣ буданд?
4. Дар кишвари Туркистон кадом наشريҳо ташкил гардида буд?

§ 39. ТАРАҚҚИЁТИ ИЛМУ ФАН ДАР ТУРКИСТОН

Комебиҳои илми таърих

Охири асри XIX – ибтидои асри XX дар соҳаи илму фан комебиҳои калон ба даст омаданд. Ҷадидон ба мақсади тарбиявӣ тадқиқотҳои соҳаи таърихро ривоч доданд. Ҷадидон таърихро ба ҷои ба сифати ивазкунии хонҳо, султонҳо ва амирон тасвир кардан бунёдкори ҳақиқии таърих халқ буданаширо ба муштарӣ ошно сохтан гирифтанд.

Муаррих ва журналист Мулло Олим Махдум Ҳочӣ шарҳи пурраи таърихи Туркистонро дар асари худ «Таърихи Туркистон» инъикос намуд. Асари мазкур ба забони ўзбекӣ аз нашр баромад. Дар он аз давраи қадим то аввалҳои асри XX солномаи дунёвии воқеаҳои Туркистон баён ёфта буд. Китоби мазкур ба сифати аввалин асари таърихӣ шўҳрат пайдо кард.

Ҷадидон дар бобати тарбияи шахсони саводнок ва комил аҳамияти фанни таърихро баланд арзёбӣ карда буданд. Маҳмудхўҷа Беҳбудӣ ба тамоми аҳолии Туркистон бо даъвати «дар дунёи ҳозира зиндагонӣ кардан, маърифатнок, комил ва одил шудан» муроҷиат намуд. Боз як муаррихи номдори ин давр Муҳаммад Солеҳ буд. Ў баъди ҷустуҷўйҳои 25-сола асари «Таърихи ҷадидаи Тошканд»-ро таълиф кард. Асар бо талқини муфассали қиёфаи шаҳри Тошканд дар асри XIX пурарзиш мебошад.

Олими машҳури хоразмӣ Муҳаммад Юсуф Баёнӣ ҳам ба авлодон ду асари калони таърихиро мерос гузошт. Он «Таърихи Хоразм» ва «Шаҷараи Хоразмшоҳиён» унвон дошт.

Расадхонаи Улугбек.

Тадқиқотгарони рус ҳам барои рушри илми таърихи кишвар ҳиссаи таъсирнок гузоштанд. Яке аз онҳо шарқшинос ва бостоншинос В.Вяткин (1869—1932) буда, дар Самарқанд фаъолият бурдааст. В. Вяткин якҷоя бо муаррихон расадхонаи Улугбекро ҷустуҷӯ намуд. Соли 1908 боқимондаҳои бинои расадхона ва як қисми асбобу ускунаи расадхонаро ёфт. Вай асарҳои худро бо унвони «Шоҳизинда», «Чӯпонато», «Қалъаи Афросиёб» таълиф кард. Муаллифи як қатор асарҳо аз омӯзиши забонҳои русиву ўзбекӣ шуд.

Иштирокдорони маҳфили ҳаваскорони археология соли 1895 ба омӯзиши ёдгориҳои таърихии кишвар шурӯъ намуданд. Ҳарчанд корҳои бостоншиносӣ кам гузаронда шуда бошанд ҳам, онҳо бо дарёфти баъзе объектҳои бостоншиносӣ ва тавсифи ёдгориҳо шугъл варзида, ба пешрафти соҳа ҳиссаи муайян гузоштанд.

Худро озмуда бинед!

Мулло Олим Махдум Ҳочӣ — ...
Соли 1895 — ...

В. Вяткин — ...
Муҳаммад Солеҳ — ...

Юсуф Баёний...

Инкишофи фанҳои табиатшиносӣ

Империяи Россия Осиёи Миёнаро як умр як қисми мамлакати худ ҳисобида, ба мақсади азхудкунии кишвар ба инкишофи илму фан низ ҳаракат намуд. Сараввал соли 1867 харитаи асосии минтақа тартиб дода шуд. Барои ба харита фаро гирифтани ва омӯзиши иқлим истгоҳи (стансияи) метеорологии Тошканд ташкил ёфт. Азбаски мутахассисон намерасиданд, вақти тӯлонӣ имконияти ташаққул додани тадқиқотҳои илмӣ доманфарох фароҳам наомад. Танҳо солҳои 90-уми асри XIX ва ибтидои садаи XX тадқиқотҳои вобастаи азхудкунии боигарии табиӣ Осиёи Миёна авҷ гирифтанд. Зоолог ва сайёҳи машҳури рус Н.А. Северсов қаторкӯҳҳои Помирро омӯхта баромад. Ё дар давоми саёҳати худ оид ба ботаникаву минералҳо намунаҳоро ҷамъ овард. Тяньшанро омӯхта, аз хусуси пирахҳо, вулканҳо маълумотҳои шавқоварро ба даст овард. А.П. Федченко водии Фарғона ва Олой, водии Зарафшонро якҷоя бо Қизилқум омӯхта баромад.

Барои империя аҳамияти кишвар аз нуқтаи назари ҳарбӣ-сиёсӣ дар навбати аввал меистод. Соли 1871 ҷамъияти олимони Осиёи Миёна ташкил ёфт, аз сабаби набудани маблағ соли 1893 фаъолияти худро қатъ намуд.

Ҷамъияти кишоварзии Туркистон фаъолоне кор пеш бурд. Маҷаллаи «Кишоварзии Туркистон», ки ҷамъият нашр мекард, усулҳои истеҳсолот,

обёрии замин, деҳқонӣ, истифодабарии заминро тарғиб намуд. Чамъияти кишоварзӣ бо назардошти манфиатҳои мустамликадорон оид ба рушди пахтакорӣ бо тадқиқотҳои илмӣ шуғл варзид. Аз навъи пахтаи Осиёи Миёна, ки ба шароити иқлими маҳаллӣ мувофиқ буд, ҳосили аввалинро гирифтанд.

Соли 1876 дар Тошканд осорхонаи (музейи) Туркистон (ҳозир Музеи давлатии таърихи Ўзбекистон) ташкил ёфт. Соли 1870 дар Тошканд китобхонаи мардумии Туркистон кушода шуда, дар рушди илму фарҳанги Осиёи Миёна аҳамияти калон касб намуд. Қисми зиёди китобҳои онро асарҳои нодири доири таърих, табиат, этнографияи Туркистонро ташкил меод.

Худро озмуда бинед!

Чамъияти олимони Осиёи Миёна — ...
Соли 1876 — ...

Соли 1870 — ...
Тадқиқотгарони рус —...

Адабиёт

Дар ин давр як қатор намоёндагони адабиёт ба камол расиданд. Яке аз онҳо шоири демократи ўзбек Убайдулло Солеҳ ўғли Завқӣ (1853—1921) буда, шеърҳои ҳаҷвии ӯ ба муқобили саъю кӯшиши маъмурони мустамликавӣ, ҳукмдорон ва рӯҳониён нигаронда шуда буд. Завқӣ барои шеърҳое, ки озодӣ ва ҳурриятро тарғиб мекарданд, ба зиндон партофта шуд.

Жанри анъанавии адабиёти Шарқ шеърӣ ба ҳисоб меравад. Дар Туркистон шакл ва мазмуни шеърӣ аз ҳамдигар фарқ карда, баъзан аз чараёни сӯфигӣ ва танқидӣ-реалистии ба яқдигар зид иборат буд. Шоирон ва нависандагон дар эҷодиёти худ барои дарди халқ, муаммоҳои умдаи даврро акс кунондан мекӯшиданд. Дар байни онҳо Муқимӣ, Фурқат, Завқӣ, шоира Анбар отун, Аваз Ўтар ўғли, Аҳмади Дониш ва эҷоди дигаронро алоҳида нишон додан мумкин аст. Тараннуми ҳақиқат ва самимияти шеърҳо онҳоро ба шоирони машхури мардумӣ табдил дод.

Муҳаммад Аминхӯча Муқимӣ дар шаҳри Қўқанд таваллуд ёфтааст. Муаллифи асарҳои ҳаҷвии «Интиҳобот», «Танобчиён», «Арзи аҳли

Муқимӣ.

деҳаи Ҳапалак ба хон» ва ғайра, аввалин саёҳатномаҳои «Аз Қўқанд то Фарғона, «Аз Қўқанд то Исфара» мебошад.

Анбар отун ҳам чун Завқӣ бо шеърҳои озоидидустӣ ва озодадешонааш шўҳрат пайдо намудааст. Шоира дар шаҳри Қўқанд зиндагонӣ намуда, дар бораи вазъияти беҳуқуқонаи занон дар оила ҳақиқати талхро ба қалам додааст. Ў азбаски занонро ба мубориза барои озодӣ ва баробарҳуқуқӣ даъват намуд, аз тарафи нерӯҳои мутаассиб калтаккўб шуд ва дере нагузашта аз ҳаёт чашм пӯшид. Шеърҳои шоираи ўзбек аз дили оммаи васеи халқ ҷо пайдо намуд. Дар асоси шеъри шоирони мазкур бисёр сурудҳо эҷод гардиданд.

Дар ибтидои асри XX дар адабиёти ўзбек жанрҳои нав пайдо шуданд. Асарҳои насрӣ ҳам рӯи дунёро дид. Алалхусус, адабиёти ҷадид бо шиддат инкишоф ёфт. Дар адабиёти ин давр шароити душвор ва иллатҳои низоми мустамликадорӣ мамлакат маҳкум шудааст.

Худро озмуда бинед!

Анбар отун – ...

Муқимӣ — ...

Завқӣ — ...

Дар адабиёти ҷадид соли 1910 Абдулло Қодирӣ аввалин асари насрии худро эълон намуд. Адиб бо ҳикояҳо, фелетонҳо ва песаҳои худ дар байни оммаи халқ шинохта шуд. Ҳикояи «Чувонбоз», песаи «Домоди бебаҳт» ва як қатор романҳои ўро халқ бо меҳру муҳаббат мутолиа менамуд.

Абдулло Қодирӣ.

Эҷод бо наср барои халқ шакли адабиёти оммабобу фаҳмо буд. Аз ин рӯ, ҷадидон бо мақсади дар байни халқ паҳн кардани ғояҳои худ аз жанри наср ғайри бурданашон бебабаб набуд. Ҷадидҳо ба сифати роҳи аз ҳама пурсамари наздикшавӣ ба халқ театри миллиро ташкил карданд. Солҳои 1911—1913 дар шаҳрҳои мухталифи Туркистон театрҳо созон ёфтанд. Адибон барои онҳо песаҳо навиштанд. Нутқи аз забони модарӣ дар сахна баёнгардида ва ҳаракатҳои актёрони театр барои оммаи халқ ба воситаи таъсири қудратнок табиӣ ёфт.

Солҳои 1911—1917 дар театрҳои ҷадид камаш 25 песа намоиш ёфта, онҳо дар байни

халқ ба асарҳои машҳур табдил ёфтанд. Дар ин вақт аксари песаҳо дар саҳнаҳои кушод гузошта шуда барои нахустин тамошабинҳои ўзбек ба онҳои бисёр тамошогарон омаданд. Песаҳои барои нахустин тамошабинҳои ўзбек ба саҳна гузоштаи ҷадидон дар онҳо ба мактабҳои тарбияи ахлоқӣ аввалин мубаддал гардид.

Аз тарафи роҳнамои ҷадидон Маҳмудхўча Бехбудӣ песаи аввалини машҳури комёбиовардаи «Падаркуш» ба саҳна гузошта шуд. Дар песаи мазкур қашшоқии маънавӣ ва рӯҷў ба молу мулк, ки падарон ва фарзандонро нисбати якдигар ба мавҷудоти бешафқат табдил дода буд, саҳт мазаммат гардид. Дар он ворид шудани одатҳои бегона боиси вайроншавии оила мегардид, ки нишон дода шуд. Дар асари «Тўй», ки ба қалами Нусратулло Қудратулло мансуб аст, сабабгори фоҷиаи оилавию шахсӣ — баъзе урфу одатҳо ва анъанаҳо зери тозиинаи танқид гирифта шуда буданд. Дар песа сарвари оила ба тўйи суннати серхарочот пулаш нарасида, барои қарз гирифтани маҷбур шудан, даре нагузашта аз ўҳдаи додани қарзи гирифтааш набаромада, ба ҳабс афтодани ӯ тасвир ёфтааст.

Ҳамин тавр, адабиёти дорои аҳамияти тарбиявӣ, аз ҷиҳати маънавӣ бой воситаи муҳими бедоркунии шуури ҳамагон гардид. Намояндагони номдори он ба рушди соҳа ҳиссаи калон гузоштанд.

Шарҳи истилоҳот:

Метеорология (юнонӣ) — фан дар бораи атмосфераи Замин, хусусиятҳо ва ҷараёнҳои физикии он.

Фелетон (фаронсавӣ) — мақолаи танқидии рӯзнома ва маҷалла оид ба ҳодисаҳои манфие, ки дар зиндагонии рӯзмарра рух медиҳанд.

Савол ва супоришҳо:

1. Дар бораи рушди фанни таърих дар Туркистон чихоро дониста гирифтед?
2. Ҷамъияти олимони Осиёи Миёна, ки соли 1871 ташкил гардида буд, чаро ба тезӣ пӯшонда шуд?
3. Алломаҳоеро номбар кунед, ки дар соҳаи адабиёт эҷод кардаанд.
4. Дар бораи драмаҳои маорифпарварони ҷадидия чихоро дониста гирифтед?
5. Дар бораи фаъолияти намояндагони адабиёти ҷадидия нақл кунед.

§ 40. ТЕАТР ВА САНЪАТИ МУСИҚӢ

Театри халқӣ дар Туркистон

Театри халқӣ аз намуди қадимаи санъат буда, аз ҳама маҳбубтарин ба ҳисоб мерафт. Дар аморати Бухоро, хониҳои Хева ва Қўқанд театр ҷои ба ҳуд хос дошт. Аз он ҷумла, дар аморати Бухоро оид ба масҳарабозӣ, лўхтакбозӣ ва раққосӣ барин соҳаҳои санъат иттиҳодҳо ба вуҷуд омаданд. Дар театри анъанавии Хоразм бошад, ду силсилаи тамошоҳои бозии ханда ва хатарнок хуб ташаккул ёфт.

Театри халқӣ аз ҷиҳати шакл рангоранг ва ғанӣ буда, дар онҳо актёрони комики аз байни халқ баромада — ширинкорон, лўхтакбозон, масҳарабозон ва дигарон маҳорати хешро намоиш додаанд. Ана ҳамин театрҳо ва масҳарабозон дар намоишҳо асосан бойҳои ҳасису чашмгурусна, муллоҳои чаласавод, бекҳои амалпарастро фош намудаанд. Тамошоҳои мазкур бисёр вақт аз ҳаҷв иборат буда, воқеаҳои муҳимро дар бар гирифтаанд. Ҳарчанд онҳо песаҳои ҳаттӣ набошанд ҳам, ба сифати маҳсули эҷодӣ шиғоҳии халқ мавзӯҳои ёдшуда ба сахна гузошта шудаанд. Асарҳои сахнавиро одатан ҳуди санъаткорон эҷод кардаанд.

Дар нимаи дууми асри XIX дар ҷандин шаҳрҳо ташкилотҳои театрҳои анъанавӣ ба вуҷуд омаданд. Машхуртаринашон дар Қўқанд Зокир эшон, дар Бухоро Тўла масҳара барин иттиҳодияҳо мебошад. Хусусан, театрҳои лўхтак оммабоб буда, дар маркази мавзӯи онҳо образи Качал Полвон меистод.

Аъзои гурӯҳи (труппаи) «Турон». Ибтидои асри XX.

Зокир эшон – ... Тӯла масхара – ... Театри анъанавии Хоразм – ...

**Воридшавии
театрҳои
Аврупо ва рус ба
Туркистон**

Баъди забти Осиёи Миёна аз тарафи империяи Россия ҳукумати мустамликавӣ бо назардошти мақсадҳои сиёсӣ барои ҳарчи зудтар паҳн кардани фарҳанги рус дар кишвар шуғл варзид. Дар ин бобат на танҳо низоми таълим, балки соҳаи театр ҳам мавқеи муҳим дошт.

Соли 1870 бо таклифи генерал-губернатори Туркистон театри Самара ба кишвар омада, барномаҳои худро давоми чанд рӯз намоиш дод. Соли 1910 ба Самарқанд ва Тошканд сафари ҳунарии дастаи актрисаи рус В.Ф. Комиссаржевская ташкил гардид.

Ин намоишномаҳои дар Туркистон пешкашгардида ба эҷоди санъаткорони маҳаллӣ таъсири худро гузошт. Маорифпарварони пешқадам ва ҷадидон барои тарғиби ғояҳои нави худ имкониятҳои калон доштани театрҳои драмавиро фаҳмиданд.

Солҳои 1910—1912 ба Туркистон бо сафари ҳунари омадани труппаҳои тоторӣ ва озарӣ воқеаи калони фарҳангӣ гардид. Песаҳои мусиқии У. Гачибекوف «Гӯрӯғлӣ», «Лайлӣ ва Мачнун» ва «Аршин мол олон» дар байни мардум хуш пазируфта шуд. Он дар навбати худ ба рушди театри маҳаллӣ таъсири калон гузошт.

Театри Колизей. Тошканд. Ибтидои асри XX.

В.Ф.Комиссаржевская — ...

У.Гачибеков — ...

Соли 1870 — ...

**Бавучудоии
театрҳои чадиия**

Дар ташаккули театри миллӣ мақоми чадидон калон аст. Нахустин Президент Ислом Каримов дар асари худ «Маънавияти воло—нерӯи мағлубнопазир» чунин ишро кардаст: «Ҳамин ки сухан дар бораи санъати театрӣ— қисми ҷудонопазири фарҳанги миллиамон меравад, фикри маорифпарвари бузург Маҳмудхӯҷа Бехбудӣ «Театр ин ибратхона аст»-ро ба хотир овардан бамавқеъ аст».

Соли 1911 дар Туркистон аввалин асари сахнавии миллии хаттӣ офарида шуд. «Падаркуш»-и Маҳмудхӯҷа Бехбудӣ, «Маҳрамон»-и А.Самадов, «Мунозираи як фарангӣ ва як мударриси бухорӣ»-и Фитрат аз ҷумлаи онҳост. Дар байни онҳо алалхусс драмаи «Падаркуш»-и фидоии истиқлоли миллӣ Бехбудӣ воқеаи ниҳоят муҳим гардид.

Абдулло Авлонӣ.

Театр аввалини миллии ўзбек дар Туркистон тахти роҳбарии *Маҳмудхӯҷа Бехбудӣ дар Самарқанд* ташкил гардид. Асари аввалини дар ин труппа намоишдода ҳампесаи ӯ «*Падаркуш*» буд. Ба ташаккул ва рушди театри миллӣ маорифпарварони бузург Абдулло Авлонӣ ва намоёндаи намоёни ҷунбиши чадиия Ҳамза Ҳакимзода Ниёзӣ хизмати босазое намуданд. *Аввали соли 1914 Абдулло Авлонӣ дар шаҳри Тошқанд* театро бо унвони «Турон» ташкил на—муда, асари аввалини ба сахна гузоштааш песаи «Падаркуш» гардид. Соли 1915 сафари хунарии театр ба шаҳрҳои Туркистон бомуваффақият гузашт.

**Ҳамза Ҳакимзода
Ниёзӣ.**

Соли 1916 дар шаҳри Қўқанд тахти роҳбарии Ҳамза театри ҳаваскорон ташкил ёфт. Спектакли аввалини намоишдодаи он песаи Ҳамза «Ҳаёти заҳролуд ё худ қурбонӣни ишқ» ба ҳисоб меравад. Песаи мазкур ҳам дар ташаккули театри ўзбек ва

ҳам барои ба вучуд омадани драматургияи ўзбек аҳамияти муҳим касб менамояд. Театр ба ҳодисаи мазмунаш аниқ, дорои аҳамияти иҷтимоӣ табдил ёфт. Аз соли 1916 асосгузори Театри миллии ҳозира Маннон Уйғур ва актрисаи театри аввалини ўзбек Маъсума Қориева ба санъат қадами аввалин гузоштанд. Ҳамин тавр, оҳиста-оҳиста теъдоди театрҳои милли афзудан гирифтанд. Дар Андиҷон, Хева, Бухоро аввалин театрҳо ташкил ёфтанд. Дар ташкили театри шаҳри Бухоро хизматҳои Маннон Уйғур бекиёс мебошад.

Дар театрҳо мавзӯҳои дахлдори муаммоҳои калони иҷтимоӣ ва ахлоқӣ рӯи сахнаро диданд. Дар онҳо спектаклҳои, ки беадолатӣ, разолат, ғояҳои сиёҳкунандаи зулм, эътироз ва ҳисси норозиёнаро дар тамошогарон бармеангезанд, намоиш дода шуданд. Театри ўзбек қисми ҷудонапазири фарҳанги миллии ўзбек гардид. Спектаклҳои театр, иҷрогарии актёрони ба худ хосу истеъдоднок бепоён будани имкониятҳои эҷодии халқи ўзбекро намоиш дод. Худойберган Девонов соли 1878 таваллуд шудааст. Аз бачагӣ бо ташнагияш ба илм ва истеъдоди эҷодии худ фарқ мекард. Ў забонҳои арабӣ, форсӣ ва туркиро омӯхтааст. Навраси завқманд ба омӯзиши забони немисӣ шурӯъ мекунад, ки дар оянда тақдирӣ ўро муайян намуд.

Сухан аз ин бора меравад, ки охири асри XIX ҳукмдори онвақтаи Хоразм Муҳаммад Раҳимхон II ба якҷанд оилаи меннонӣҳои немис барои зиндагӣ дар кишвар рухсат додааст. Худойбергани завқманд бори аввал дар дасти куҳансолтарини онҳо Вилгелм Пеннер ё ба гуфтаи одамони маҳаллӣ Панорбува дастгоҳи аксбардориро мебинад ва барои истифода аз он рухсат меपुरсад. Панорбува баъдтар аз комёбиҳои шогирди худ хурсанд шуда, дастгоҳи аксбардорияшро ба ў ҳадя мекунад.

Ҳамин тавр, соли 1903 Худойберган Девонов манораҳои Хева ва ҳамватанонашро аксбардорӣ мекунад. Ў аввалҳо ба муқобилияти саҳти уламои дин рӯбарӯ мешавад. Аммо аксбардорро Муҳаммад Раҳимхони II, ки ба ҳар гуна навигарӣ муштоқ буд, ба ҳимояи худ мегирад. Ў на танҳо шох буд, балки ба сифати шоир ва оҳангсоз низ номаш дар таърих мондааст. Ҳукмдор ба Худойберган фармон медиҳад, ки суратҳои ўро гирад, баъдҳо барои кор ба девони худ даъват месозад.

**Нахустин фотооператор
ва кинои ўзбек
Худойберган Девонов
(1878-1940).**

Санъати мусикӣ

Асарҳои мусиқии анъанавии халқӣ ва шифоҳӣ асрҳои аср боқӣ монданд. Дар санъати мусиқии халқӣ терма, суруд, лапар, ялла, ашӯла васеъ паҳн шуда буданд. Суруд, ялла ва лапарҳо дар якҷоягӣ бо рақсу бозихҳои шӯҳиомез иҷро карда мешуданд. Термаҳо аксаран аз тарафи ғўяндагонии халқӣ — бахшӣ ё шоирон иҷро карда шуда, мусиқии оҳангдорро дар худ мучассам карда буданд. Ашӯла бошад, суруди лирикии фарогирандаи мусиқиву оҳанги мухталиф ба ҳисоб мерафт.

Ғазал ва шеърҳои шоирони мумтоз барои ашӯлаҳо ҳамчун матн хизмат кардаанд. Охири асри XIX ва ибтидои асри XX дostonҳои «Гӯрӯғлӣ», «Алпомиш», «Кунтуғмиш», «Ғариб ва Шохсанам», «Ҳасан ва Далли», «Рустам ва Аваз», ки дар ҳуди эҷодиёти мусиқии халқӣ ўзбек ривоятҳои эпикӣ мазмунӣ лирикӣ-қаҳрамонӣ доштаро таҷассум гардонда буд, мавқеи алоҳидаро молиқ аст. Dostonҳои мазкур аз ҷиҳати сохт шеъри чорқаторина, мусиқааш нисбатан оҳангдор буда, дар он нотаи мусиқӣ истифода нагардидааст.

Навозандагонии мардумӣ аз устод-оҳангсозон таълим гирифтаанд. Мақомҳои мумтози дар тӯли бисёр асрҳо дар Шарқ васеъ паҳнгардида хазинаи бебаҳои анъанаҳои эҷодиёти дахонакии мусиқии касбиро ташкил дод. Мақомҳо силсилаи асарҳои шифоҳиву навозандагӣ (яккаҳону асбобӣ) мебошанд.

Асбобҳои мусиқӣ ҳам бо рангорангии худ фарқ мекарданд. Дар ин бобат асбобҳои навозандагии ториву камонҷавӣ (ғижжак, кубуз,

Асбобҳои мусиқӣ.

сатор), тории мизробӣ (думбура, дутор, танбӯр, уд, рубоб), тории зарбӣ (чанг), нафасӣ-най (най, сурнай), нафасии дамгирӣ (карнай), зарбии мембранӣ (доира, нағора, чиндовул) васеъ паҳн гардида буданд.

Дар маданияти мусиқии ҳамондавраи Туркистон баробари иҷроии яккаҳонӣ иҷроии ансамблӣ ҳам ривоч ёфта буд. Карнай, сурнай, нағора, яъне асбобу ускунаҳои бо овози баланд садодиханда дар идҳои анъанавӣ, тантанаҳои арӯсӣ, тамошоҳои оммавӣ чӯровоз шудаанд; асбобҳои каме сустсадодиханда — сурнай, дутор, ғижжак бошад, ба иҷроии камер (хона) ё ки консерт (давра) таъин гардида буданд.

Мақтаби мақом ва мусиқии Хоразм дар даври хони Хева Муҳаммад Раҳимхон II (Фирӯз) хеле инкишоф ёфт. Фирӯз, ки хони маърифатноки даври худ буд, ба намояндагони санъаткорон имкониятҳои калонро фароҳам оварда, онҳоро ба зери ҳимояи худ гирифтааст. Ба ғайр аз ин, оид ба рушди мусиқӣ бевосита фармонҳоро имзо намудааст.

Худро озмуда бинед!

Достонҳои мардумӣ — ...
Муҳаммад Раҳимхон II — ...

Мақомҳо — ...

Ҳуҷҷати таърихӣ

«Мо — ҳоқони олии мамлакати Хоразм Муҳаммад Раҳимхони Сонӣ ба фармони зерин имзо гузоштем.

Мақомҳои Хоразм мулки дахлнопазири халқ гуфта эълон гардад. Ба фармони олии мазкур шахсоне, ки шакл оварда, мақомҳоро пасти мезананд ё ки онҳоро вайрон карда иҷро менамоянд, ба ҷазои саҳт кашида шаванд!».

Соли 1882.

Савол ва супоришҳо:

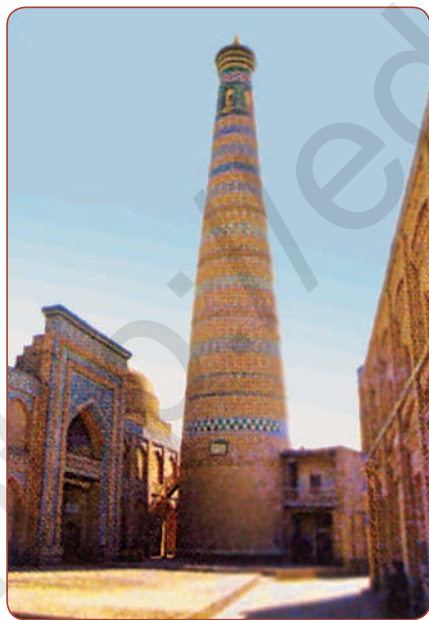
1. Дар бораи театриҳои анъанавии мардумӣ чихоро дониста гирифтед?
2. Ба кишвари Туркистон театри рус кай дохил гардид?
3. Дар Қўқанд аввалин театри ҳаваскорро кӣ созмон дод? Дар бораи ташкилкунандаи он чихоро медонед?
4. Охири асри XIX дар Туркистон кадом асбобҳои мусиқӣ мавҷуд буданд?
5. Дар бораи равнақи мақом ва мусиқии Хоразм нақши Муҳаммад Раҳимхон II аз чӣ иборат аст?

§ 41. МЕЪМОРИЙ ВА САНЪАТИ ТАСВИРӢ

Охири асри XIX ва ибтидои асри XX таназзули умумии иқтисодӣ, набардҳои байниҳамдигарӣ, муборизаи хонии Хоразм ва аморати Бухоро ба муқобили гурӯҳҳои исёнкор, ҳамчунин, юришҳои ҳарбии империяи Россия на фақат ба рушди сиёсӣ ва иқтисодии Туркистон, балки ба тараққиёти фарҳангии он низ таъсири манфӣ расонд. Оқибатҳои он минбаъд ба рушди кишвар асорати калон гузошт. Ва ин асорат дар меъмории Туркистон низ осори худро боқӣ гузошт. Сарфи назар аз онҳо, дар меъмории миллии даври мазкур нотакрорӣ ва рангорангӣ, ҳамчунин меъмории анъанавӣ нигоҳ дошта шуда буд.

Мактабҳои меъморӣ

Охирҳои асри XIX меъмории Бухоро ва Хева баробари нигоҳ доштани анъанаҳои қадима бо рӯҳи замонавӣ ғанӣ гардид. Маҷмӯаи қасрҳо, мадраса, масҷидҳои ҷомеъ, шифоҳона барин биноҳои давлатӣ ва ҷамоатӣ, ҳамчунин манораҳо қад афрохтанд. Бунёдкорони он меъморони баркамоли даври худ буда, авлодони аҷдоди шарафманде буданд, ки дар бунёди биноҳои таърихии Бухоро ва Хева иштирок намуда, бинокорони шӯҳратманд сару сарвари ин корҳо буданд.

Манораи Исмолхўҷа.

Охири асри XIX ва ибтидои асри XX Облоқул ва Иброҳим Ҳафизовҳо, Мӯъминҷон Солиҳов, Ширин Муродов барин бисёр устоён ба камол расиданд, ки номашон на танҳо дар аморати Бухоро, балки дар хонии Хева, Туркистон ва Хуросон ҳам машҳур гардида буд. Дар ибтидои асри XX дар сохтмони Ситораи Моҳи Хоса меъморон ва устоёни номашон дар боло зикргардида фаълоне иштирок намуданд. Бо пардоздиҳии толори Оксарои маҷ-

мӯаи махсус як гурӯҳ устоён таҳти сарпарастии Устоширин Муродов иштирок намуданд.

Сарвари мактаби меъмории Хоразм Одина Муҳаммад Мурод бошад, дар корҳои пардоздихӣ ва ҷойгирсозии кошинуҳои нақшин, усто-кулолон Нурмуҳаммад, Абдуҷаббор, писари ӯ Сӯфимуҳаммад Ниёз ва Абдулло иштирок намудаанд, ки сирру асрори ин соҳаро хуб аз бар карда буданд. Онҳо аз лойи оддӣ асари зебои санъат офаридан ва аз гиёҳу растаниҳои табиат рангҳои нотақро ба вучуд овардан мумкин буданаширо дар амал исбот намуданд.

Ташаббускор ва васоятгари сохтмони манораи Исломуҳҷа (1908–1910), ки дар аввалҳои асри XX қад афрохтааст, инсони маърифатнок, сарвазир Асфандиёрхон Исломуҳҷа буд. Манораи бунёдкардаи ӯ ба ифтихори хевагии табдил ёфт. Баробари ин Исломуҳҷа арбоби калони фарҳангӣ ва давлатии замони худ ба ҳисоб мерафт. Вай Хоразмро дар қатори давлатҳои аз ҳама мутаррақӣ дидан меҳост, барои ба дунёи беруна васл намудани ватани худ кӯшидааст, инсони саршор аз ғояҳои пешқадам буд.

Ҷиҳати эътиборноки мактаби меъмории Хоразм дар ҳамин аст, ки пештоқ, шифт, бурҷҳо бо диди нозук бо навиштаҷоти арабӣ, ки рамзи нафосат аст, оро дода шудааст. Хаттотони моҳир ин навиштаҷотро бо маҳорат ба нақшу нигори бино ҳамоҳанг месохтанд. Дар, дарвоза ва сутунҳо аз ҷӯб кандакорӣ гардида, бо нақшҳои кандакорӣ зеб дода, ба намуди умумии ин биноҳо махсусият ва ҷило бахшидаанд.

Дар водии Фарғона низ соҳаи ба худ хоси меъмории халқи ўзбек мавҷуд буд. Аммо сарнагунишавии хонии Қўқанд дар нимаи дууми асри XIX ба меъмории миллии водӣ анъанавии сохтани биноҳоро бо услуби меъмории Аврупо ворид кунонд. Сарфи назар аз он, Масҷиди ҷомеи Андиҷон, ки охири асри XIX сохта шуда буд, намунаи аз ҳама олиии меъмории миллии боқӣ монд.

Дар хотир доред!

Ҷиҳати эътиборноки мактаби меъмории Хоразм дар ҳамин аст, ки пештоқҳо, шифтҳо, бурҷҳо бо диди нозук ва рамзи нафосат – хати арабӣ оро дода шуда, хаттотони моҳир навиштаҷотро бо маҳорати баланд ба нақшу нигори бино ҳамоҳанг месохтанд.

Ситораи Моҳи Хоса.

Худро озмуда бинед!

Манораи Исломхӯча — ...
Устоширин Муродов — ...

Масҷиди ҷомеи Андиҷон — ...
Меъмории Хоразм — ...

Сохтмони биноҳои услуги аврупой

Дар ин давр ба кишвар анъанаҳои меъмории услуги аврупой ворид гардид. Дар бунёдкориҳо баробари услубҳои анъанавии миллии услубҳои ба меъмории Аврупо хос яқоя истифода гардидаанд. Аз он ҷумла, баробари истифодаи паҳса, кулӯҳ ва хишти хоми анъанавии меъмории халқӣ хишти чоркунча, фанер, тунука, оина барин ашёҳои бинокориро васеъ истифода бурданд.

Услубҳои ба меъмории аврупой хосро дар сохтмони қасри тобистонаи амири Бухоро — Ситораи Моҳи Хоса, қасри Нуруллобой (1904—1912), ки аз тарафи хони Хева Муҳаммад Раҳимхон II қад кашида буд, мушоҳида кардан мумкин аст. Дар сохтмонҳо ҳам анъанаҳои меъмории Ғарб ва Шарқ истифода гардидаанд. Дар шаҳру вилоятҳои калони Туркистони истилошуда барои аскарони рус сохтмони қалъаҳо, казармаҳо, барои амалдорони ҳарбии сиёсӣ, генералҳо ва генерал-губернаторҳо сохтмони қароргоҳҳои дорои намуди аврупой оғоз ёфтанд. Дар қисми шаҳри нави Тошканд бинои маъмурии генерал-губернаторӣ ва дигар биноҳо қад афрохтанд. Онҳо аз ҷиҳати меъмории бо муҳит ва услуги Ғарб сохта шуда буданд.

Ҳавлии Ситораи Моҳи Хоса.

Худро озмуда бинед!

Ситораи Моҳи Хоса – ...

Қасри Нуруллобой – ...

Санъати тасвири

Санъати тасвирии Туркистон дар охири асри XIX ва ибтидои асри XX асосан бо эҷодиёти мусаввирони миниатюранависи Самарқанд, Қўқанд, Бухоро намоён гардид (Аҳмади Дониш, Абдулҳолиқ маҳдум, С.Сиддиқов). Онҳо намунаҳои тараққикардаи анъанавии санъати тасвириро нигоҳ доштанд.

Дар ибтидои асри XX ба нақшҳои девории анъанавӣ манзараҳои пештар истифоданагардида — заврақи шиноқунанда, роҳҳои оҳан ва ҳайвонҳо тасвир ёфтанд гирифтанд. Гузариш ба санъати тасвирии нав ба назар мерасад, ки анъанаҳои асринаи танҳо ба нақшу нигор ва баъзе рамзҳои иҷозатдиҳандаи санъати тасвирии диниву фалсафиро вайрон сохт.

Маҳорати мусаввирони ўзбек дар санъати амалӣ, дар нақшу нигори масолеҳи сафолӣ, гулдӯзии либос, газворҳо ва ашёҳои анҷоми рӯзгор ифода меёбад. Диди воло, назокату нафосат дар расмҳои маҳсулот равшан ба чашм бармеҳӯрданд.

Маркази санъати нақши амалӣ Бухоро буд. Устоёни шахри мазкур на танҳо санъати бисёрасраро нигоҳ доштанд, балки ба рушди он ҳам муваффақ гардиданд. Ҳар як асари устоёни бухорӣ дорои хусусияти ба худ хос буда, нисбати маҳсулоти дигар шаҳрҳо фарқ карда меистод. Дар ин асарҳо тасаввури ғании хос ва маҳорати мукаммал асосан бо ҷамоҳангӣ пайдо кардани рангу нақшо акси худро пайдо карда буд.

Дар хотир доред?

Дар ибтидои асри XX ба гулкорихои анъанавии деворӣ сюжетҳои тасвирии собиқ манъгардида – манзараҳо бо заврақҳои шинокунанда, роҳҳои оҳан ва тасвири ҳайвонот роҳ меёбад.

Ҷамъбаст мекунем!

- ▶ Ситораи Моҳи Хоса – қароргоҳи тобистонаи амири Бухоро;
- ▶ Қасри Нуруллобӣ — дар асоси анъанаҳои Шарқи Ғарб бунёд гардидааст;
- ▶ Меъмории дорои услуби ба худ хоси аморати Бухоро ва хонии Хева;
- ▶ Маркази санъати нақши амалӣ Бухоро буд.

Савол ва супоришҳо:

1. Дар охири асри XIX – ибтидои асри XX дар меъмории Туркистон кадом хусусияти хос ба назар расидааст?
2. Фарқи услубҳои мактабҳои меъмории Бухоро ва Хеваро гӯед.
3. Дар водии Фарғона аз кай анъанаҳои меъмории рус пурзӯр гардид?
4. Иншоотҳои номбар кунед, ки дар асоси услуби анъанаҳои Ғарбу Шарқ сохта шудаанд?
5. Дар санъати тасвирии Туркистон дар шароити муштамликавӣ чӣ гуна тағйиротҳо ба амал омаданд?

ХУЛОСА

Душмании байниҳамдигарӣ дар байни се хон дар асри XVIII, маҳалгарой ва парокандагӣ барои истилогарон дар бобати забти кишварамон заминаи мусоид фароҳам овард. Оқибат дар нимаи дуюми асри XIX империяи Россия халқҳои Туркистонро ба зерӣ асорати мустамлика даровард. Ҳукумати подшоҳӣ кишварро на танҳо аз ҷиҳати сиёсӣ худудӣ забт намуд, балки халқи озодипараст ва заҳматкашро барои аз ҷиҳати маънавӣ руҳӣ ҳам мутеъ сохтан ҳаракат намуд. Низомии сиёсии аз тарафи ҳукумати подшоҳӣ ҷоришуда ҷораву тадбирҳои дар кишвар қарор ёфтани ҳукмронии мустамликавӣ ва нест кардани давлати миллиро ба амал баровард.

Ин зиндагӣ як қонуни бешафқат дорад. Яъне, дар паллаи гардиши мураккаб ва ҳалқунандаи таърихӣ ҳар гуна миллат ва халқият тифоқиву якдилии худро ҳифз карда, дар роҳи манфиатҳои милли бо қатъият истодагарӣ накунад, масъулият ва ҳушёрӣро аз даст диҳад, шубҳае нест, ки оқибат аз сарвати бузургтарин ва беқиёси худ, яъне истиқлолият ва озодӣ ҷудо гардад.

Дар ҳақиқат, истилои империяи Россия дар қатори бисёр сабабҳо дар натиҷаи дар ҳамон давр мавҷуд будани бесарусомонии ҳарбӣву сиёсӣ, ояндаро дида натавонистани ҳукмдорони давлат, очизии маънавӣ руҳӣ рӯй доданаҳо бисёр мисолҳои таърихӣ асоснок менамоянд. Ин ҳақиқати ба ҳамаамон талх, баҳусус ба шумоён — авлоди наврас, ки ба ҳаёт бо умед ва боварӣ дохил мегардед, сабақ шуданаш лозим.

Саноати коркарди ашёи хоми пахта, саноати маъдани кӯҳӣ, саноати рағван, нақлиёти роҳи оҳан ва дигар соҳаҳо, ки дар солҳои мустамлика бунёд гардид, барои қонеъ гардондани эҳтиёҷи саноати империяи Россия пешбинӣ гардида буд. Кашонда бурдани маҳсулоти ҳамин корхонаҳо ба ғоида дидан ва замонӣ гардидани истеҳсолоти ин корхонаҳо имкон надод.

Ба тӯфайли рақобати молҳои саноатии аз Россия оварда истеҳсолоти ҳунармандии Туркистонро ба инқироз рӯ ба рӯ кунонд. Он дар навбати худ аз ҷиҳати иқтисодӣ тобеъгии кишварро ба Россия боз ҳам пурзӯр сохт.

Соли 1998 Нахустин Президенти Республикаси Ёзбекистон Ислон

Каримоа хангоми вохӯрӣ бо гурӯҳи зиёиён вазифаи холисона равшан кардани оқибатҳои сиёсати мустамликавии дар Туркистон гузарондаи Россияро таъкид намуда, саволи мазкурро қотейона (қатъӣ) ба миён гузошт: «...дар шароити ҳаматарафа мудҳиш, аз канор нигоҳ кунед, нест гардидани халқамон, фарҳанги он, тафаккури миллӣ, урфу одатҳо, тарзи зиндагонӣ, бе ягон муболиға гуфтан мумкин аст, наслу насабаш, як қатор махрумиятҳо бошад ҳам, миллатамон худшиносияшро нигоҳ дошт ё на?»

Саволи мазкури сарвари давлатамон, албатта, бе ҷавоб намонд. Муаллифон дар китоби дарсии мазкур дар асоси маълумотҳои таърихи халқамон дар шароити асорати душвори мустамликадорӣи Россия нигоҳ доштани худ, арзишҳои миллӣ, фарҳанг, урфу одат ва тарзи зиндагонияшро барои донишомӯзон фаҳмо карда расондан кӯшиданд.

Дар давраи мустамлика мамлакат аз тамаддуни дунё тамоман канда нашуд. Ҳарчанд ба манфиати Россия хизмат кунанд ҳам заводу фабрикаҳо, ташкилотҳои тичоратии гуногун, инчунин роҳи оҳан ворид шуданд.

Дарҳақиқат, дар шароити мустамликадорӣ ҳам рӯҳияти қадимии ташнагии падару бобоёнамон барои озодӣ, тараққиёт ва истиқлол хомӯш нагардид. Дар қалбу рӯҳи халқамон ҳисси истиқлол ва озодии саҳт ҷойгиршуда торафт ба қувваи қудратнок табдил ёфта, дар ниҳояти қор барои тантанаи истиқлоли Ўзбекистон заминаи мустаҳкамро ҳозир кард.

САВОЛ ВА СУПОРИШҲОИ ҶАМЪБАСТӢ:

1. Оғози асри XX харитаи Осиёи Миёна аз ҳолати миёнаҳои асри XIX чӣ андоза дигаргун шуд?
2. Дар асоси харитаи имрӯзаи дунё маълумотатонро таҳлил кунед.
3. Шартномаҳои солҳои 1868 ва 1873 дар таърихи давлатдорӣи ўзбек чӣ гуна аҳамият касб карданд?
4. Омилҳои тарзи зиндагии халқҳои Осиёи Миёнаро тағйир додани истилои империяи Россияро ҳисоб кунед.
5. Дар мавзӯи “Агар се хонигарӣ ба муқобили истилогарӣ муттаҳид мешуданд...” “дебат” ташкил кунед!

М У Н Д А Р И Ч А

Мукаддима	3

Б О Б И I. ҲАЁТИ СИЁСӢ, ИҚТИСОДИ ВА ФАРҲАНГИИ ХОНИГАРИҲОИ ЁЗБЕК ДАР МИЁНАИ АСРИ XIX

§ 1. Худуд ва аҳолии давлатҳои Осиёи Миёна дар миёнаи асри XIX	5
§ 2. Низоми идоравӣ-маъмурии хонигариҳои ёзбек дар миёнаи асри XIX	8
§ 3. Ҳаёти иҷтимоӣ-иқтисодии хонигариҳои ёзбек дар миёнаи асри XIX	10
§§4–5. Ҳаёти фарҳангии аҳолии Осиёи Миёна дар миёнаи асри XIX	14

Б О Б И II. ОСИЁИ МИЁНАРО ЗАБТ НАМУДАНИ ИМПЕРИЯИ РОССИЯ

§ 6. Оғози ҳаракат барои истилои мустамликавии Осиёи Миёна аз ҷониби империяи Россия	19
§ 7. Забти Тошканд	23
§ 8. Таъсис ёфтани генерал-губернатории Туркистон	26
§ 9. Оғози ҳаракатҳои ҳарбӣ ба муқобили аморати Бухоро	29
§ 10. Ба роҳ мондани протекторати Россияи подшоҳӣ дар аморати Бухоро	31
§ 11. Ба роҳ мондани протекторати Россияи подшоҳӣ дар хонии Ҳева	36
§ 12. Истилои хонии Кӯқанд	39

Б О Б И III. СИЁСАТИ МУСТАМЛИКАВИИ ИМПЕРИЯИ РОССИЯ ДАР ТУРКИСТОН

§ 13. Низоми идораи сиёсӣ-маъмурии генерал-губернатории Туркистон	45
§ 14. Сиёсати аграрии империяи Россия дар кишвари Туркистон	50
§ 15. Ташкили низоми судӣ ва тартиботи ҳарбӣ-политсия дар Туркистон	52
§ 16. Вазъияти иҷтимоӣ-иқтисодии Туркистон дар нимаи дуюми асри XIX — ибтидои асри XX	57

Б О Б И IV. ҲАРАКАТИ МИЛЛӢ-ОЗОДИХОӢ ДАР ОХИРИ АСРИ XIX ДАР ТУРКИСТОН

§ 17. Оғози ҳаракати милли-озодихоҳӣ дар Туркистон ва сабабҳои он	61
§ 18. «Исёни вабо» дар Тошканд	65
§ 19. Шӯриши Андихон	67
§ 20. Аҳамияти ҳаракати милли-озодихоҳӣ	73

БОБИ V. ҚАРОҚАЛПОҚҲО ДАР НИМАИ ДУЮМИ АСРИ XIX – ИБТИДОИ АСРИ XX

§ 21. Қойгиршавии ҳудудӣ ва ҳаёти иҷтимоии қароқалпоқҳо дар нимаи дуюми асри XIX – ибтидои асри XX	75
§ 22. Андозҳо ва ӯҳдадориҳо. Ошӯбҳои халқӣ	78
§ 23. Қароқалпоқҳо дар таркиби генерал-губернатории Туркистон	81
§ 24. Фарҳанги қароқалпоқҳо дар нимаи дуюми асри XIX – ибтидои асри XX	84

БОБИ VI. ҲАРАКАТИ ЧАДИДҲО ВА АҲАМИЯТИ ОН ДАР ҲАЁТИ ИҶТИМОЙ-СИЁСӢ ВА ФАРҲАНГИИ ТУРКИСТОН

§ 25. Ба вучуд омадани ҳаракати чадидҳо	86
§ 26. Мақсад ва вазифаҳои барномавии чадидҳо	91
§ 27. Намояндагони ҳаракати чадидия ва фаъолияти онҳо	93
§ 28. Таъсири ҳаракати чадидия ба ҳаёти иҷтимоӣ-сиёсӣ ва фарҳангии Туркистон	97

БОБИ VII. ТУРКИСТОН ВА ҶАНГИ ЯКУМИ ҶАҲОН

§ 29. Оғози Ҷанги якуми ҷаҳон ва таъсири он ба Туркистон	101
§ 30. Оғози шӯриши соли 1916 дар Туркистон	103
§ 31. Шӯриши Қизилхон	106
§ 32. Аҳамият ва оқибатҳои воқеаҳои соли 1916 дар Туркистон	108

БОБИ VIII. АМОРАТИ БУХОРО ВА ХОНИИ ХЕВА ДАР ОХИРИ АСРИ XIX – ИБТИДОИ АСРИ XX

§ 33. Сохти давлатдорӣ ва ҳаёти иҷтимоӣ-иқтисодии аморати Бухоро	111
§ 34. Фаъолияти ҷавонбухориён ва сарнагуншавии аморати Бухоро	117
§ § 35-36. Сохти давлатдорӣ ва ҳаёти иҷтимоӣ-иқтисодии хонии Хева дар охири асри XIX – ибтидои асри XX	121
§ 37. Сарнагуншавии хонии Хева	129

БОБИ IX. ҲАЁТИ ФАРҲАНГИИ ТУРКИСТОН ДАР ШАРОИТИ МУСТАМЛИКАДОРӢ

§ 38. Низомии таълим. Матбуот	135
§ 39. Тараққиёти илму фан дар Туркистон	139
§ 40. Театр ва санъати мусиқӣ	144
§ 41. Меъморию ва санъати тасвирӣ	150
Хулоса	155

Т 49

Сойибҷон Тиллобоев, Акбар Замонов

Таърихи Ўзбекистон (нимаи дуёми асри XIX — ибтидои асри XX). Китоби дарсӣ барои донишомӯзони синфҳои 9-уми мактабҳои таълими миёнаи умумӣ. Мухаррири масъул: Д.А. Алимова. – Т.: «Sharq», 2019. – 160 с.

ББК 63.3(БУ) я 721

O'quv nashri

**TILLABOYEV SOYIBJON BOQIJONOVICH,
ZAMONOV AKBAR TURG'UNOVICH**

**O'ZBEKISTON
TARIXI**

(XIX ASR IKKINCHI YARMI – XX ASR BOSHLARI)

Umumiy o'rta ta'lim maktablarining 9-sinfi uchun darslik

(Tojik tilida)

Qayta ishlangan va to'ldirilgan uchinchi nashri

«Sharq» nashriyot-matbaa
aksiyadorlik kompaniyasi
Bosh tahririyati
Toshkent – 2019

Тарҷумон *Х. Ҳамидов*
Мухаррир *Ш. Турдиқулов*
Мухаррири техникӣ *Р. Нафасов*
Ороишгар *Б. Бобожонов*
Саҳифабанди компютерӣ *О. Фозилова, М. Атнамова*
Мусаххех *Д. Неъматов*

Литсензияи нашриёт АИ № 201, 28.08. соли 2011.

Ба чопаш 30.07.2019 имзо шуд. Андозаи 70x90 $\frac{1}{16}$. Коғазӣ офсет, бо усули офсет чоп шудааст.
Гарнитурани «Times». Кегли 11,5; 10 шпондор. Чузӣи чопии шартӣ 11,7.
Чузӣи нашруву ҳисобӣ 9,0. Адади нашр 6743 нусха. Супориши № 462.

**Дар чопхонаи Ширкати саҳҳомии таъъи нашру «Шарқ» чоп шудааст.
100000, шаҳри Тошканд, кӯчаи Буюк Турон, 41.**

Ҷадвали нишондиҳандаи ҳолати китоби дарсии ба ичора додашуда

№	Ному насаби донишомӯз	Соли хониш	Ҳолати китоб хангоми гирифтани	Имзои раҳбари синф	Ҳолати китоб хангоми супоридан	Имзои раҳбари синф
1						
2						
3						
4						
5						
6						

Ҷадвали болоӣ аз тарафи раҳбари синф хангоми ба ичора додан ва дар охири соли хониш дар вақти бозгирифтани аз рӯи меъёрҳои зерин баҳо дода мешавад:

Нав	Ҳолати китоб хангоми бори аввал супоридан
Ҳуб	Мукова бутун, аз қисми асосии китоб ҷудо нашудааст. Ҳамаи varaқҳо дар ҷояш, надаридаанд, дар саҳифаҳо хатҳо ва навиштаҷот нестанд.
Қаноатбахш	Мукова афсурда шудааст, то андозае хатҳо пайдо шудаанд, канораҳои китоб хӯрда, мукова аз қисми асосии китоб ҷудо шудааст, аз ҷониби истифодабаранда ба тарзи қаноатбахш таъмир гаштааст. Varaқҳои ҷудошуда ё аз ҳам каноррафта аз сари нав ҷо ба ҷо гашта, дар баъзе саҳифаҳо хатҳо кашида шудаанд.
Ғайриқаноатбахш	Дар мукова хатҳо пайдо шудаанд, мукова даридааст, аз қисми асосӣ қанда шудааст ё ки тамоман нест, ба таври ғайриқаноатбахш таъмир гаштааст. Varaқҳо даридаанд, камбудии миқдорӣ доранд, дар онҳо хатҳо пайдо шудаанд, ранголуд гаштаанд. Китоби дарсиро аз нав барқарор кардан имконнопазир аст.

Т 49

Сойибҷон Тиллобоев, Акбар Замонов

Таърихи Ўзбекистон (нимаи дуёми асри XIX — ибтидои асри XX). Китоби дарсӣ барои донишомӯзони синфҳои 9-уми мактабҳои таълими миёнаи умумӣ. Мухаррири масъул: Д.А. Алимова. – Т.: «Sharq», 2019. – 160 с.

КБК 63.3(БУ) я 721

O'quv nashri

**TILLABOYEV SOYIBJON BOQIJONOVICH,
ZAMONOV AKBAR TURG'UNOVICH**

**O'ZBEKISTON
TARIXI**

(XIX ASR IKKINCHI YARMI – XX ASR BOSHLARI)

Umumiy o'rta ta'lim maktablarining 9-sinfi uchun darslik

(Tojik tilida)

Qayta ishlangan va to'ldirilgan uchinchi nashri

«Sharq» nashriyot-matbaa
aksiyadorlik kompaniyasi
Bosh tahririyati
Toshkent – 2019

Тарҷумон *Х. Ҳамидов*
Мухаррир *Ш. Турдиқулов*
Мухаррири техникӣ *Р. Нафасов*
Ороишгар *Б. Бобожонов*
Саҳифабанди компютерӣ *О. Фозилова, М. Атнамова*
Мусаххех *Д. Нейматов*

Литсензияи нашриёт АИ № 201, 28.08. соли 2011.

Ба чопаш 30.07.2019 имзо шуд. Андозаи 70x90 $\frac{1}{16}$. Коғазӣ офсет, бо усули офсет чоп шудааст. Гарнитурани «Times». Кегли 11,5; 10 шпондор. Чузӣи чопии шартӣ 11,7. Чузӣи нашриву ҳисобӣ 9,0. Адади нашр 887 нусха. Супориши № 462-А.

**Дар чопхонаи Ширкати саҳҳомии таъъири «Шарқ» чоп шудааст.
100000, шаҳри Тошканд, кӯчаи Буюк Турон, 41.**